

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 809.155. О - 3
ТКБ 81.2 тоҷ
3 - 80**

ЗОИТОВА МОҲИРА МАҲМАДИОСУФОВНА

**ТАҲЛИЛИ ЛИНГВИСТИИ ҲАЙАТИ ЛЕКСИКИИ «ЛУҒАТИ
НИМТАФСИЛИИ ТОҶИКӢ БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК»-И
САДРИДДИН АЙНӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10. 02. 01. – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Мундариҷа

Ихтисоршудаҳо	3
Муқаддима	4
БОБИ 1. Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ	11
1.1. Мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ	11
1.2. Воҳидҳои луғавии марбут ба либос ва пояфзол	24
1.3. Воҳидҳои луғавии марбут ба ҳайвонот ва парандагон	29
1.4. Воҳидҳои луғавии марбут ба растаниҳо	36
1.5. Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор	46
1.6. Дигар қабатҳои луғавии халқӣ-ғуфтуғӯӣ	53
БОБИ II. Калимаҳои иқтибосӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Садриддин Айнӣ	57
2.1. Матолиби муқаддамотӣ	57
2.2. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Луғатнома»	60
2.2.1. Баррасӣ, аҳаммият ва заминаҳои воридшавии иқтибосоти арабӣ.....	60
2.2.2. Шакли ҷамъи муқассари калимаҳои арабӣ дар «Луғатнома»	67
2.3. Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома»	97
2.4. Калимаҳои иқтибосӣ аз дигар забонҳо дар «Луғатнома»	105
Боби III. Сохтори калимаҳои тафсиршуда дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ	115
3.1. Матолиби муқаддамотӣ	115
3.2. Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаҳо	116
3.3. Сохтори калимаҳои мураккаб	156
3.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст	157
3.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ	159
Хулоса	166
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия	170
Феҳрасти адабиёт	172
Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия	194

Ихтисоршудаҳо

АДД – Автореферат докторской диссертации

АКД – Автореферат кандидатской диссертации

Ва диг. – ва дигарон

Ва ғ. – ва ғайра

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

Дис. н.и.ф. – диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ

Дис. д.и.ф.- диссертатсия барои дарёфти дараҷаи доктории илмҳои филологӣ

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

ПРС – Персидско-русский словарь

ЛМЛБ – Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

Ҷ. – Ҷамъ

ШҶЗТ – Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ

Муқаддима

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Таърихи забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки дар тури мавҷудияти худ ба ин забон осори забардасти илмию фарҳангӣ ва адабӣ офарида шуда, ҳар яке аз онҳо дар пешрафт ва такмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян гузоштаанд. Дар байни осори ҳангуфти дар садсолаҳои гуногун офаридашуда асарҳои лексикографӣ ҷойгоҳи махсус доранд, зеро онҳо вазъи забони замони худ ва шояд чанд қарн пешро дар бар гирифта, қудрату тавонии забонро пешкаш намоянд. Яке аз луғатномаҳои мондагор «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» (минбаъд «Луғатнома») мебошад, ки аз тарафи Қаҳрамони Тоҷикистон, устод Садриддин Айнӣ таълиф гардидааст. Ин луғатнома яке аз беҳтарин қорҳои лексикографияе мебошад, ки барои миллати тоҷик дар тури наздик сад соли охир хизмат қарда истодааст. Дар ин муддат аз ин асари безавол садҳо нафар адибон, донишмандони соҳаҳои гуногун, мутахассисони мактабу маориф, матбуот ва ғайра истифода қарда, ниёзҳои забонии худро баровардаанд. Дар он калимаҳои тафсир шудаанд, ки аз забони адабии классикӣ ва забони зиндаи халқ маншаъ мегиранд. Мутаасифона, то имрӯз доир ба ин луғатнома ва масъалаҳои лингвистии он қори мукаммали диссертатсионие ба вуҷуд наомадааст. Аз ин рӯ, баррасии лингвистии таркиби луғавии ин асар барои бозқушоии мавқеи он дар байни дигар осори монанд, нишон додани имконоти истифодаи истилоҳоти соҳавии дар он тафсиршуда барои марҳилаи кунунӣ забони адабии тоҷикӣ аҳаммияти қалони илмӣ дошта, гувоҳи мубрам будани баррасии лингвистии ин луғатнома мебошад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Таҳқиқи забоншиносии осори устод С. Айнӣ ҳанӯз аз солҳои панҷоҳуми асри гузашта оғоз гардидааст. Махсусан, тадқиқотҳои муҳаққиқон Н. Маъсумӣ [50; 51; 54], А. А. Керимов [165], К. Айнӣ [6], Р. Абдуллозода [1; 2], М. Муҳаммадиев [64], С. Ҳалимов [114; 115; 116; 117], В. Асрорӣ [11], Ҳ. Рауфов [78; 81], М.А. Юсуфова [234], Карамшоев [37], М. Холов [223], Х. Ҳусейнов [122], Т. Ваҳҳобов [17], С. Аминов [10], С. Атобуллоев [12], Ҳ. Турсунова [105], Н. Шарофов [134], Р.

Ғаффоров [25], А. Воҳидов [19], Р. Маъруфов [49], М.Шодиев [231], Х. Отахонова [75], Т. Чориев [124], Ё. Саидов [95], М. М. Мирзоева [57], Т. Шокиров [138], А. Ҳасанов [120], Х. М. Ёрунова [107], С. Мирзоев [58] ва даҳҳо нафари дигар гувоҳи он аст, ки осори устод С. Айнӣ дар бобати масоили забонӣ таваччуҳи олимони зиёдеро чалб кардааст, ки ба унвони заминаҳои назариявӣ методологии таҳқиқоти мо буда метавонанд. Мутахассисон дар асару мақолаҳояшон доир ба маҳорати суҳанофаринӣ, нақши устод С. Айнӣ дар пешрафти забони тоҷикӣ, услуб ва тарзи баёни ӯ, доир ба лексика, фразеология, луғатнигорӣ, хусусиятҳои морфологию синтаксисӣ, вомвожаҳои осори устод ва ғ. баҳс намудаанд. Баррасии асару мақолаҳои беш аз нимасраи ба таҳқиқи осори С. Айнӣ бахшидашуда гувоҳи он аст, ки роҷеъ ба хусусиятҳои лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и ӯ кори алоҳидаи диссертатсионӣ нашудааст. Ин ҳолат бозгӯӣ зарурӣ ва мубрами интиҳоби мавзӯи мазкур мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи осори устод С. Айнӣ ва, махсусан, мавзӯи таҳқиқотии таҳлили лингвистии ҳайати лексии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ марбут ба мавзӯҳои равияи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқ баррасии лингвистии таркиби луғавии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ ба шумор меравад. Дар доираи як таҳқиқот нишон додани тамоми ҷанбаҳои забоншиносии ин луғатнома аз имкор берун аст. Аз ин рӯ, назди худ мақсад гузоштаем, ки зимни баррасии таркиби луғавии асар ба калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва иқтибосии он, ки тибқи иттилои устод Айнӣ дарсади зиёди луғатномаро фаро гирифтаанд, таъя намоем. Ҳамчунин, яке аз ҳадафҳои

асосии кори диссертационӣ нишон додани роҳҳои калимасозии «Луғатнома» буда, сохтори вожаҳои сохта ва мураккаби «Луғатнома»-ро фаро мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои ҳалли мақсади гузошташуда ҳалли вазифаҳои зеринро дар назар дорем:

1. Гирдоварӣ ва табақабандии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва иқтибосии дар «Луғатнома» тафсиршуда ва қолимаҳои сохтаю мураккаби асар.
2. Баррасии масоили назариявӣ, моҳият ва мазмуни калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар забон ва нишон додани ҷойгоҳи онҳо дар «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ.
  - а) таҳқиқи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣи «Луғатнома» аз рӯйи мансубияти соҳавии онҳо;
  - б) нишон додани хусусиятҳои луғавию семантикии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣи «Луғатнома».
3. Таҳқиқи масоили назариявӣ дар забон ва баррасии калимаҳои иқтибосии дар «Луғатнома» тафсиршуда.
  - а) нишон додани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асар;
  - б) муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар асар;
  - в) баррасии вомвожаҳои дигар забонҳо дар «Луғатнома».
4. Баррасии илмии калимаҳои сохтаю мураккаб дар «Луғатнома» :
  - а) таҳқиқи вандҳои калимасоз дар асар;
  - б) муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои мураккаби пайвасту тобеъ дар асар.

Объекти таҳқиқ. Ба ҳайси объекти таҳқиқ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ (Душанбе, 1976. –564с.) интиҳоб гардидааст. Баррасии хусусиятҳои лингвистии ин «Луғатнома» дар забоншиносӣ чун объекти алоҳидаи таҳқиқ бори аввал пешниҳод мегардад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқ ба баррасии хусусиятҳои лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ марбут мебошад, ки аз таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтории «Луғатнома» иборат мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқро корҳои илмию назариявии донишмандони забоншинос, ки доир ба масъалаҳои вожагонӣ ва грамматика таҳқиқ анҷом додаанд, ташкил медиҳанд. Дар ин маҷмӯи маврид метавон муҳимтарини онҳоро зикр намуд: В. И. Абаев, В. В. Виноградов, В. В. Лопатин, М. Д. Степанова, А. Левковская, В. С. Расторгуева, К. С. Кубрякова, И. М. Оранский, А. Л. Хромов, Л. С. Пейсиқов, Н. М. Шанский, Е. А. Земская, С. Айнӣ, Н. Маъсумӣ, М. Т. Баҳор, Р. Ғафқоров, М. Қосимова, Ш. Рустамов, Д. Тоҷиев, Д. Хоҷаев, Б. Камолиддинов, Ш. Кабиров, Т. Ваҳҳобов, М. Муҳаммадиев, О. Маҳмадҷонов, Ғ. Ҷураев, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, Ф. Шарифова, О. Қосимов, Т. Шокиров, А. А. Ҳасанзода, Ф. Турсунов, Д. Ҳомидов, М. Мирзоева, Ф. Амонова, П. Ҷамшедов, Н. Ғадоев, З. Мухторов, С. Назарзода, М. Саломӣён, М. Ҳ. Султон, А. Нозимов, С. Раҳматуллозода, С. Ҷоматов, М. Олимҷонов, А. Шафоатов, П. Нуоров, А. Мирбобоев, С. Мирзоев ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар қори диссертатсионӣ усулҳои таҳлилу таҷзия, муқоиса, шарҳу тафсири ва оморию мушоҳида истифода гардидааст. Ҳамчунин, яке аз усулҳои асосии таҳлил усули синхронӣ низ ба қор бурда шуда, барои равшан шудани роҳи таърихӣ баъзе аз луғот аз усули диахронӣ баҳрабардорӣ сураат гирифтааст.

Сарчашмаи таҳқиқот. Маводи қор, пурра, аз моддаҳои лексикӣ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С.Айнӣ (Душанбе, 1976. –564с.) гирифта шуда ва танзиму баррасӣ гардидаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Навгонии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки то ҳол перомуни масоили хусусиятҳои лингвистии «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ қори диссертатсионии алоҳида нашудааст. Дар ин диссертатсия бори аввал аст, ки ба масъалаи баррасии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, калимаҳои иқтибосӣ ва сохтори вожаҳои тафсиришудаи луғатномаи мазкур тавачҷуҳ зоҳир гардида, хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори моддаҳои луғавии асари мазкур маҷмӯи баррасии илмӣ қарор гирифтааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Таҳқиқи лингвистии калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, вомвожаҳо ва хусусиятҳои сохтори вожаҳои тафсиршудаи «Луғатнома»-и С. Айнӣ яке аз масъалаҳои муҳими илмии муосир ба шумор меравад.

2. Ташреҳи мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва дар ин замина баррасии осори донишмандони ватанию хориҷӣ ва истифодаи назарияи илмии онҳо дар муайян кардани ҷойгоҳи диалектизмҳо дар забон ва махсусан, дар «Луғатнома»-С. Айнӣ аҳаммияти калони илмӣ дорад.

3. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва дар ин замина муайян кардани қабатҳои луғавии соҳавӣ вожаҳои тафсиршуда дар «Луғатнома» аз масоили мубрамест, баррасии илмии онҳо дар забони тоҷикӣ ҷойгоҳи муайяни илмӣ дорад.

4. Баррасии илмии калимаҳои иқтибосӣ, сабабу омилҳои таърихӣ воридшавии онҳо ба забон ва инъикоси онҳо дар луғатномаҳо яке аз масоили ҷолиби илмӣ ба шумор меравад.

5. Гирдоварӣ, танзим ва табақабандии вомвожаҳои иқтибосии арабӣ аз «Луғатнома»-и мазкур ва таҳқиқи қолибҳои арабии мутааддиди онҳо барои нишон додани таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

6. Муайян кардани ҷамъбандиҳои арабии шакли мукассар ва солим ҷиҳати ошкор сохтани мақоми онҳо дар забон ва мутобиқ шудани онҳо ба қонунҳои савтию сарфии забони тоҷикӣ аҳаммияти махсуси илмӣ назариявӣ ва амалӣ дорад.

7. Сохтори вожаҳои тафсиршудаи «Луғатнома»-и мазкур ва муайян кардани қолибҳои калимасозии онҳо ҷиҳати таъини роҳи таърихию суннати калимасозӣ аҳаммияти махсуси илмӣ дорад.

Аҳаммияти назарии таҳқиқот. Баррасии лингвистии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»- С. Айнӣ аҳаммияти муайяни назариявӣ дорад. Ин асари мондагор аз замони мавҷудияти худ то

имрӯз барои равнақи забони тоҷикӣ хизмат карда истодааст ва муайян кардани ҷойгоҳи илмӣ ин асар аз нигоҳи забоншиносӣ ва махсусан, дар заминаи маводи муътамади он муайян сохтани хусусиятҳои луғавию семантикии калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ, вомвожаҳои гуногун аз забонҳои дигар ва сохтори калимаҳои тафсируда аҳаммияти назариявии ин диссертатсияро нишон медиҳад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки онро метавон дар донишгоҳҳои олии кишвар, донишкадаҳо, коллеҷу литсейҳо ба ҳайси воситаи таълимии фанҳои забон истифода намуд. Махсусан, бобҳои алоҳидаи диссертатсия барои хондани лексия ва дарсҳои амалӣ аз фанҳои лексикология, лексикография, лаҳҷашиносӣ, морфология, таърихи забон ва ғайра мувофиқ мебошанд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Таҳлили лингвистии ҳайати лексии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология бо ба ихтисоси 10. 02. 01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми фардии мо дар он зоҳир мегардад, ки масъалаи баррасии лингвистии «Луғатнома» ва дар ин замина нишон додани хусусиятҳои илмӣ луғавию семантикӣ ва сохтори калимаҳои ин асар бори аввал ба сурати кори диссертатсионӣ пешниҳод мегардад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратчаласаи № 8 аз 06.03.2023) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия гардидааст.

Муҳтавои диссертатсия тавассути маърузаҳои муаллиф дар конференсияҳои байналхалқӣю ҷумҳуриявӣ, аз ҷумла, конференсияи байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ») (Душанбе, 16-17 апрели соли 2018, ДДОТ ба номи С. Айнӣ); конференсияи

илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Шевашиносии тоҷик ва рушди он» (Душанбе, 2019, ДМТ); конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба Рӯзи байналмилалии забони модарӣ дар мавзуи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ», ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 21-уми феввали соли 2022; конференсияҳои апрелии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ (солҳои 2018-2023) ва конференсияҳои Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор шудаанд (с.2023) пешниҳод гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Мазмуну муҳтаво ва нуқоти асосии диссертатсия дар 10 мақолаи илмии муаллиф, ки 5-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд, мунбақис гардидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз ихтисоршудаҳо, муқаддима, се боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия, феҳрасти адабиёт, наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия дар ҳаҷми 195 саҳифаи чопи компютерӣ навишта шудааст.

БОБИ I. КАЛИМАҲОИ ХАЛҚӢ-ГУФТУГӢЙ

ДАР «ЛУҒАТИ НИМТАФСИЛИИ ТОЧИКӢ БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИКӢ»-И САДРИДДИН АЙНӢ

1.1. Мафҳум, мазмуну моҳият ва хусусиятҳои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаи ривочу равнақи ҳамаҷониби забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он зимни суҳбатҳои худ таваҷҷуҳи махсус дода, ба забон ҳамаҷон пояи миллат ва яке аз арзишҳои аввалини миллӣ муносибат менамоянд. Ба истиқболи ҷашни Истиқлол дар ҷаласае, ки 11-уми сентябри соли 2003 баргузор шуда буд, қайд намуда буданд, ки «мо бояд аз лаҳҷаҳо дурдонаҳо пайдо кунем ва дастраси умум гардонем». Дастраси умум шудани калимаҳои лаҳҷавӣ боиси умри дубора دیدани онҳо гардида, барои ташаккули таркиби луғавии забон мусоидат мекунанд.

Дар забони асарҳои бадеӣ ва луғату фарҳангномаҳо бо вожаҳои баромад ва таъиноти гуногундошта дучор омадан мумкин аст.

а) Мафҳумҳои «калимаҳои халқӣ гуфтугӯӣ»

б) Хусусиятҳои калимаҳои гуфтугӯӣ

Дар миёни калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ба унвони як қабати махсуси лексикӣ дар осори адабии давраҳои гуногуни таърихи илму адаби тоҷик истифода шудаанд ва имрӯз ҳам барои баровардани ниёзҳои забонии худ аз онҳо баҳрабардорӣ сурат мегирад ва ин аст, ки онҳо барои инкишофи таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши бориз доранд.

Дар забоншиносии тоҷик аз нимаи дууми солҳои 30-юми асри ХХ диққати олимони ба масъалаи истифодаи унсурҳои забони зиндаи халқӣ ҷалб шуда буд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ба масъалаи калимаҳои лаҳҷавӣ - диалектизмҳо дар забоншиносии тоҷик аввалин шуда, устод С. Айнӣ дахл карданд ва на танҳо аҳли илму адабро борҳо ба истифодаи «ҳазинаи забони зиндаи халқ» [272, 562] талқин кардаанд, балки ҳуди устод дар ҷамъоварӣ ва дар дохили луғати таҳиянамудаашон ҷамъ кардани онҳоро зарур донистаанд.

Дар «Дебоча»-и «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик», ки 5. 07. 1938 дар Самарқанд навишта шудааст, менигоранд, ки «як хел луғатҳоеро ғун кардам, ки онҳо аз хазинаи забони зиндаи имрӯзаи тоҷик буда, то ҳол ба ҷойе ғун нагардида аст» ва ба гуфти худ устод ин воҳидҳои луғавӣ дар навиштаҳо низ истифода нашудаанд. [272, 563]. Тавре маълум аст, устод С. Айнӣ на танҳо ба ин масъала нависандагонро ҳидоят мекарданд, балки дар истифодаи дурусти онҳо низ ботаваҷҷуҳ ва эҳтиёткор буданро зарур шумурдааст, то ки боиси олоиши забони онҳо нагардад. Устод С. Айнӣ бемавқеъ истифода кардани диалектизмҳои «ким, качан, чӯред»-ро дар ҳикояи П. Толис «Студентшавандаҳо» дида, адибро сарзашиш мекунал ва таъкид менамоянд, ки «... шумо, рафиқ Толис, забони вайрони ба мурдан маҳкумшударо дар ҳикояи мазкур зинда кардан хостед» [8, 37- 40]. Дар ҳамин мақола устод мегӯянд, ки «Дар забони зиндаи халқи тоҷик чунин хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма тухфа кардан аст.» [8, 40]

Баъдан аз солҳои 50-уми асри XX сар карда, дар осори олимони зимни нишон додани забони асарҳои бадеӣ Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Х. Ҳусейнов, А. Абдуқодиров, Қ. Тоҳирова, Х. Ҳусейнов, С. Сабзаев, О. Алиев, Ш. Раҳимова, Н. Саидов, Ҷ. Саидова ва дигарон доир ба зарурият ва моҳияти истифодаи диалектизмҳо дар осори адибони гуногун андешаҳои ҷолиб иброн намудаанд. Аз ҷумла, Н. Маъсумӣ истеъмоли диалектизмҳоро дар услуби бадеӣ «... вобаста ба хусусияти мавзӯ, жанр, метод, приёми эҷодӣ, услуб ва тарзи ифода» мувофиқ мешуморад [53, 91].

Истифодаи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар осори бадеӣ ва баррасии илмӣ онҳо диққати олимону донишмандонро ҳанӯз аз замони таҳқиқи забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С. Айнӣ, ки бо қалами устод Н. Маъсумӣ сурат гирифтааст, ҷалб намуда буд. Фикру андешаҳои ин донишманд доир ба забон ва услуби повести «Марги судхӯр» дар китоби маъруфе бо номи «Очеркҳо доир ба инкишофи забони адабии тоҷик» [53; 54] ҷамъбаст шуда, дар он фасли махсусе ба масъалаи калимаҳои халқӣ-

гуфтугӯӣ дар забони повест бахшида мешавад, ки ин қабати луғавӣ ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор мегирад. Ба андешаи эшон «боигарии забони халқро санъаткорона истифода бурдан боиси ифоданокӣ, борангуборӣ табиӣ, содагӣ, халқият ва реализми сухани бадеӣ мегардад... Сухани халқ бо самимияти хоси худ пур аз фикру ҳисси ҳаётӣ, пур аз тобишҳои нозуки маъногӣ мебошад ва ба забони асари бадеӣ дохил шуда, ба асар қувваи фавқулода зиндаи ҳаётӣ ва табиӣ мебахшад» [54, 117]. Ин омилҳои муҳим боис шудааст, ки нависандагонӣ бузург ва устодони каломӣ бадеӣ ба масъалаи истифодаи забони зиндаи халқ аҳаммияти махсус зоҳир карда, дар эҷодиёти худ аз унсурҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, ки табиат ва руҳи халқӣ доштани асарҳои онҳоро тақвият медиҳад, истифода менамоянд. Дар баробари ин, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ҷанбаҳои эҳсосотию муассирии забони осори адибон ба таври табиӣ ба риштаи тасвир кашидани ҳодисаю воқеаҳо, фардиқунонии сухани қаҳрамонҳоро таъмин менамоянд. Хусусияти аз ҳама муҳими истифодаи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ аз он иборат аст, ки онҳо тавассути осори бадеӣ забонзада шуда, умумиистеъмол мегарданд ва барои ташаккули таркиби луғавии забони меъёр мусоидат менамоянд. Истифодаи ин қабати луғавӣ дар осори адибонӣ бузургамон боис шудааст, ки ба масъалаи таҳқиқи илмӣ онҳо як теъдод олимони соҳа даст зананд. Аз ҷумла, Р. Ғаффоров оид ба «Забон ва услуби романи «Одамони ҷовид»- и Р. Ҷалил» [26], М. Ҳасанов роҷеъ ба «Лексика ва фразеологияи романи «Духтари оташ» Ҷ. Иқромӣ [220], Б. Камолитдинов дар хусуси «Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим» [35], Ҳ. Юсупов перомунӣ «Хусусиятҳои лексикӣ забони осори С. Айнӣ» [233], М. Холов оид ба «Лексикаи романи «Дохунда»-и С. Айнӣ [223], М. Юсупова роҷеъ ба «Фразеологияи романи С. Айнӣ «Дохунда» [234], Х. Ҳусейнов доир ба «Забон ва услуби повести «Одина»-и С. Айнӣ [122], Т. Шокиров дар бораи «Хусусиятҳои лингвистии асарҳои Ф. Муҳаммадиев» [229], Ш. Раҳимова перимунӣ «Унсурҳои лаҳҷавӣ ва вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи асарҳои Ҷ. Иқромӣ)» [193], Н. Ҳикматуллаев дар хусуси «Хусусиятҳои

семантикӣ-услубии синонимҳои лексикӣ дар сегонаи Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» [221], М. Олимҷонов дар бораи «Вижагиҳои лексикӣ-услубии насри таърихӣ зимни эҷодиёти С. Улуғзода [178], Н. Саидов «Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада» [207], М. М. Мирзоева «Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни» [172], Саидова Ҷ. С. «Диалектизмҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо дар асарҳои А. Самад» [96] ва тадқиқот анҷом додаанд. Дар ин паҷуҳишҳо зимни баррасии хусусиятҳои лексикӣ осори нависандагон ба масъалаи истифодаи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ низ дахл карда, зимни ташреҳи анвои диалектизмҳо (фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва ғ.) ғановати забони зиндаи халқ равшан инъикос мегардад.

Зикри ин нуқта зарур аст, ки истифодаи калимаҳои халқӣ -гуфтагӯӣ дар осори марбут ба назм низ дида мешавад. Ҳарчанд наср барои комилтар инъикос кардани таркиби луғавии забон шароитҳои фарохтар дорад ва «барои пурратар акс кунонидани вазъияти забони адабӣ, махсусан хусусиятҳои синтаксисӣ ва услубии он, имконияти наср бештар ва майдони амалиёти он фарохтар аст» [52, 36], аммо дар осори назмӣ ҳам метавон дид, ки унсурҳои халқӣ-гуфтугӯӣ истифода шудаанд, халқияти онҳоро таъмин карда, ба онҳо ҷаззобияти махсус додаанд. Таҳқиқи осори назмӣ тавачҷуҳи олимонеро чун А. Абдуқодиров «Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [5], С. Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» [92], Қ. Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ» [62], Ю. Нурмуҳаммадов «Категорияҳои лексикӣ ва хусусиятҳои услубӣ дар эҷодиёти Лоик Шералӣ» [176], С. Расулов «Вижагиҳои лексикӣ-услубии назми Туғрал» [192] ва дигаронро ҷалб кардааст. Дар осори илмӣ мазкур ба масъалаҳои гуногуни забонии асарҳои шоирону нависандагон даст зада, андешаҳои муҳими илмӣ баён намуда, доир ба истифодаи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ва, махсусан, диалектизмҳо дар фаслҳои алоҳида аҳаммияти махсус додаанд. Истифодаи калимаҳои маҳаллӣ дар асарҳои нависандагон бояд ба мақсади муайян сураат гирад ва ҷиҳатҳои

хуби луғати халқӣ интиҳоб гардида, барои такмилу тараққии забони адабӣ мусоидат намоянд. Доир ба ин масъала худи С. Айнӣ қайди махсус доранд, ки мефармоянд: «Ба фаҳми ман, дар қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт қардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст» [8, 39].

Дар баробари осори назмию насрӣ дар манобеи лексикографии таърихи забонамон низ калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар қор гардидааст, ки барои ниғаҳдошт ва ҳифзи онҳо аз нобудшавӣ мусоидат қардаанд. Яке аз ҳамин гуна луғатномаҳо «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ мебошад, ки дар он унсурҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ба таври фаровон истифода шудааст. Доир ба истифодаи онҳо устод С. Айнӣ дар «Дебача»-и луғати мазкур чунин менигорад: «ман дар ин китоб як хел луғатҳои даровардам, ки онҳо барои ғоида бурдан аз адабиёти классикӣ ёрӣ медиҳанд, як хели дигари луғатҳои даровардам, ки онҳо барои фаҳмида хондани адабиёти нафисаи имрӯза заруранд ва, инчунин, як хел луғатҳои ғун қардам, ки онҳо аз хазинаи забони зиндаи имрӯзаи тоҷик буда, то ба ҳол ба ҳо ҳун нагардида ва дар навиштаҷот қор фармуда шудаанд, ё ин ки бисёр қам қор фармуда шудаанд ва баъзан дар маъниҳои хато ба қор бурда шудаанд.* Ин қисм луғатҳои бештарин барои он қасоне лозиманд, ки ҳаваси нависандагӣ ё ин ки журналистӣ доранд, аммо забони зиндари қамтар медонанд.

Агар мо мундариҷоти ин китобро, ки бештар аз ёздаҳ ҳазор луғат аст, ба хелҳои дар боло номбурдашуда ҳудо қарда нишон диҳем, тақрибан ба ҳамин натиҷа меоем: 50 протсенти ин луғатҳои аз забони зиндаи халқи тоҷиканд, ки то ба ҳол дар китобе ғун қарда нашудаанд ва панҷоҳ протсенти дигарашон аз китобҳои луғат ва адабиёт гирифта шудаанд; нимаи ин панҷоҳ протсенти охири он луғатҳоианд, ки барои ғоида бурдан аз адабиёти

---

* Чунончи дар баъзе матбуоти тоҷик дида мешавад, ки «қорқард» - ро ба ҳо «қор» ба қор мебаранд ва масалан меғӯянд «қорқарди тобистонии пахта суғ меаравад» ва ҳол он ки қалимаи «қорқард» дар забони зинда ба ду маъни меояд: «муғди қор», дуғ «маҳсули қор» ва дар баъзе газетаҳо дида шуд, ки «қорам» ба ҳо «қишт» ба қор бурдаанд ва ҳол он ки дар забони зинда «қорам» сифати қамин буда «қамини қорам» гуфта «қамини феълан қишту қор шуда истода» гуфта аст.

классикии тоҷик даркор мешавад ва нимаи дигараш он луғатҳое аст, ки феълан ба адабиёти нафисаи имрӯзаи тоҷик кор фармуда шуда истодаанд, аммо маъноҳои онҳо ба оммаи навсавод ва ҷавонони наврас равшан нестанд.

Манбаъҳои ин китоб дар панҷоҳ протсенти охири «Ғиёсу-л-луғот» ва «Бурҳони қотеъ» барин китобҳои луғати кухна ва китобҳои адабӣ буда, дар панҷоҳ протсенти яқум забони зиндаи халқ аст, ки дар муддати умри он қадар кутоҳ набудаи худам дар дафтари хотири худам ғун шудаанд [272, 562-563].

Тавре аз гуфтаҳои устод С. Айнӣ маълум мегардад, дар ҷамъоварӣ ва истифодаи калимаҳои халқӣ мақсади муайяне нухфтаст, ки он ба манфиати забони миллимон мебошад. Гузашта аз ин, ба андешаи устод «бояд китобҳои луғате дошта бошем, ки ба воситаи онҳо ҷавонон аз адабиёти нафисаи классикӣ фоида баранд ва низ китобҳое дошта бошанд, ки ба воситаи онҳо ҷавонон ба ҳазинаи забони зиндаи тоҷик роҳ ёбанд ва инчунин ин китобҳои луғат бояд забони зиндаи халқро пеши коркунони илмӣ ва адабии тоҷик мисли як материал тайёр карда монанд» [272, 562].

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ чунин унсурҳои забонанд, ки на танҳо дар доираи шеваю лаҳҷаҳои забон, балки ҳамчун воҳидҳои луғавии аз таҷрибаи рӯзгор гузашта дар осори назмию насрӣ дар баробари унсурҳои забони адабии меъёр ба ҳайси синониму антоними калимаҳои адабӣ фаъолият карда метавонанд. Д. Э. Розентал ва А. М. Теленкова ба ин ақидаанд, ки «диалектизмҳо номи маҳаллии ашёву ҳодисоте мебошанд, ки дар забони адабӣ он номҳо муродифҳои дигар доранд» [196, 96].

Баррасии ин масъала аз тарафи лаҳҷашиносон бештар ба назар мерасад, зеро зимни таҳқиқи лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ ба калимаҳои сирф лаҳҷавӣ бештар рӯ ба рӯ гардида, барои муайян сохтани умумият ва аломатҳои фарқкунандаи онҳо андешаҳои муҳимми илмӣ баён менамоянд. Аз ҷумла, яке аз аввалин донишмандон дар ин масъала В. С. Расторгуева мебошад, ки ҳангоми таҳқиқи мухтасари лексикаи лаҳҷаҳои гурӯҳи Хучанд – Конибодом [188, 113]. доир ба диалектизмҳои ин лаҳҷаҳо ибдоли ҳуруф

кардааст. Минбаъд, дар солҳои баъдӣ, ба ин масъала А. Л. Хромов зимни баррасии гӯйиши тоҷикони ноҳияи Мастчоҳ [224], М. Эшнӣёзов ҳангоми таҳқиқи шеваи ҳардурӣ [141], М. Маҳмудов, Ғ. Ҷураев зимни тадвини «Луғати шеваҳои чанубӣ» (макети ҳарфи «д») [246] дида мешавад, ки андешаҳои ҷолиб баён шудаанд. Аммо мақолаи Ғ. Ҷураев «Калимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он» [127] бо он фарқ мекард, ки дар он нишонаҳои асосӣ, хел, сарчашмаҳои ба вучуд омадани диалектизмҳо, фарқи онҳо аз калимаҳои меъёрӣ мавриди баррасии илмӣ қарор мегирад ва асарҳои минбаъдаи ин олим масъалаи диалектизмҳо бештар ба риштаи таҳқиқи кашида мешавад [154]. Соли 1977 Т. Мақсудов низ ҳангоми таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара ба ин масъала дахл карда, дар гурӯҳбандии онҳо саҳм мегирад. [43].

Дар баррасӣ ва таснифоти калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ муаллифи боби «Таркиби луғавии забон» Ҷ. Рауфов дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [79] саҳм гирифта, андешаҳои муҳим ибраз менамоянд. Ҷамҷунин, дар таснифоти диалектизмҳо Ҷ. Маҷидов [48] мулоҳизаҳои муҳими илмӣ пешниҳод намудааст, ки аз тарафи муҳаққиқон тарафдорӣ пайдо кардаанд.

Муҳаққиқон дар сатҳи забоншиносии умумӣ доир ба ин масъала барвақт даст зада, онро бо истилоҳи «диалектизм» ифода менамоянд. Аз ҷумла, дар «Энциклопедический словарь» [269] гуфта мешавад, ки «Калима ё ифодаҳое, ки ба ягон лаҳҷа ё минтақаи ҷудогона мансуб буда, дар забони адабии умумихалқӣ истифода намешаванд, диалектизм мебошанд» [369, 247]. Ҷамҷунин, донишмандон ба ин ақидаанд, ки калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар забони адабӣ дучор намеоянд [269, 222], ҷамҷун воситаи муошират дар забони умумимиллӣ қор фармуда намешаванд [152, 94] ва изоглоси муайян доранд [217, 22], хатти интишори онҳо аз ин ё он ҳудуди ҷуғрофӣ убур карда наметавонад [218, 171], онҳо дар системаи забони умумихалқӣ мавқеъ надоранд ва дар марзи интишори як ё якҷанд лаҳҷаи забони умумихалқӣ истифода намешаванд [227, 117] ва доираи васеи қорӣ надоранд ва ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд [204, 201] ва

Ғ.

Дар забоншиносии тоҷик диалектизмҳо бо истилоҳоти «луғати халқӣ», «хазинаи забони зинда», «калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ», «калимаҳои лаҳҷавӣ», «калимаҳои хоси лаҳҷа», «калимаҳои шевагӣ», «калимаҳои хоси шева» ифода мегарданд.

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ба андешаи мо дар се маврид мавриди омӯзиш қарор мегиранд:

Дар баррасиҳои шевашиносӣ онҳоро ба ҳайси калимаҳои фарқкунанда миёни ин ё он лаҳҷа ва ҳамчунин барои муқоиса бо забони адабӣ баррасӣ мекунанд, ки дар натиҷаи пешрафти илму маориф ва наздик шудани ҳаёти деҳаҳо бо шаҳрҳо ва таъсири забони адабӣ теъдоди ин қабати луғавӣ камтар мешавад.

Зимни таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ услубшиносон диалектизмҳоро чун унсурҳои таъмини бадеият, образнокии сухан, фардӣ кардани нутқи персонаж, омили оммафаҳм намудани забони асари бадеӣ ва муассир баромадани услуби тасвир муаррифӣ мекунанд. Дар баробари ин, калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ барои такмили таркиби луғавии забони адабӣ воситаи муҳим шуморида мешавад. Аз ҷумла, Н. Маъсумӣ рӯйи ин ақида аст, ки «боигарии забони халқро санъаткорона истифода бурдан боиси ифоданокӣ, таъсирнокӣ, борангубории табиӣ, содагӣ, халқият ва реализми сухани бадеӣ мегардад. Сирри ин кор на фақат дар боигарии луғавӣ ва ибораоронии забони халқ аст, балки дар пуробутобии ҷиҳати маъногӣ ва гуногуннамудии истеъмоли услубии элементҳои он ҳам мебошад. Сухани халқ бо самимияти хоси худ пур аз фикру ҳисси ҳаётӣ, пур аз тобишҳои нозуки маъногӣ мебошад. Вай ба асари бадеӣ дохил шуда, ба асар қувваи ғавқуллода зиндаи ҳаётӣ ва табиӣ мебахшад» [54, 117]. Ҳанӯз Ф. Н. Филин ба ин андеша буд, ки «калимаҳои лаҳҷавӣ дар забони адабӣ ва шеваҳо вазифаи яхела надоранд. Диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ чун категорияи услубӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд» [217, 19-20]. Ба ҳамин маънӣ, муҳаққиқон Н. М. Шанский ва В. В. Иванов ақида доранд, ки «диалектизмҳо барои забони адабӣ бегона бошанд

хам, дар адабиёти бадеӣ истифода мегарданд. Онҳо ба мақсади таъмини образнокӣ сухан ва бадеияти услубӣ тасвир ба қор бурда мешаванд» [228, 45].

Ҳангоми тадвини луғатномаҳо дар давраҳои гуногуни таърихи забонамон лексикографҳои пешин калимаю ибора ва фразеологизмҳои лаҳҷавиро дар луғатномаҳои шон чой дода ба макони истифодаи онҳо ишора мекунад. Яке аз ҳамин гуна луғатшиносон, ки ба ҷамъоварии луғати лаҳҷа аҳаммияти махсус зоҳир кардааст, устод С. Айнӣ мебошад. Ҷамъоварии диалектизмҳо дар луғатномаҳо барои ниғаҳдошт ва истифодаи минбаъдаи онҳо мусоидат мекунад.

Аз ин ҷо ба хулосае омадан мумкин аст, ки диалектизмҳо унсурҳои лаҳҷавие дар назар дошта мешаванд, ки дар адабиёти бадеӣ, луғатномаҳо ва қорҳои илмӣ тадқиқотӣ ба қор мераванд. Аммо барои дақиқ муайян кардани моҳияти ин қабати луғавӣ дар осори бадеӣ ва таркиби луғати ин ё он лаҳҷа ва ё луғатномаҳо гирдоварӣ ва муқоисаи онҳо яке аз масъалаҳои асосӣ шуморида мешавад. Забони адабӣ барои муқоисаи диалектизмҳо аз воситаҳои асосист. Моҳияти ҳар як унсурҳои лаҳҷавӣ дар муқоиса бо забони адабӣ муайян шуда метавонад. Ҳанӯз Ф. П. Сороколетов гуфта буд, ки «барои аниқ муайян гардидани диалектизмҳо зарур аст, ки ҳамаи боигарии лаҳҷа бо забони адабӣ муқоиса карда шавад» [210, 24].

Аммо ҳама унсурҳои лексикӣ грамматикӣ, ки дар лаҳҷаҳо истифода мегарданд чун диалектизм ном бурдам ғайриимкон аст, зеро таркиби луғавии лаҳҷаҳои калимаҳои умумихалқӣ зиёдеро фаро мегиранд, ки барои ҳамаи лаҳҷаҳои забон фаҳмоанд. Дар таркиби луғати лаҳҷаҳо теъдоди муайяни калима, таркибу ибора ва воситаҳои грамматикӣ дида мешавад, ки ба меъёрҳои мавҷудаи забони адабӣ мувофиқат намекунад ва онҳоро метавон диалектизм номид. Ин унсурҳо метавонанд чун маводи тайёри забонӣ дар асарҳои бадеӣ, пажӯҳишҳои лаҳҷашиносӣ ва осори лексикографӣ истифода гарданд. Аз ин нуқтаи назар диалектизмҳо маънои нисбатан фаррохро дар бар мегиранд. Агар дар асарҳои бадеӣ хусусияти услубӣ пайдо кунанд, дар

лаҳчашиносӣ чун мақулаи (категорияи) махсуси назариявӣ буда, дар осори лексикографӣ ба ҳайси моддаи луғавӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Дар робита ба истифодаи луғати лаҳча дар осори бадеӣ тадқиқот бурда, Р. Гаффоров барҳақ изҳор менамояд, ки «... як қисми луғатҳои шевагӣ аз рӯи анъана бо мақсади айнияти тасвири ҳаёти воқеӣ, хубтар ошкор кардани характери персонажҳои асар ва дар баъзе мавридҳо ҳамчун манбаи ғизодиҳанда ва захираи бойкунандаи забони адабии тоҷик истифода мешаванд» [26, 45]. Дар тадқиқоти лаҳчашиносӣ «ҳангоме ки доир ба диалектизмҳо сухан мегӯем, пеш аз ҳама, луғати хоси лаҳча дар назар аст» [156, 47]. Ҳамин андеша дар асару мақолаҳои шевашиносони тоҷик Расторгуева [188], А. Л. Хромов [224], Маҳмудов, Чураев [246], Т. Мақсудов [43], Ғ. Чураев [128], Н. Гадоев [20], Ш. Исмоилов [31] ва дигарон ҳам ба назар мерасад.

Истифодаи диалектизмҳо дар осори лексикографӣ барои аз байн нарафтан ва дар мавридҳои зарурӣ чун муродифоти тайёри вожаҳои адабӣ истифода шудани онҳо дар асарҳои бадеӣ мусоидат мекунад. Ҳатто чунин ақида аст, ки «Воҳидҳои луғавии лаҳча дар он ҳолат чун диалектизм шуда метавонанд, ки мурағибон онҳоро дар луғатҳо нишон дода бошанд» [181, 75]. Ба андешаи мо, ҳеч имкон надорад, ки ҳамаи унсурҳои лаҳчавӣ дар луғатномаҳо акс ёбанд. Диалектизмҳои ҳастанд, ки дар доираи лаҳчаҳо истифода шуда, дар лаҳча боқӣ мемонанд ва дар сурате умумихалқӣ шуда рангу бӯии адабӣ мегиранд, ки дар адабиёт истифода шаванд. Адибон онҳоро аз гарду чангу ғубор тоза карда, истифода мекунанд ва ин аст, ки калимаҳои лаҳчавӣ бо мурури замон тағйир меёбанд, мавқеи худро дигар мекунанд ва ба меъёрҳои забони адабӣ наздик мешаванд. Гирд омадани калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар луғатномаҳо низ боиси истифодаи онҳо мегардад ва дар мавридҳои муносиб дар услубҳои гуногуни забон (бадеӣ, публицистӣ, илмӣ) гардиш меҳӯранд ва ин имкон фароҳам меорад, ки қисме аз диалектизмҳо дар як давраи муайяни таърихӣ хусусияти меъёрӣ касб намоянд. Ин ҳолатро мо дар мисоли садҳо калимаи лаҳчавие мебинем, ки дар «Луғати нимтафсилии

точикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ [272], ки солҳои сиёми асри гузашта гирд омада буданд, дида метавонем. Қисми зиёди калимаҳои халқӣ-гуфтугӯии онвақта дар тули ин солҳо хусусияти умумихалқӣ гирифтаанд ва дар асарҳои бадею услубҳои гуногун истифода шуда, хусусияти меъёрӣ пайдо кардаанд. Аз ин ҷиҳат, андешаи М. И. Фомина дуруст аст, ки «истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ ва рӯзномаҳо яке аз воситаҳои дохил шудани онҳо ба забони адабиёт» [218, 173].

Яке аз масъалаҳои муҳими илмӣ дар баррасии диалектизмҳо таснифот ва гурӯҳбандии онҳост, ки аз солҳои 50-уми асри гузашта шуруъ шудааст. Табиист, ки мутахассисон дар ин масъала ақидаҳои гуногун доранд. Аз ҷумла, услубшинос В. Н. Прохорова ҳангоми баррасӣ ва муайян намудани ҷойгоҳи диалектизмҳо дар забони асарҳои бадеӣ яке аз аввалинҳо шуда онҳоро ба: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои лексикӣ; в) диалектизмҳои морфологӣ; г) диалектизмҳои синтаксисӣ [186, 5-6] ҷудо карда, мавриди таҳқиқи илмӣ қарор медиҳад. Соли 1964 мақолаи Х. Ҳусейнов «Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим» чоп мегардад, ки дар он бо таъя ба олимони рус диалектизмҳоро дар услуби бадеӣ ба гурӯҳҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ ҷудо менамояд, ки дар забоншиносии тоҷик, аввалин таснифоти калимаҳои гуфтугӯӣ (диалектизмҳои лексикӣ) дар асари бадеӣ будааст, ки аз байни онҳо диалектизмҳои лексикӣ этнографизмҳоро ба таври алоҳида чун зергурӯҳ ба риштаи таҳқиқ мекашад. [123, 59]. Дар баробари ин муаллифи мазкур ҳудудии диалектизмҳоро низ муҳим арзёбӣ карда, ду навъи диалектизмҳои лексикӣ а) диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол; б) диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмолро муайян месозад, ки қадамҳои ҷиддӣ дар таснифоти онҳо мебошад [123, 58-72]. Дар китоби «Лексика русского языка» муҳаққиқ А. В. Калинин диалектизмҳоро ба гурӯҳҳои а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои грамматикӣ; в) диалектизмҳои калимасоз; г) диалектизмҳои лексикӣ; ғ) диалектизмҳои семантикӣ; д) диалектизмҳои фразеологӣ [156, 120]. ҷудо намудааст. Муҳаққиқ Н. М. Шанский дар китоби

«Лексикология современного русского языка» диалектизмҳои лексикиро тасниф карда, онҳоро ба гурӯҳҳои хоса, лексикӣ - фонетикӣ, лексикӣ - калимасоз, семантикӣ, этнографӣ ҷудо менамояд [227, 118]. Аммо муҳаққиқ Ҳ. Рауфов дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ - фонетикӣ ва лексикӣ ҷудо мекунад, ки бо таърифи ба осори илмӣ ҳамондавраи забоншиносии сурат гирифтааст [79, 59]. Дар байни шевашиносон яке аз аввалинҳо шуда А.Л. Хромов зимни баррасии лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Мастҷоҳ диалектизмҳоро ба «калимаҳои лаҳҷавии муҳолиф» (противопоставленные) ва «калимаҳои лаҳҷавии ғайримуҳолиф» (непротивопоставленные) гурӯҳбандӣ карда, дар муқоиса бо забони адабии тоҷикӣ баррасӣ менамояд [224, 78-82]. Муҳаққиқи лаҳҷаи ҳардурӣ М. Эшнӣёзов соли 1967 дар монографияи «Шеваи ҳардурӣ «калимаҳои шевагиро ба «диалектизмҳои этнографӣ, касбу ҳунари ва агро» тақсим мекунад, ки маводи пешниҳоднамудааш ба он далолат мекунад [141, 108]. Соли 1976 Ғ. Ҷураев дар мақолаи «Калимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он» ба таҳқиқи диалектизмҳои лексикӣ пардохта онҳоро мутобиқи аломатҳои фарқкунандашон ба «диалектизмҳои лексикӣ пурра» ва «диалектизмҳои лексикӣ но-пурра» [127, 23-38] ҷудо кардааст. Шевашинос Т. Мақсудов дар таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара диалектизмҳоро ба гурӯҳҳои лексикӣ ва семантикӣ тақсим карда, диалектизмҳои лексикиро ба диалектизмҳои хоса, этнографӣ, фонетикӣ, ономастикӣ, топонимӣ ҷудо менамояд [43, 16-50].

Солҳои баъдӣ аҳли тадқиқ ба ин масъала бетаваҷҷуҳ набудаанд. Хусусиятҳои савтию луғавӣ ва грамматикӣ семантикӣ ба инобат гирифта соли 1983 М. И. Фомина диалектизмҳоро ба гурӯҳҳои а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои калимасоз; в) диалектизмҳои морфологӣ; г) диалектизмҳои лексикӣ [218, 171] мансуб дониста, мисли дигар мутахассисондиалектизмҳои лексикиро ба а) диалектизмҳои лексикӣ хоса; б)диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ; в)диалектизмҳои этнографӣ [218, 172] ҷудо менамояд, ки мантикист. Муҳаққиқ Ш. Раҳимова доир ба вазифаҳои

услубии диалектизмҳо дар услуби бадеӣ (дар асоси асарҳои Ҷ. Иқромӣ) тадқиқот анҷом дода, диалектизмҳои осори адибро ба диалектизмҳои лексикӣ ва фонетикиву грамматикӣ табақабандӣ намуда, ба масъалаи зергурӯҳҳои ин диалектизмҳо - диалектизмҳои лексикӣ хосса, семантикӣ, этнографӣ ва фонетикӣ грамматикӣ (калимасоз, морфологӣ) аҳамияти махсус зоҳир менамояд [193, 14-19], ки таҳқиқот дар доираи забони осори адабӣ мавқеи муҳими илмӣ дорад. Андешаҳои муҳаққиқ Ҳ. Мачидов дар таснифоти диалектизмҳо муҳим мебошанд. Номбурда дар таълифоти худ дар асоси маводи услуби бадеӣ диалектизмҳоро ба панҷгурӯҳҷудо менамояд: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои грамматикӣ; в) диалектизмҳои лексикӣ; г) диалектизмҳои семантикӣ; ғ) диалектизмҳои этнографӣ [48, 152-153], дар ростои муайянкунии диалектизмҳо, гурӯҳҳо, вазифаҳои услубӣ, зарурати будани онҳо дар адабиёти бадеӣ ҷойгоҳи хоса дорад.

Кори тозае, ки дар соҳаи таҳқиқи диалектизмҳо дар асари бадеӣ сурат гирифтааст, диссертатсияи номзоди Ҷ. Саидова таҳти унвони «Диалектизмҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо дар асарҳои А. Самад» номгузорӣ шудааст, ки дар он ин қабати луғавиро ба диалектизмҳои лексикӣ хосса, диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ ва этнографӣ гурӯҳбандӣ карда мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар ин рисола **диалектизмҳои лексикӣ хосса** ба зергурӯҳҳои:

- диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол ва хелҳои он;
- диалектизмҳои лексикӣ хоссаи гуногунмаъно ва хелҳои он;
- диалектизмҳои лексикӣ хоссаи маҳдудистеъмол ва хелҳои он;
- диалектизмҳое, ки дорои савол, тасдиқ ва эҳтимол мебошанд, табақабандӣ шуда мавриди баррасии амиқу ҳаматарафаи илмӣ қарор мегиранд. [96, 2019].

Муҳаққиқ Ш. Исмоилов ба ин масъала бо диди А. Л. Хромов ҳамеҷаҳат ба буда, диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷашиносӣ ба «диалектизмҳои лексикӣ муҳолиф» ва «диалектизмҳои лексикӣ ғайримуҳолиф» ҷудо карда, меомӯзад. [30, 36].

Доир ба таснифот, гурӯҳбандӣ, фарқи диалектизмҳо аз дигар воҳидҳои

луғавӣ, роҳҳои воридшавии онҳо ба забони адабӣ, манфиати истифодаи онҳо дар осори илмӣ олимоне чун Ғ. Ҷураев [128], М. Каҳҳоров [164], Н. Гадоев [148], З. Замонов [155], Р. Сангинова [209], Г. Абдуллоева [143], Ш. Исмоилов [31], М. Каримова [38], И. Сулаймонов [212], ки ба таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳои гуногуни Тоҷикистон бахшида шудаанд, низ дида мешавад, ки аз муҳим будани масъала гувоҳӣ медиҳад.

Бо ҳамин метавон гуфт, ки осори илмӣ мутахассисони ватанию хориҷӣ гувоҳи он аст, ки масъалаи мазкур аз тарафи муҳаққиқони гуногун маврида баррасӣ қарор гирифта гурӯҳҳои диалектизмҳо **фонетикӣ, лексикӣ** (хосса, семантикӣ, этнографӣ, иқтибосӣ) ва **грамматикӣ** (морфологӣ, калимасоз, синтаксисӣ) муайян гардидаанд.

Устод **Садриддин Айнӣ** дар «**Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик**» калимаҳои халқиро мутобиқи алифбои ҳамонвақта танзим карда, шарҳи хуби лексикографӣ додааст, ки дар шинохти воҳидҳои луғавии лафзӣ мусоидат мекунад ва инро ба уমেде анҷом додаанд, ки онҳо дар ҷойи худашон ба қор раванд ва манфиатҳои забони нависандагонро таъмин намоянд.

Воҳидҳои луғавии халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ ба қабатҳои гуногуни лексикӣ мансубанд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба либос, асбоби рӯзгор, бемориҳо, дарахтон, гиёҳҳо, марбут ба ғайрияти шахс, бозиҳои кӯдакон, замон ва макон, соматизмҳо, калимаҳои хешовандӣ, хӯрокворӣ, ҳунарҳои мардумӣ, сохтмон ва хонасозӣ, маҳсулоти гуногун ва ғайраҳо. Зимни баррасии лаҳҷаи ҳардурӣ муҳаққиқ М. Эшнӣёзов ба малъалаи тақсими калимаҳои шевагӣ ба соҳаҳо чунин менигорад, ки «азбаски доираи истеъмоли калимаҳои касбу ҳунар танг аст, барои ҳамаи намояндаи як шева низ фаҳмо шуда намтавонад. Ҳамин тавр, дар шеваи ҳардурӣ низ як гурӯҳ калимаҳои соҳавӣ мавҷуданд, ки онҳо пеш аз ҳама ба соҳибони он касбу ҳунар ва машғулият фаҳмо мебошанд» [141, 108].

Воҳидҳои луғавии мансуб ба лаҳҷа, ки устод С. Айнӣ дар тули солиёни зиёде гирд оварда, дар луғатномаашон ҷой додаанд, ҷойгоҳи махсус доранд

ва аз рӯйи соҳаҳо онҳоро метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

1. 2. Воҳидҳои луғавии марбут ба либос ва пояфзол. Дар таҳқиқоти гуногуни олимони зимни баррасии лексика ба масъалаи либосвожаҳо ҳам аҳаммият дода мешавад, аммо М. Ҳалимова доир ба ин масъала рисолаи махсус бо номи «Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ» («Дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои атрофи он») [119] баррасӣ анҷом дода, хусусиятҳои лексикаи сарулибосро таҳқиқ карда, онҳоро ба вожаҳои умумихалқӣ ва хоси шева гурӯҳбандӣ намуда, зимни нишон додани моҳияти этнолингвистии онҳо мансубияташонро ба ҷинсият, истифодаи олотӣ истехсолӣ, урфу одатҳо, анвои рангҳо муайян карда, роҳҳои сохташавии онҳоро баррасӣ менамояд, ки аҳаммияти баланди илмӣ дорад. Ин гуна калимаҳо дар «Луғатнома» хеле зиёданд. Онҳо аз рӯйи сохт сода, сохта ва мураккаб буда, мутобиқи истифодашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: ҳазмшуда ва ҳазмнашуда. Дар **гурӯҳи аввал** калимаҳоеро ворид кардан мумкин аст, ки баъд аз тадвини луғатнома чандин даҳсола дар хизмати аҳли илму фарҳанг будаанд ва аз тарафи аҳли забон истифода шуда бошанд ҳам, то имрӯз хусусиятҳои лаҳҷавиашонро гум накардаанд. Ба ин қабил калимаҳои **абра, адрас, баҳя, буғча, гулдӯзӣ, дастмол, дастрӯмол, дарз, яктак, яктах, эзор, чакман, патак, хиштак, калабанд, остар, такбанд, фаровез** ва ғайра шомил мебошанд. **Ба гурӯҳи дуюм** вожаҳои мансубанд, ки то ҳол пурра умумихалқӣ нашудаанд. Онҳо ба масъалаҳои гуногуни марбут ба ҳунари мардумӣ аз қабилҳои дузандагӣ ва амалу корҳои дар он зарур – чен карда андоза гирифтани интихоби порчаҳои матоъҳо барои курта, камзул, палос, гилем, қолин, дастпӯшак, тукма, парда, пояфзол, ришта ва ғайра вобастаанд. Аз ҷумла: **абрапӯстин** *пӯстии аз мӯйинаи аъло дӯхташуда*¹; **ангала** *тугмаи гиребон, тугма*; **ангула** *сӯроҳчаи курта ва камзул аст*; **банорас** *як[навъ] бофтаи майданақши сиёҳу сафед аст*; **баҳла** *дастпӯшаки чармин*; **буб** *палос*; *гилем, қолин*; **буғчома** *чодирест, ки кӯрна ва кӯрнаҷаҳоро дар вай бафта монанд*; **бурониш** *андоза гирифта буридаи либосворӣ*; **вусла** *пайванд, ямоқ*;

¹Шарҳи калимаҳо аз ҳуди устод С. Айнӣ мебошанд, ки мо онҳоро бо ихтисор ва курсив меорем.

гуйангала сӯроҳии тукмагузаронӣ; гуланор як хел парчаи бофтаи фабрикист, ки гулҳояш сурхи баланд мебошад; кулӯча либоси аскарӣ, ки (сарбозҳо) дар зерини шинел меӯшанд; чигда-чигда либос ё чизҳои бофта, ки бештарини ҷоҳояш дарида бошад; ғито пардае, ки рӯи чизеро пӯшонда аст.

Дар байни калимаҳои ин гурӯҳ дар луғатнома вожаҳои вомехӯранд, ки то ҳол дар байни аҳолии ҷумҳуриамон маълум нашудаанд ва хеле зебо буда, барои умумихалқӣ шудан арзандаанд. Аз ҷумла, вожаи **хучла** «пардае ки дар наси он арус нишинад, чимилик». Ин калима дар забони адабии тоҷикӣ роҷи нест ва ҳатто дар ФЗТ [262] дида нашуд, аммо «Персидско-русский словарь» [257] дар шакли «خانه ههجله//hädžleههجله خانه ههجله» хәджлехане **گاه** **هجله** **گاه** **هجله** **گاه** - красиво убранная комната, предназначенная для новобрачных, спальня новобрачных» [257, 493], ки аз истифодаи он дар забони имрӯзаи форсии Эрон гувоҳӣ медиҳад. Аз ин рӯ, ин калимаро шояд устод С. Айнӣ аз забони эронӣ ба муқими Бухоро, ки «дар давраҳои гуногун аз қаламрави тобеи шохигарии Эрон ба Бухоро ихтиёран кӯч бастанд» ва имрӯз «дар дохили шаҳри Бухоро, асосан, дар маҳаллаи Ҷӯбор ва гузарҳои Чакар, Абдуллоҳоча, Чуқурмаҳалла, Вақф, Ҳавзи баланд ва аз маҳаллаҳои атрофи Бухоро дар Афшормаҳалла, Тотормаҳалла, Шергирон, Шалғамхӯрон, Кунҷи Қалъа, Работи Қозӣ, Вазиробод ва шаҳри Когон, ки дар 12 километрии қисмати ҷануби шарқии шаҳри Бухоро воқеъ гардидааст, зиндагӣ ба сар мебаранд» [73, 3-4] сабт кардааст.

Вожаи **қурта** **قرطه** дар «Луғатнома» ба маънои «ғӯшвора» омадааст, аммо дар ФЗТ [262, 706] ба маънои «пӯшок, либоси тағ, пероҳан, курта» тафсир шуда, аз Абулқосим Фирдавсӣ мисол оварда мешавад ва дар ҳамин Фарҳанг дар шакли **كرته** чун «пероҳан, пӯшоки якқабати тағ» шарҳ ёфта, аз Абдурахмони Ҷомӣ шохид оварда мешавад. Дар ду шакли навиштаи Фарҳанг – **قرطه** ва **كرته** ба як маъно далолат карда, то имрӯз ба ҳамон маъно дар забони адабии тоҷикӣ мавҷуд аст, аммо маълум мешавад, ки дар маводи устод С. Айнӣ маънои предметиашро гум накарда бошад ҳам, ашӯи тамоман дигарро ифода мекунад. Ин калима дар фарҳангҳои мавҷудаи мансуб ба адабиёти

классикӣ, фарҳанги мансуб ба забони санскит, забони авесто, паҳлавӣ, яғнобии дар дастраси мо буда, ба маънои «гӯшвора» дида нашуд. Ҳатто дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» [247, 1989] ба маъно, ки устод С. Айнӣ пешниҳод мекунад, сабт накардидааст. Ин гувоҳи он аст, ки устод С. Айнӣ онро аз намояндаи лаҳҷае сабт намудааст, ки он маънӣ (гӯшвора) танҳо дар гӯйиши он маҳал боқӣ мондааст. Ба маънои «гӯшвора» дар «Луғатнома» вожаи халқӣ-гуфтугӯии **кажа** كزہ низ омада, дар шакли «гушвореаст, ки дар халқ аст» тафсил шудааст, ки онҳоро метавон ба дилектизмҳои хосаи маҳдудистеъмомл марбут донист

Баъзе аз вожаҳои ин қабати луғавӣ сермаъно мешаванд. Калимаи **пешгир** дар тафсири «Луғатнома» ба маъноҳои 1. *лўнгии камарча ва тугмадор аст, ки бар сари синаи бачагон банданд, то ки дар вақти ширхўрӣ либоси худро наолянд.* 2. *пешбастаи пушткушода аст, ки ходимони тиббӣ дар беморхонаҳо пӯшанд.* 3. *умуман порчае, ки дар вақти кор барои аз чирку убор нигоҳдорӣ либоси худ аз тарфи пеш банданд, шарҳу эзоҳ ёфтааст.* Шакли давраи классикии ин маъно бо вожаи **пешдоман**, ки дар «Фарҳанг» дар шакли «порчае, ки дар вақти кор ва хўрокпазӣ аз доман поён мебанданд» [262, 1969, 56] шарҳ ёфтааст, дар «Луғатнома» низ ба ҳамин маънӣ дода мешавад [272, 293] ва бо вожаи «**пешбанд**»-и маъмул дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [248, 478] муродиф мебошад. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» ба маънои «порчае, ки дар вақти кор дар пеш мебанданд» ду калима **пешбанд** ва **пешгир** сабт ёфтааст ва лексемаи **пешгир** ба маънои «қисме аз чувоз» маънидод мегардад. [247, 186], ки гирдгардиши ин карлимаҳо бо маъноҳои муродифӣ ва полисемӣ гувоҳӣ медиҳанд. Аз рӯи семантикаи *миёнабанд* дар «Луғатнома» вожаи **яккабанд** низ оварда шудааст, ки бо маъноҳои калимаи **пешгир**, **пешбанд** ва **пешдоман** фарқ мекунад.

Вожаи **кулўта** ба ду маъно 1. *кулоҳи гўшадор аст, ки гўшаҳои гўшҳоро мегирад ва он гўшҳоро бо камарчае аз тақи манаҳ мебандад.* Маънои дуюми **кулўта** дар «Луғатнома» «лўнда, гирда» буда, *риши кулўта-*

*риши лӯнда шарҳ ёфтааст. Дар асоси ин калима дар луғатномаи мазкур вожаи **кулӯтапӯшак** ба ду маъно омадааст: 1. *кулоҳи думдори занона аст, ки дар замони пеш закон мӯи худро аз даруни думи он гузаронида ба пушташон мепартофтанд.* 2. *бачаи қурбоқои ҳанӯз думаи наафтада, ки вайро **кафлезак** ҳам гӯянд; вай канори астарро бо канори абраи чома баҳам пайванд диҳанд.* Аз шарҳи муаллиф маълум аст, ки калимаи **кулӯтапӯшак** бо маъноҳои мазкур дар гузашта будааст ва имрӯз истифода намешаванд. Аммо мутобиқи маълумоти «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» имрӯз калимаи мазкур дар шакли тағйирёфтаи **култапӯшак** ба ду маънои мазкур маъмул аст. [247, 130]. Ҳамчунин, калимаи **кача** аз рӯйи ду маъно шарҳ ёфтааст: 1. *ангуштарини бенигин ва бенигинхона.* 2. *сангча, шаба, ё чизи дигар, ки вайро дар даст пинҳон карда бозӣ кунанд.* Ин калимадар фарҳангҳои дастраси мо дида нашуд.*

Дар ифодаи чома калимаҳое дида мешаванд, ки ба анвои он далолат мекунанд: **девчома** *пӯстинест, ки тарафи мӯйдораширо бар рӯй карда дӯхтаанд.* 2. *чомаи паимин аст, ки ба тарафи рӯяи торҳои мӯй ва паим овезон аст; **тиризи//тирез** як порчаи сегӯшаи дарозрӯяи чома аст, ки дар ду паҳлуяи андохта мешавад; **яктаҳкурта** асосан яктаҳ (чомаи беастар) буда, ба даруни вай монанди гиребони курта як гиребон илова мекарданд, ки ин гиребонро кушода мондан ва бо тугма бастан мумкин буд. Агар баста шавад, ба назари бинанда чунин менамуд, ки дар зеро яктаҳ курта ҳам ҳаст; **гуппича** куртаи абра-астардори серпахтаи кутӯҳ.*

Қисми дигари вожаҳои ин гурӯҳ барои ифодаи кулоҳ, сарбанд, сарпӯш ва ғ. омадаанд: **калабанд** *рӯйбанд, сарандоз; **якшоха** кулоҳ ва калапӯши бар сар қач ниҳодашуд.*

Калимаҳои мансуб ба пояфзол, ки имрӯз истифода намешаванд чандон зиёд нестанд. Масалан, калимаи **кемухт** дар «Луғатнома» ба маънои *чарми донадор, ки аз пӯсти саргини хар тайёр мекунанд*, шарҳ ёфтааст. Бо ин калима вожаи **кемухтӣ** мансуб ба **кемухт** (*кафиши кемухтӣ, ё ин ки кемухтмонанд*) низ сохта шудааст, ки навъи пояфзол ва анҷири сиёҳи пушташ

донадорро мефаҳмонад. Ҳамчунин, калимаҳои **қабқоб** *кафши чӯбин*; **тагчарм** *пойафзори тағаш аз чарм, подош*; **сарипой** *кафшест, ки бе маҳси нӯшанд*; **ғарч** *кафш ё мӯзае, ки ҳамеша садои ғарч - ғарч медиҳад*; **почила** 1. *чизест, ки вайро ба но баста, барфро зер кунанд, то ки барои равандагон аз рӯи барф пайраҳа пайдо шавад*. 2. *навъе аз пойафзор*.

Барои тайёр кардани пояфзол маводи гуногун лозим аст, ки бо калимаҳои зерин ифода меёбанд: **кафак** *чарми сахтест, ки дар тағи мӯза ва кафш дар баробари панҷаи но дӯзанд ва ғайра*; **шал** *чарми тунуки нозук, ки барои хушнамуҷӣ дар байни ду чарми кафш, мӯза ва ё зини асп монда дӯзанд*.

Ҳамчунин, барои ифодаи маводи анвои дигари либос вожаҳои зерин дида мешаванд: **ғӯзагул** *як нақшаест дар кашидадӯзӣ ва сураткашӣ, ки ба гули ғӯза монандӣ дорад*; **қумош** *нӯшокӣ, раҳти хона ва монанди инҳо*; **қайтун** *абрешими борикбофта, ки ба ҷои зеҳ ба гирдогирди ҷомаҳо ва чакманҳо дӯзанд*; **қачин** *абрешими дараҷаи дуҷум аст, ки аз пилла мекашанд (дараҷаи якумро **чортор** меноманд)*; **шовшула** *тароҳест, ки аз ҷиҳати зебиш дар канори порчаҳо гузоранд (дар канори рӯмолҳо, масалан, дар канори рӯмоли ғичим)*.

Ҳамин тарик, калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯии марбут ба либос ва пояфзолқабати махсусест, ки дар «Луғатнома» мавқеи махсус дошта, истифодаи онҳо аз манфиат холӣ нест.

1. 3. Воҳидҳои луғавии марбут ба ҳайвонот ва парандагон. Ин қабати луғавии марбут ба калимаҳои халқӣ-ғуфтуғӯӣ дар «Луғатнома» зиёданд, вале қисми асосии онҳо хусусияти умумихалқӣ дошта, барои ҳамаи тоҷикон фаҳмоанд. Аксарияти онҳо бунёди тоҷикӣ доранд ва ба андешаи Ҳ. Мачидов «калимаҳои аслии тоҷикиро ҳамчунин аз бобати мансубияти лексикиву грамматикашон ба осонӣ муқаррар кардан мумкин аст. Онҳо бунёди лексикиву грамматикӣ забонамонро ташкил дода, ба ҳамаи ҳиссаҳои нутқ нисбат доранд. Инҳоро, пеш аз ҳама, дар доираи исмҳо ба микдори хеле зиёд чудо кардан мумкин аст. Номи ҳайвонот: гов, асп, буз, гӯсфанд, бузғола, гӯсола, гург, хирс, шер, бабр, меш, сағ, муш. Номи парандаҳо: мурғ, қабк, боз, зоғ, тазарв,

титав, чӯр, бум, боша, хумо, хурӯс» [48, 90] аз ҳамин қабиланд.

Дар таҳқиқи шевашиносон ҳам ба баррасии ин қабати луғавӣ даст зада, корҳои зиёде рӯйи кор омадааст. Перомунӣ истилоҳоти хос лаҳҷавии мансуб ба ҳайвонот ва парандагон дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» маълумоти муфассали илмӣ зикр шуда, дар ин вожаҳо гурӯҳбандӣ гардида, изоглоси истифодаи онҳо дар шеваи ҷанубӣ муайян шудааст. Муаллиф дар ин гурӯҳ ҳайвоноти хонагӣ ваҳширо таҳқиқ менамояд [128, 166]. Ба андешаи муҳаққиқ С. Раҳматуллозода «ин калимаҳо баробари ҳаёти мардумон умр доранд ва аксарияти онҳо ба фонди асосии луғати забони меёр ва шеваҳо дохиланд. Зиндагии мардумон бо ҳайвонот ва парандагон зич алоқаманд аст ва дар ҳаёти ҳаррӯзаашон бо онҳо сару кор доранд. Ин аст, ки истилоҳоти ин гурӯҳ яке аз қабатҳои асосии лексикаи шевахоро фаро гирифтааст. [84, 3].

Номи ҳайвонот ва парандагон аз даврони қадим дар забони тоҷикӣ дида мешаванд ва муҳаққиқони соҳа ба онҳо бетаваҷҷуҳ набудаанд, зеро онҳо яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ буда, дар ташаккули таркиби луғавӣ саҳми калон доранд. «Дар забони форсии миёна ҳама ҷонварон таҳти номи муштараки *guyānwar* «ҷонвар» ёд мегарданд» [97, 90]. Муҳаққиқи «Кашф-ул-маҳҷуб» (асри XI) Ф. Шарифова зимни баррасии номи ҷонварон менигоранд, ки «номи тамоми ҳайвоноти дар «Кашф-ул-маҳҷуб» оварда аслан тоҷикӣ мебошанд. Дар қисми номҳои узвҳои бадан баъзе вожаҳо арабӣ ба мо вохӯранд, аммо дар номи ҷонварон (ғайр аз худ вожаи ҳайвон) вожаҳои бегона мавҷуд нестанд. Аксарияти вожаҳои ин гурӯҳ таърихи қадима дошта, аз забони форсии миёна (пахлавӣ) омада, қариб тағйири шакл накардаанд. Аз ҷиҳати маъно низ онҳо устувор мондаанд» [132, 14]. Дар тури садсолаҳо дар ифодаи номи ҳайвонот тағйироти хосе ба вуҷуд наомадааст, аммо дар сатҳи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ гуфтан мумкин аст, ки домани лаҳҷаҳо барои баёни на танҳо номи ҳайвонот ва сифатҳои онҳо (қисме аз ин сифатҳо хусусити номӣ (субстантиватсия) пайдо кардаанд) фарохтар аст. Ин қабати луғавиро дар ҳамаи луғатномаҳои

мавҷудаи лексикографияи тоҷик дидан мумкин аст. Устод С. Айнӣ ҳам дар ҷойгузин кардани онҳо дар луғатномааш камоли масъулиятро нишон додааст. Ин лексемаҳоро аз рӯи маводи «Луғатнома» ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Аввалӣ калимаҳои маъмули умумихалқианд ва дуюмӣ хоси лаҳҷаанд. Мо дар ин ҷо ба вожаҳое, ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ доранд аҳаммият медиҳем, зеро онҳо то имрӯз барои ҳамаи ҳомилони забони тоҷикӣ фаҳмо нестанд. Ҳайвоноте, ки номашон ин зикр мегардад, хонагӣ ва ваҳшианд. Дар байни вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагӣ калимаҳои ифодакунандаи **асп** нисбатан бештаранд. Вожаи **асп** умумитоҷикӣ буда, бо иловаи пасванди –ак дар шакли **аспак** бо ду маъно омадааст. Якум ба маънои *ҳайкали аз ҷӯб сохташудаи асп, ки дар сайргоҳҳо чанде аз онҳоро ба як ҷархи парриқдор баста, бачагонро савор карда мегардонанд* ва ба ин маъно дар забони адабӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ маъмул аст. Вале маънои дуюмаш, *ки як хел мӯрчаи почадароз мебошад, дар фарҳангҳои мавҷудаи забони меъёр ва лаҳҷаҳо дида намешавад. Калимаҳое барои ифодаи асп дида мешаванд, ки дар асоси субстантиватсияи вожаҳои ифодакунандаи амали мансуб ба ҳайвонот ва ё вожаҳои сифатии ифодакунандаи аломат ва номи навъи асп ба вучуд омадаанд. Ба ин маъни вожаҳои **бадром аспи саркаш**; **бидав** *як хел аспи тездав, ки дар кӯбкориҳо ва пойгаҳҳо кор фармоянд*; **боргир** *ҳайвони боргир (беитар дар бораи асп гӯянд)*; **гулбодом аспи сафедчаранге**, *ки сар то пой ба данаи холҳои бодомшакли сиёҳчаи сурхтоб дорад*; **юрға//йӯрға асп** *ё харест, ки реза қадам партофта тез меравад, мисол шуда метавонанд. Калимаи **якрон** ба се маъно омадааст, ки ҳамаи он мансуб ба асп аст: 1. **аспи сурхранг**, *ки ёлу думаи сафед аст. 2. **аспе**, ки ба сари по меистад ва як пояширо қадре ҳам дошта танҳо нӯки сумаширо ба замин мерасонад. 3. **аспи хуб** (ба ҳар ранг ва тарзе ки бошад).***

Барои ифода анвои **хар** калимаҳои **моча** хари мода (*аммо дар кор фармудан ҳамеша «хар» ҳамроҳ карда «мочахар» мегӯянд*). **Лавгӯш харест**, *ки гӯшаширо сих ва таранг карда наметавонад*; **бузи биничок хари сафеди ҷавони пурқувватоварда шудааст, ки фарқкунандаанд.**

Барои ифодаи анвои гӯсфанд вожаи **шишак гӯсфанди яксола** оварда шудааст, ки маъмул аст, аммо зимни ташреҳи калимаҳои **тагал, такал** ва **қуч** дида мешавад, ки маъноӣ додасуда ба ҳам наздиканд: **тагал гӯсфанди ахта кардашуда**, ки *шоҳҳои тобдори қач дорад*; **такал нарғӯсфанди ахтанокардаи шохдори ҷангӣ; **қуч гӯсфанди нари ахтанокардаи шохдор, тагал**. Ҳамчунин, дар байни вожаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии хоси лаҳҷа калимаҳои **шутургов зарофа**; **чамбаршоҳ гови калоншоҳе**, ки *шоҳҳои ба якдигар расида гардишмонанд шуда бошад*, фарқ мекунанд. Ин вожаҳо дар луғатномаҳои марбут ба забони тоҷикӣ ва лаҳҷавӣ дида нашуд.**

Барои ифодаи калимаҳои лаҳҷавии марбут ба ҳайвоноти ваҳшӣ вожаҳои **гурдашол ҷонварест дар миёнаи гургу шағол**, ки *аз ҳардуи инҳо ҳам нишона дорад*; **чалпоса калтакалоси хурдҷусса**; **сақанқур ҷонварест калтакалосмонанд**; **сағобӣ** 1. *ҳайвонест обӣ, ки нӯшташ пурқимат аст*; 2. *нӯсти сағи обӣ, ки ба канори телпақҳои пурқимат ва нӯстинҳо дӯзанд*, дарҷ гардидааст, ки дар фарҳангҳо ва луғатномаҳо во намеҳӯранд ва аз сирф лаҳҷавӣ будани онҳо дарак медиҳад. Вожаи **косадум ҳайвони ваҳшии дарандаест**, ки *думаширо ҳамеша ба шакли коса ҳалқа карда мегардад*, дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» [247, 1989] ба ҳамин маъно истифода шудааст. Аз истифода берун мондани ин навъи калимаҳо дар осори лексикографӣ ва аз шарҳҳои устод С. Айнӣ тавассути ибораю ҷумлаҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки онҳо дар забони адабии тоҷикӣ муродиқ надоранд ва бо як вожа баён намудани мафҳумҳо нишонаи аз инъикоси матлаби забони адабӣ баландтар будани диалектизмҳо ва ин нишонаи қудрати забони зиндаи халқ аст. Бар хилофи ин дар байни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи ҳайвоноти ваҳшӣ калимаҳои зиёде дида мешаванд, ки дар забони давраи классициамон маъмуланд ва дар осори луғатнигорӣ дида мешаванд: **сиёҳгӯш** *як хел ҳайвони даррандаи аз сағ хурдтар, аз гурба калонтар, ки рангаи гулобии сиётоб буда ва гӯшаҳои сиёҳ аст. Ин ҳайвони ваҳшӣ ба сари худ аз ӯҳдаи шикор кардан намебарояд ва бо пасҳӯрдаи ҳайвоноти дарранда рӯз мегузаронад*; **косапӯшт сангушт**; **роҳвор чорпои**

савориш хуширафтор; бухтӣ шутури қавиш пайкарсурхранг; чайра ҷонварест дукдор, ки агар қасди гирифтаниш намоянд, ба тарафи гиранда аз бадани худ монанди тири камон дук мепарронадва ғайраҳо.

Дар баробари ҳайвонот як идда вожаҳоеро дидан мумкин аст, ки барои ифодаи номи парандаҳо ва мурғҳо истифода мешаванд. Яке аз чунин вожаҳо **фархаш** *сагираи ҳайвонот* буда, дар «Фарҳанг» дида намешавад, аммо асоси он **фарх** ба маънои «чӯчай мурғи хонагӣ ва дигар парандаҳо» [262, 420] сабт гардида, аз қаробати маъноии он бо ин навъ дарак медиҳад. Вожаи **мошак** дар шакли «мокиёни бедона; вартиши (бедонаи) мокиённигоҳ кун. ба **бедона**» шарҳ ёфтааст. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дар баробари маънии мазкур аз рӯи семантикаи «лойхӯрак, қассобак (парандаи хурди ботлоқӣ « [247, 155] низ шарҳ ёфтааст. Аз шарҳҳои мазкур хулоса кардан мумкин аст, ки калимаҳои **мошак**, **бедона** ва **вартис** муродифи ҳамдигаранд. Ин вожаҳо дар Фарҳанг [261, 1969], «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» [256 1990], «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ « [268, 1996], «Чароғи хидоят» [259, 1992], «Кашф-ул-маҳҷуб» [132, 2011] дида нашуд. Дар ФТЗТ [265; 266] ин калимаҳо сабт гардидаанд ва аз рӯи маънои марбут ба паранда мувофиқат мекунанд. Дар баробари ин вожаи **бедона** ба маънои мевае, ки дона надорад [265, 169] ва калимаи **мошак** ба маънои тиббии «варами пилки чашм» ва семантикаи ботаникии «боқило» [266, 819] низ сабт гардидааст, аммо дар «Луғатнома» маънои чоруми вожаи **бедона** «мавизи ангури кишмиши офтобӣ «низ оварда шудааст, ки аз сермаъноии он дарак медиҳад. Ин ҳолат аз он гувоҳӣ медиҳад, ки калимаҳои мазкур дар солҳои баъд аз нашри «Луғатнома» роиҷ шудаанд. Аммо дар ФГҶЗТ калимаи **мошак** ба се маъно мустаъмал будааст. Маънои аввал ба навъи паранда далолат кунад ҳам, ба маънои «Луғатнома» мувофиқат намекунад, ки чунин аст: «**мошак** 1. (Куг., Мс., Хум., Қлб.) *зоол.* як навъ парандаи хурдҷусса, ки дар соҳили дарё ё мавзеъҳои сероб маскан дорад: мошак майдъкакисърхак-ай (Мс.); мошак сохти будана бур-ай-у лингдъроз (Қлб.)» [248, 400], аммо маънои дуюм ва сеюмаш дар ягон фарҳанг дида нашуд, ки он чунин аст:

«**мошак** 2. муҳраи филизии резаи рангоранг, ки дар байни мухраҳои гуногун дар байни шаддаи гарданбанд мегузоранд: дар миайи мӯҳра мошак рос мекънан, ай тангай пӯхорӣ (Қлб.); 3. «**тарбузи мошак** (Сх.) як навъ тарбузи сиёҳ, ки холҳои хурд-хурди сафед дорад» [248, 589], ки аз сермаъноӣ ва гуногунвазифагии ин вожаҳои халқӣ гувоҳи медиҳад.

Манбаи пайдоиши диалектизмҳо гуногун аст. Яке аз онҳо забони давраи классикӣ аст. С. Айнӣ инро омӯхта, зикр менамояд, ки «дар забонҳои маҳаллӣ калимаҳои ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе касони беҳабар онҳоро «забони қадимаи мурда» мепиндоранд ва дар архаизм медароранд» [8, 18]. Дар ин замина, баъзе аз калимаҳои ин гурӯҳ вариантҳои савтӣ пайдо кардаанд. Гунаи классикии вожаи **фохта** [262, 441] дар «Луғатнома» дар шакли **похтак** *паррандаест аз мусича қалонтар, ки «ку-ку» гӯён садо мебарорад*, оварда шудааст. Ҳарду гуна: **похтак** ва **фохтак** дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» (минбаъд: ЛМЛБ) [247, 1989] сабт нашудааст. Дар ФГҶЗТ гунаҳои **фохта**, **фохтак** ва **фохтък** ба маъноӣ «навъи парандаи шабеҳ ба кабутар» [248, 651] дида мешавад аммо варианти **похтак** сабт нагардидааст, ки аз истифода нашудани ин шакл дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ гувоҳи мебоҳад.

Дар баъзе аз калимаҳои ифодакунандаи номи парандаҳо пасванди –ак ҳамроҳ шуда, ба онҳо симои мардумӣ ва халқӣ-гуфтугӯӣ медиҳад. Масалан, калимаи классикии **сангхор** дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ ба шакли *паррандаест сиёҳранги кокулдор, ки сангмайдаҳоро хӯрад* тафсир шудааст, ки бо шарҳи ҳамин калима дар ФЗТ ба шакли «парандаи ботлоқии дарознӯл» [ФЗТ, 1969, 190] мувофиқат намекунад ва дар гунаи бо пасванди –ак **сангхӯрак**, ки устод Айнӣ дар шарҳи оннигоҳ *кун. ба сангхор* менависанд, аз моли лаҳҷавӣ будани варианти «Луғатнома» дарак медиҳад. Калимаҳои **ғамхӯрак** *паррандаест ба қалони гунҷишк ва сиёҳчаранг, ки доимо дар лаби обҳо гардиш мекунад*; **сабзак** 1. *паррандаест мусичамонанди тоҷдори сабзранги сурххол. 2. сиёҳчатоб*; **куркурикаррок** *паррандаест, ки баъд аз*

баҳорон баъд аз тамои барҳам хӯрдани бими сармо аз хонаи худ барояд ва вожаи **чархресак** паррандаест гунҷишкмонанд, ки овозаи мисли садои чархи ресмонресӣ аст, ки бо –ак ташаккул ёфтаанд, ба талаффузи халқӣ-гуфтугӯйназдиқ будани онҳо эҳсос мегардад.

Як идда аз вожаҳои ин гурӯҳ дар фарҳангномаҳо дида намешавад ва ё агар дида шаванд ҳам, ба маъно, ки дар «Луғатнома» дода шудааст, мувофиқат надоранд. Аз ҷумла, калимҳои **шавот** як хел мурғи сурхчатоб, ки аз хонаводаи мурғобӣ аст; **ширмурғ** шабпара аст, ки монанди паррандагони дигар тухм надода бача мезояд ва бачаашро бо шир парвариши мекунад; **сиҳпар** чӯҷаи ҳанӯз парҳояи нарасида, **парғоза** беҳи пари паррандагон аст, ки дар гӯшти онҳо ҷойгир шудааст, **пурру** шонаи сари нӯптиши (худхуд) дар фарҳангҳои ЛМЛБ [247, 1989] ФГҶЗТ [248], «Фарҳанги яғнобӣ -точикӣ» [250], ФЗТ [261; 262], «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» [256] «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» [268], «Чароғи ҳидоят» [259], «Кашф-ул-махҷуб» [132], ФТЗТ [265; 266] ва ғ. дида нашуданд, ки аз вожаҳои хоси халқӣ-гуфтугӯӣ маҳдудистеъмом будани онҳо дарак медиҳад.

Вожаи **шакархой** паррандаи маълум аст, ки тӯтӣ номанд дар фарҳангҳои мазкур зикр нашудааст. Аммо дар ФЗТ [261; 262] дар шакли **шак(к)архо(й)** ба маънои «шакармаканда, мазандаи шакар; маҷ. ширинзабон» (262, 561) ва дар ФТЗТ дар шакли **шакархой** дода шуда тафсираш «шакармаканда, мазакунандаи шакар. 2. маҷ. ширинзабон» [266, 621] омадааст, ба маънои паранда наздиқӣ надорад. Ин вожаро низ устод С. Айнӣ ба маънои гуфтугӯӣ аз забони маҳаллае шунида, сабт кардааст, ки барои ифодаи маънои навъи паранда чун муродифи тӯтӣ хушоҳанг аст ва метавонад барои истифодаи умум бошад.

Калимаи **ғаливоч** // **ғалевоч** ба маънои як хел зоғи калон дар «Луғатнома» Айнӣ гунаҳои **ғалвож**, **ғалвоч**, **ғаливож** низ дорад. Дар фарҳангҳо ва корҳои тадқиқотии мазкур ба маънои зоғи калон дида нашуд, аммо дар ФЗТ дар шакли **ғалевоч/ғалевож** ба маънои «мурғи гӯштрабо, чӯчагирак, чӯчабарак, мушрабо; заған» [261] ва дар ФТЗТ [266] «каргас»

шарҳ ёфта бошад, дар ФГҶЗТ [248] гунаи **ғалибоч** ба маънои «ғалевоч, каргас; фароштурук, парасту» ва дар ЛМЛБ [247] дар шакли **ғалвоч** дода шуда, маънояшро «фароштурук, парасту» менависанд, ки аз мавҷудияти маънои дигари калимаи мавҷудаи забон дар маҳаллаҳои алоҳида густариши забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад.

Дар «Луғатнома» лексемаи **доғсар** *гунҷишки нар, ки вайро бачагон дошта дастомӯз кунанд* истифода шуда, аз Қозӣ Қурбонхон байти зеринро шоҳид меорад:

Дар дасти тифли шӯх супурдаст рӯзгор,
Барбаста дасту пой маро ҳамчу доғсар.

Аммо ин калима ҳам дар фарҳангҳои марбут ба забони адабии тоҷикӣ, фарҳангҳои марбут ба адибон ва шеваҳои забонамон дида нашуд, ки аз нодир, маҳдудистеъмол ва маҳаллӣ будани ин вожа дарак медиҳад ва устод Айнӣ онро чун гавҳаршиноси воқеӣ дар китобаш ҷой намудааст.

1. 4. Воҳидҳои луғавии марбут ба растанӣҳо.

Тавре ки маълум аст, баҳайати растанӣҳо дарахтон, гулу буттаю гиёҳон шомил мебошанд. Онҳоро дар сохтмон, киштукор, сохтани асбоби рӯзгор, олоти меҳнат, барои хӯрокворӣ, табобати бемориҳои гуногун истифода мекунанд. Хосиятҳои онҳоро ба инобат гирифта онҳо зимни номгузориҳои ҷойҳои ҷуғрофӣ истифода мешаванд.

Муаллифони «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» номи анвои дарахтонро ба мевадор ва бемева [128, 182] гурӯҳбандӣ намудаанд. Муҳаққиқ С. Юсупова дар кори илмӣ-тадқиқотиаш «Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ» номи растанӣҳоро дар маҷмӯъ ба чор гурӯҳ ҷудо кардааст:

1. Номи анвои дарахтони мевадиханда;
2. Номи анвои дарахтони бемева;
3. Номи анвои зироатҳои полезию ғалла;
4. Номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо [142, 13].

Дар «Луғатнома» ҳам ин қабатҳои луғавӣ дида мешаванд. Яке аз ҳамин гурӯҳи калимаҳо халқӣ-гуфтугӯйивоҳидҳои луғавии мансуб ба дарахтони мевадиханда мебошад. Анвои анҷир дар забони тоҷикӣ зиёд аст. Аммо вожаи **боданҷир** *анҷири пешпазак* дар фарҳангҳои мавҷуда ва ҳатто дар ЛМЛБ [247] дида намешавад ва ин кашфи устод Айнӣ ба шумор меравад. Бо истифода аз калимаи анҷир вожаи **беданҷир** *بيدانجير* *растаниест, ки аз тухми вай равгани касторка кашида мешавад*, сохта шудааст, аммо ба анвои анҷир далолат намекунад. Ҳамчунин, анвои мурӯд: амрӯд, ки қадимӣ аст ва **шакармурӯд** *як хел мурӯдест, ки мағзаи монанди шакар дурда - дурда мебошад* дар луғатнома оварда шудааст, вале ин вожа (шакармурӯд) дар ФТЗТ [262] во намехӯрад, ки аз набудани он дар адабиёти классикӣ дарак медиҳад.

Калимаи **баргак** дар «Луғатнома» ба маъниҳои 1. *зардолуи бедонаки хушконидашуда*. 2. *асбоби зинати занона, ки ба шакли барг аз зар месозандамадааст*. Ин маъниҳо дар ЛМЛБ [247, 40] ва ФТЗТ [265, 135] такрор мешавад, аммо муҳаққиқон М. Маҳмудов ва Б. Бердиев боз як маънои ин вожаро дар лаҳҷаи Бухоро кашф кардаанд, ки он «нармии гӯш» аст. Дар ФГҶЗТ [248, 68] танҳо ба маънои «асбоби зинати занона, ки ба шакли барг аз зар месозанд» сабт шудааст, ки аз тафовутҳои лаҳҷавӣ буда метавонад. ФТЗТ [261] ва луғатномаҳои классикӣ онро дарҷ накардаанд, ки аз истифода нашудани он дар осори илмию адабии пешин дарак медиҳад. Ба назари мо пасванди - ак нишхонаи мардумӣ будани калимаҳост. Аксарияти калимаҳои бо -ак сохташуда ҳамин хусусиятро доранд. Ин аст, ки истифодаи калимаи мазкур дар «Луғатнома» умумихалқӣ шудани онро таъмин карда, дар ФТЗТ [265] ҷой пайдо кардааст. Ба ҳамин шакл, калимаи бо пасванди -ча сохташудаи гуфтугӯйии **давча** *зардолуи хом*. *Давча нашуда гӯлунгшуда аз масалаҳои халқист, ки гӯлунг зардолуи пухтаи хушконидашудааст*. мебошад. Аз рӯйи ин шарҳ маълум аст, ки **давча** ва **гӯлунг** ба ҳам антониманд, ки ин хусусият аз рӯйи аломати сифатии онҳост. Дар ЛМЛБ [247, 77] ба ҳамин маънӣ ва дар ФТЗТ [265, 399] ҳам дарҷ гардида ишораи *гуфт*. (яъне гуфтугӯйӣ)-ро истифода карда, шарҳ ва масали халқии устод Айнӣ овардари

такрор мекунад, аммо дар ФЗТ (261] дида намешавад, ки бо ин маънӣ истифода нашудани он дар давраи классикӣ дарак медихад.

Туршак 1. зардолуқоқ. 2. зардолуи аз дарунаш, донакаширо гирифта, боз мисли аввалааш баҳам часпонда хушкондашуда. Ин калима аз тарафи муҳаққиқони лаҳҷаи Бухоро дарҷ гардидаст [247, 217], аммо на ба маънои «навъе аз зардолу», балки ба маънои «ба мазаи турш моил, туршнамо». Ин калима дар ФТЗТ [265, 358] «навъи ғулинг» тафсир ёфта бошад, дар ФЗТ [261] дида намешавад. Аз истифода ба маъноҳои гуногун дар ФГҶЗТ маълум мегардад, ки ин калима ба гунаи савтии **търъшак** барои ифодаи исму сифатҳои гуногун дар шеваи чанубӣ истифода мешудааст. Аз ҷумла, дар ҳайати ибораҳо омада, чун муайянкунандаи калимаи асосӣ ба навъи мева далолат мекунад: «**зардолуи търъшак** (Қал.) зардолуи туршмаза; **оталай търъшак** (Сам., Шв.) таомест, ки аз дурдаи рағани зард, қаймоқ, орду об тайёр мекунад; **севи търъшак** (Лаҳш, Нӯш.) себи туршак (ёбой, чангалӣ). Вожаи **търъшак** дар шеваи чанубӣ ба ду маъно: **търъшак**¹ (Мт.) *ниг. търъш*¹: севи търъшак-ай; **търъшак**² (Вқ.) як навъ хӯроқест, ки тарзи тайёр карданаш чунин аст: ордро дар маскаи сӯзонидашуда ё дурдаи қаймоқ тафт дода, ба он дӯғоб мерезанд: **търъшак**-да дуғ мендозан (Пд.); **търъшак**-ъш ай дърдай қаймоқ меша (Ҳо.)» [248, 633].

Яке аз вожаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, ки имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ва махсусан луғатҳои нав ба истиснои ФЗТ [262] дида мешавад вожаи **ҳаштак** аст. Ин вожа дар «Луғатнома» ба ду маънӣ :1. *бурҷест ки бар боми ошхонаҳо барои дудкашӣ бино кунанд. 2. зардолуи ба ҷои донакаш мағзадонак андохта хушкондашуда* истифода шудааст, ки ин маъноҳо дар ФТЗТ [266, 502] ва ЛМЛБ [247, 77] айнан оварда шудааст ва дар дигар луғатҳои шевагӣ ба ин маънӣ дида намешавад. Бо тавачҷуҳ ба ин, ки дар осори давраи классикӣ дарҷ нагардидааст, сирф лаҳҷавӣ будани он собит мегардад ва маҳз барои оммавӣ шудани он дар давраи нави тараққиёти забони тоҷикӣ луғати устод С. Айнӣ кумак кардааст. Дар ҳамин гурӯҳ калимаи дигари лаҳҷавӣ **кӯладонаки зардолу** аст, ки маҳз онро устод С. Айнӣ аз байни мардум ёфта

сабт намудааст. Дар фарҳангҳо ба истиснои ЛМЛБ мушоҳида нашуд. Шарҳи муаллифони ин фарҳанг васеътар аст: «**кӯла** донаки мевачот ва тухми чизҳои палакӣ» [247, 133]. Барои ифодаи ифодаи марбут ба донак калимаи дигаре, ки дар ягон фарҳанг дида нашуд **шакарпарвард** *мағзи донак, бодом ва писта, ки дар даруни қиёми шакар парварши кардаанд*, мебошад.

Маълум мегардад, ки барои ифодаи вожаҳои халқӣ-гуфтугӯии мансуб ба зардолу ва дона калимаҳои **баргак, давча, ғулунг, туршак, хаштак, кӯла** ва **шакарпарвард** истифода мешудаанд, ки устод С. Айнӣ онҳоро аз забони мардуми маҳаллаҳои гуногуни тоҷикнишин чамъ карда, барои истифодаи умум пешниҳод намудааст ва дар ҳақиқат мебинем, ки қисми асосии онҳо аллакай умумихалқӣ шуда, дар фарҳангҳои муосир чой гирифтаанд.

Барои ифодаи **ангур** дар «Луғатнома» аз вожаҳои зиёде истифода шудааст, ки онҳо ҳам хусусиятҳои хоси лаҳҷавӣ ва ҳам хосиятҳои адабӣ доранд. Аз ҷумла, вожаи **ангур** ба маънои классикии «меваи маълум», **раз** ба се маъно «ток», «дарахти ангур» ва «ангур» истифода шуда бошад, вожаи **ток** фақат ба маънои «дарахти ангур» сабт шудааст. Барои ифодаи «токи ангур» калимаи арабии **карм** низ оварда шудааст ва дар ФЗТ [261, 541] ба ҳамин маъност, аммо дар фарҳангҳои марбут ба ғӯйишҳо дида нашуд. Ибораи **бачаи ток** зимни шарҳи вожаи **бача// бачча** **بچه** *кӯдак* омада, ба ишораи *киноя аз ангур ва май* аст. Ба назари мо вожаҳои **ангур, раз, ток** сирф классикӣ буда, имрӯз ҳам дар забони адабии тоҷикӣ пурра истифода шуда, хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд. Аммо сабаби ворид кардани калимаи арабии **карм** «токи ангур» дар «Луғатнома» ба андешаи мо ин будааст, ки устод Айнӣ вайро умумихалқӣ кардан, сафи муродифоти мавҷударо такмил додан мехостааст, вале тавре дида шуд, вай дар забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ истифода намешавад. Ин хосият ба вожаи **бача // бачча** ҳам дида мешавад, зеро вай имрӯз танҳо ба маънои «кӯдак» маъмул буда, ба маънои маҷозии «ангур» ва «май» истифода намешавад, ба истиснои назм.

Дар баробари ин калимаҳое вомехӯранд, ки хусусияти классикӣ дошта, имрӯз ҳам фаровон истифода мешаванд. Аз ҷумла, **боғбон** харчанд дар ФЗТ зикр нашудааст, дар забони давраи классикӣ, масалан дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» [256, 60] истифода шуда, гунаи **боғкор** [261, 208] маънои «посбони боғ»-ро низ дорад, аммо дар «Луғатнома» ба маънои «хӯшаҳои хурди ангур» тафсир шудааст. Ба ин маъно имрӯз ҳамчун диалектизм буда, доираи густаришаш лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ (махсусан Самарқанду Бухоро) мебошад, зеро ба ҳамин маъно ва гунаи «боғбонак» дар ЛМЛБ [247, 57] сабт аст.

Номи анвои ангур низ дар «Луғатнома» ҷойгоҳи хоса дорад. Калимаҳои зерин гувоҳи ин маъност: **хусайнӣ, тоифӣ, шибирғӣ, ғура, сағпистон, соҳибӣ, ругундӣ, халилӣ, сагангур**. Дар ФГҶЗТ **ангури ҳисенӣ** ба унвони муродифи **ҷочишутурва** вожаи **сагангур** ба гунаи **ангури сагак** [248] оварда шуда, анвои дигаре, ки дар «Луғатнома» тафсир шудааст, дида нашуд.

Вожаи **халилӣ** дар «Луғатнома» бо модаи алоҳида вобаста аст, аммо дар ЛМЛБ дар модаи алоҳида дида намешавад, балки бо вожаи **ангур** дар шакли «**ангури халилӣ навъе аз ангур, ки аввалҳои июн меназад** [247, 33] дода шудааст. Дар ФТЗТ «навъе аз ангури пешпазак» [265, 421], аммо дар ФЗТ [262] ва «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» [256] дида намешавад. Навъи **шибирғӣ** дар ФЗТ [263] ва дар ЛМЛБ [247] дида нашуд, аммо дар ФТЗТ ба гуна **шибирғонӣ** бо шарҳи «навъе аз ангури сиёҳ, ки ба вилояти Шибирғони Афғонистон мансуб аст» [266, 637] дода мешавад. Ин гувоҳи он аст, ки шакли кутоҳшудаи **шибирғӣ** хоси Самарқанду Бухорост. Маълум мегардад, ки тавассути «Луғатнома» анвои ангури тоифӣ, шибирғӣ, халилӣ вориди забони адабии тоҷикӣ гаштааст, аммо анвои **сағпистон, соҳибӣ варугундӣ** то имрӯз дар доираи вожаҳои халқӣ гуфтугӯӣ қарор доранд.

Дар «Луғатнома» калимаҳое мавҷуданд, кисермаъно буда, яке аз маъноҳои онҳо ба навъи ангур далолат мекунад. Аз ҷумла, вожаи **шакарак** се маъно дошта, дар баробари навъи харбузаю тарбузро ифода кардан ба хели ангур ҳам далолат мекунад, ки ин вобаста ба аломати ширинии ин маҳсулот

вобаста аст. Ибораи **чаши гӯсола** пеш аз ҳама ба маъноӣ «як хел ангур» омада, ба маъноӣ «як хел гул» низ сабт шудааст. «Луғатнома» дар шакли маҷозифода кардани нави ангурро низ шарҳ медиҳад, ки яке аз хусусияти муҳими ин фарҳанг аст: **алвон** الوان *ҷамъи лавн; 1. ранғо. 2. газвори яккаранги сурх. 3. ангури ранга (дар ду маъноӣ охирӣ маҷоз аст).*

Дар баробари ташреҳи анвои ангур дар «Луғатнома» ба масъалаи калимаҳои марбут ба ангур (номи аҷзову ақсоми ангур) низ тавачҷуҳ шудааст. Ба ин маъноӣ калимаҳои зеринро овардан мумкин аст: **модарак** *навдаи ҳосилдиҳандаи тоқ ва дарахтони мевадор; думча* *думи донаҳои мева (масалан, думчаи ангур, харбуза ва монанди инҳо); дӯшоб* *шираи хоми ангур, хурмо ва монанди инҳо; тағас* *шоҳчаҳои хӯшаи ангур аст, ки баъд аз чида гирифтани ангур, ё мавиз боқӣ мемонад; шингил* *хӯшачаи ангур, ки аз хӯшаи калон гирифта мешавад; бедона* *мавизи ангури кишмиши офтобӣ; хавоза* *ҷӯбҳои бар сутунҳо гузошта, ки бар болои он навдаи тоқро гиранд. Ҳадафи асосии устод Айнӣ аз он иборат аз он аст, ки ин вожаҳо ба забони адабии муосир ворид шуда, аз маҳдудии лаҳҷа бароянд.*

Баъзе аз ин вожаҳо (**думча, шингил, хавоза**) хусусияти классикӣ доранд, ба маъноҳои дар «Луғатнома» сабтшуда, имрӯз ҳам дар забони адабиамон умри дубора гирифта истифода мешаванд. Калимаи **хавоза** тоҷикӣ аст ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муродифоти **чайлов, каппа, каппатоқ** низ дорад, ки сирф диалектизм мебошанд. Ба ҳамин минвол, маълум мегардад, ки дар «Луғатнома» калимаҳои ифодакунандаи анвои ангур ба се гурӯҳ тақсим мешаванд. Гурӯҳи аввалро калимаҳои қадимии классикӣ ташкил медиҳанд, ки имрӯз ҳам ҳамон роҳи таърихӣ худро ба унвони калимаҳои калидии ин авоҷ идома медиҳанд. Гурӯҳи дуюм вожаҳои лаҳҷавӣ мебошанд, ки дар маҳдудии ғӯйиш боқӣ мондаанд. Гурӯҳи дигар вожаҳои ҳастанд, ки маҳз тавассути «Луғатнома» ва асарҳои нависандагон ва дар маҷмуъ қаламкашҳо ворид гашта, умумихалқӣ шудаанд.

Дар «Луғатнома» аз анвои шафтолу вожаи **шалил шафтолу** *тунукпӯсти обдор (мевафурӯшони Бухоро ҳар шафтолу «шалили обдор»*

гӯён таъриф мекунад) диққатчалбкунанда аст. Аз тарафи лаҳчашиносон истифодаи он дар лаҳчаҳои шимолӣ нишон дода нашудааст. Дар ФГҶЗТ бо ишора ба истифодаи он дар лаҳчаи кӯхистони Ҳисор ба маънои «як навъ шафтолу» [248, 803], шарҳ дода мешавад. Луғатномаҳои давраи классикии забонамон чизе намегӯянд, аммо дар ФТЗТ [266, 622] истифодаи он дар забони адабии тоҷикӣ ба маънои «шафтолуи луччак» шарҳ дода мешавад, ки ин навъ дар лаҳчаҳои чанубӣ ба гунаи **шафтолуи личак** [248, 809] роиҷ будааст. Ин ҳолат гувоҳи он аст, ки ин вожаҳо – шалил ва шафтолуи луччак имрӯз аз доираи лаҳчаҳо берун омада, умумихалқӣ шуда истодаанд.

Вожаи **гурдаолу** дар «Луғатнома» ба шакли «як хел олуест, ки калон ва монанди гурда сиёҳи сурхчатоб мешавад» шарҳ дода шудааст. Мураттибони ФЗТ, ФГҶЗТ ва дигар фарҳангномаҳо аз будани ин вожа хабар намедиханд, аммо муаллифони ЛМЛБ гунаи «гурдаоли»-ро бо шарҳе, ки устод Айнӣ додааст, меоваранд. Устод Айнӣ калимаи лаҳчавии «гурдаоли»-ро рангу рӯи адабӣ дода, барои истифода пешниҳод кардааст ва ин аст, ки анқариб ба ҳамин шакл дар ФТЗТ [265, 348] дида мешавад.

Дар доираи ин калимаҳо вожаи **норбун** аст, ки дар «Луғатнома» «дарахти анор» шарҳ ёфтааст. Дар ФЗТ ба ин вожа монанд **норвон** ва **норван** дида мешавад, ки ба шакли «як навъ дарахти зебои бемеваи серсоя, ки баргҳояш дандонадор буда, чӯбаш хеле сахт аст» [261, 871] тафсир шудааст. Устод С. Айнӣ вожаи «норван»-ро низ оварда, чунин тафсир кардааст: *дарахти гучуми дарозтанаи парокандашох, ки дар Бухоро, «норвонгучум» гӯянд (ин зидди «чинигучум» аст, ки кутӯхта ва шоҳаҳояш ба ҳам печида мешавад).*

Мураттибони ФТЗТ бо ишора ба китобӣ будани вожаи **норван** онро «сада, гучум» [265, 937] шарҳ медиханд. Дар дигар луғатномаҳои мавҷудаи марбут ба давраҳои гуногуни забонамон ва дар фарҳангҳои шевашиносӣ ба маънои «дарахти анор», ки «Луғатнома» овардааст, дида намешавад. Асоси вожаи «норбун» **нор**, ки гунаи ихтисории **анор** аст, метавонад фикри устод Айниро дар робита ба ифодаи маънои «дарахти анор», тасдиқ намояд, аммо

ба ин маънӣ истифода нашуданаш дар луғатномаҳо то имрӯз дар муҳавватаи лаҳҷа қарор доштани онро тасвиб менамояд.

Як идда вожаҳои халқӣ-гуфтугӯйиро, ки марбут ба дарахтон аст, устод Айнӣ бо мақсади умумихалқӣ шудан пешниҳод мекунад. Бо истифода аз вожаи мева анвои гуногуни растаниҳои мевадорро шарҳ медиҳад: **навбова** 1. меваи аз ҳамчунсонӣ худ аввал расида (пешпазак). 2. аввалин меваи боз; **хонарас** меваи аз шох хом канда дар хона пазондашуда; **тармева** меваҳои сардарахтӣ ва палакӣ дар ҳолати тарии онҳо; **беморак** меваи сардарахтӣ, ки пеш аз пухтан зард шуда мерезад; **газмозак** меваи дарахти газ; **газмозу** нигоҳ кун. Ба **газмозак**; **чилғӯза** меваи дарахти санавбар; **пӯла** меваи ба сабаби зада шудан нармгардида (харбузаи пӯла, себи пӯла). Маъноҳое, ки устод Айнӣ барои ин калимаҳо пешниҳод мекунад, дар луғатҳои пешин ва фарҳангҳои шевагӣ дида намешавад. Ин аст, ки истифодаи онҳо дар забони имрӯзаи тоҷикӣ маҳз ба хизматҳои устод Айнӣ марбут аст.

Ҳамчунин, бо истифода аз вожаи дарахт теъдоди дигари калимаҳои халқӣ-гуфтугӯйиро шарҳ медиҳад, ки ин дарахтон хусусиятҳои гуногун дошта, дар шарҳи устод С. Айнӣ равшан аён аст: **бехҷаст** ниҳоле, ки аз решаи дарахт мебарояд; **балисон** як хел дарахтест, ки рағзани он захмҳои тозаро зуд ба ҳам орад; **бедмушк** дарахтест, ки баргаш зардчаи ба сабзӣ моили сиёҳтоб ва гулаш зарди сабзтоб, ки пеш аз барг пайдо кардан мешукуфад, ки гулаш бисёр хушбӯст; **гулбун** дарахти гул, ки хордор ва патагӣ мебошад; **давҳа** дарахт; **дорхол** 1. дарахти бепайванд. 2. қаламчаи растаниҳо. 3. ниҳоли бехҷастии ба ҷои дигар шинондашуда; **зақум//заққум** 1. як навъ дарахтест талхшира. 2. захре, ки дар дарахти зақум гиранд (вайро **захри зақум** гӯянд); **захир** 1. дарахти пуришукуфа. 2. ранги одаме, ки аз бемории бисёр сафеди зардча шуда бошад; **каллак** 1. дарахти шохаи бурида; **каллак кардан** буридани шохаҳои дарахт. 2. гандуме, ки хӯшаи вай монанди хӯшаи ҷав хорҳои сӯзанмонанд дошта бошад; **навчанг** дарахти нав ба мевадихӣ даромада.

Теъдоде аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғатнома» истифода шудааст, ки номи ниҳолҳо, растаниҳои хурӯ, давоӣ, растаниҳои хӯроки одамон ва ҳайвонот, анвои дарахти бед, сафедор ва сада, растаниҳои, ки барои маводи сӯхт ва ғайра истифода мешаванд: Намунаҳо: **чафтаниҳо** *каҷниҳод*; **куҳайло** *растании хурӯест, гули онро говзабон номанд*; **гаврайҳон** *як хел райҳони дарозпояи калонбарг*; **камот** *занбӯрӯз, саморуг*; **қоқулӣ** *растаниест аз ҷинси шӯра ва шӯртаъм*; **қоқу** *растаниест паҳнбарги хурӯ, ки аз нардаш дар вақти расидагаш шираи ширмонанд барояд ва дар вақти навхезиаш бирён карда хӯранд*; **гучум** *дарахти сада аст, ки ду хел мешавад*: норван ва чинӣ ва ғ. Ин вожаҳои маҳаллиеанд, ки устод Айнӣ нозукиҳои маъноии онҳоро омӯхта дар «Луғатнома» сабт намудааст. Ин калимаҳо дар ФГҶЗТ [248) ва дар ФЗТ [261; 262] дида намешаванд. Ба ин ҳайат вожаи **реванд** *як хел растании давоист, ки беҳтаринаш (ревос-ревоч) астҳам шомила аст, ки хусусияти лаҳҷавӣ дорад*. Гунаи **ревос** ва **ревоч**, ки дар қавсайн барои шарҳ оварда шудааст, классикӣ мебошад ва гунаи маъмули он **ривоч (ревоч)** *растании кӯҳии паҳнбаргест, ки пояширо хӯранд, нордони хушмаза ва нозук аст, ки дар «Луғатнома» дарҷ ёфтааст*. Яъне дида мешавад, ки устод дар баробари гунаҳои маъмули номи анвои растаниҳои вариантҳои гӯйишии онҳоро ба ҳайси муродиф барои истифода пешниҳод менамояд.

Бо таваҷҷуҳ ба набудани луғатномаҳо ва ё дастрас набудани онҳо устод С. Айнӣ як идда калимаҳои пешниҳод кардааст, ки онҳо аз даврони қадим ҳамсафари мардум ва забон буданд. Онҳо дар назму насри классикимон истифода мешуданд. Азбаски калимаҳои класикию соҳавианд умумихалқӣ нашудаанд ва дар луғатҳои лаҳҷавӣ низ сабт нагардидаанд ва агар дарҷ шудаанд ба гунаи савтии дигаре будааст. Мисолҳо: **дорчин** *растаниест хушбӯй, ки нӯшташ ба доруҳо ҳамроҳ шавад ва барои хушмаза кардани таом ба ош андозанд*; **кабар** *як хел растании хурӯест, ки мевааш туризмаза ва қобили хурдан аст (дар Ўротеппа бисёр мешавад ва ҳам бисёр мехӯранд)*; **рӯян** *як навъ рӯстанӣ ки аз вай ранги сурх тайёр мекарданд*; **харгул**

растаниест, баргаи монанди гӯиши хар, аммо бориктар аз он ва ду канори баргаи хордор, ки обаш ҷароҳатҳои тозаро зуд ба ҳам ора два шарбатаи барои сил нофеъ аст; ар-ар як хел дарахти сафеддор; занбақ як хел гули сафеди хушбӯ ва ғайра.

Дар шарҳи баъзе калимаҳои классикӣ устод С. Айнӣ истифодаи гунаи лаҳҷавии калимаҳоро низ бо мақсади оммавӣ шудани онҳо салоҳ мебинад, ки яке аз усулҳои муҳими луғатнигорӣ мебошад. Мисол, ҳангоми шарҳи вожаи **шоҳтара** истифодаи гунаи лаҳҷавии **шатра дар Самарқанд ва сачротқоқу дар Бухоро** ба таври зер оварда мешавад: **шоҳтара растаниест худрӯй, ки гулҳои бунафшаранги хурд - хурд мекушояд, талхмаза аст ва обӣ, ки вайро ҷӯшонда гирифта бошанд, барои хориши бадан манфиатдор аст (дар Самарқанд «шатра» ва дар Бухоро «сачротқоқу» гӯянд).** Мисоли дигар: **шумғиёҳ** гиёҳест худрӯи гулкушо, ки бештар дар пайколи харбуза ва гоҳо дар байни киштҳои дигар мерӯяд, бо рӯидаи вай палак аз кор мемонад, харбуза бемаза ва офатӣ мешавад. Ин гиёҳ киштҳои дигарро ҳам аз кор мебарорад (**дар забони омма номи инро «гул» мегӯянд**).

Қисме аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, ки дар «Луғатнома» дарҷ шудаанд, ки ҳарчанд дар ФЗТ [261; 262] сабт нагардидаанд, имрӯз моҳияти умумихалқӣ доранд ва барои аксари мардуми тоҷик фаҳмоанд. Ба ин қабил вожаи **азғич** (дар ФТЗТ аҷриқ, аҷириқ [265, 103], **беда, заморуғ, хулба** (ҳоло **хулбӯй**), **чавдар, дурушта** (дуруштках// дуруштқох), **хасбеда, ахгул** (хасҳои хӯшаҳои чаву гандум), **шолипахол** шомиланд. Дар ин гурӯҳи вожаҳо вожаи **пунбак**, ки варианти **финдук** низ дорад, дар шеваи ҷанубӣ гунаи ихтисории он **пъндък** ва дар забони тоҷикӣ **муғча** истифода мешавад.

Теъди дигари вожаҳо хоси лаҳҷаанд, ки барои ифодаи гулу гиёҳҳо ва алафу сабзаҳо истифода мешудаанд: **шамбалид // шамбалид // шамбалит // шамбалит, қор, дуза, бандак, гандано, даҳзабон, доса, зарғунч, коснӣ, кӯм, морҷӯба, фарир, хардандон, ғор, қимчӣ** ва ғайра, ки шарҳи онҳо дар «Луғатнома» гувоҳи маънии боло аст.

Дар баробари калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ марбут ба дарахтони мевадору бемева ва гулу гиёҳ дар «Луғатнома» растаниҳое, ки номи полезихоро ифода мекунанд, кам нестанд. Онҳо барои ифодаи вожаҳои марбут ба харбуза ва ҳосили он, ҳандалак, бодиринг, тарбуз ҷуворӣ ва сабзичот хизмат мекунанд: **гармак як хел харбузаии дарунсурхи хушбӯӣ, ки аз ҳамаи харбузаҳо пештар назад; сапча, кӯма, косок, зомуча, гулбасар, ноҷа, кӯкбош, боқил, тара, алақарақ, кӯрак** ва ғ. Вожаи **сапча**, ки зикраш рафт, дар забони адабии тоҷикӣ нест. Аммо дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ айнан ба ҳамин маъно гунаи **савча** истифода мешавад, ки дар асл онҳо шакли вайроншудаи **савзча** мебошанд ва харбузаю тарбузи навбастаҳамин гуна аломат доранд. Вожаи **кӯрак** имрӯз калимаи умумихалқӣ шуда, маъное, ки дар «Луғатнома» омадааст, имрӯз ҳам муносиби он аст. Калимаҳои мазкури **гармак, кӯма, зомуча, кӯкбош, тара, алақарақ** хусусияти лаҳҷавии худро то имрӯз нигоҳ доштаанд.

Ҳамин тавр, номи анвои дарахтони мевадору бемева, гулу гиёҳ ва полезихо дар «Луғатнома» ҷойгоҳи хоса доранд. Калимаҳои ин гурӯҳ дар давраҳои гуногуни рушди забон хоҳ дар сатҳи лаҳҷа ва хоҳ дар сатҳи умумихалқӣ ва классикӣ барои баровардани ниёзҳои мардум хизмат кардаанд. Маълум гардид, ки як идда аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, ки дар «Луғатнома» сабт шудаанд, ба шарофати устод С. Айнӣ умумиистеъмол гардидаанд ва барои такмили таркиби луғавии забонамон хизмат мекунанд.

1. 5. Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор.

Дар «Луғатнома» калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ марбут ба асбобҳои рӯзгор хеле зиёд аст. Ин вожаҳои шевагӣ бо таърихи забони тоҷикӣ ҳамтақдир буда, онҳо аз рӯйи баромад, асосан, тоҷикианд ва аз қадим то имрӯздар фонди асосии луғавӣ ҷой гирифта, барои соҳибони забон хизмат намудаанд. Аз ин нуктаи назар лаҳҷаҳои ин ё он забонро чун бунёд ва пойдевори забон номидан мумкин аст. Бо дарки ин масъалаи муҳим барои ҷамъоварии калимаю истилоҳот, фразеологзмҳои зарбулмасалу мақоли марбут ба асбобҳои рӯзгор устод Айнӣ хизмати бесобиқа кардаанд. С. Айнӣ дар коргоҳи бузурги худ калимаҳои

халқӣ-гуфтугӯйии марбут ба асбобҳои рӯзгорро суфтаю сайқал дода барои корбурд пешниҳод кардааст. Чаҳонишавӣ паёмдахое дорад, ки он ба забонҳо таъсири бад расонида метавонад. Кори С. Айнӣ садди мустаҳкаме барои наҷоти калимаҳои лаҳҷавӣ буда, барои умри дубора дидани онҳо мусоидат кардааст.

Яке аз қабатҳои асосии халқӣ-гуфтугӯйӣ дар «Луғатнома» вожаҳои марбут ба асбобҳои рӯзгор мебошанд. Дар зиндагии одамон калимаҳои мансуб ба олоту абзолу асбоб ҷойгоҳи хоса доранд. Онҳоро бу ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. **Ба гурӯҳи** аввал вожаҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки онҳо умумихалқианд, аммо баъзе хусусиятҳои лаҳҷавӣ доранд. Чанд мисол: *дастафзор, абзол, оташгирак, оташков, хокандоз, амоч, мӯйчинак, пордумҷӯб, халачӯб, пилтакаш, тунбак/таблак, хурма, аргунҷак, фалохун, манқал, ордбезак* ва ғ. Маънои калимаҳои мазкур гувоҳи он аст, ки вожаҳои **оташгирак, оташков, хокандоз** ба ҳам муродиф буда, барои ифодаи як маъно истифода мешаванд ва дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба ин маъноҳо отъшгир [248, 456] истифода мешавад. Дар байни вожаҳои болозикр калимаи «ордбезак» муҳим ба назар мерасад. Дар забони адабиёти классикӣ асоси ин вожа – ордбез ба маънои «аз элак гузаронидани орд, бехтани орд, ордбезӣ, элак кардан» [261, 921], ки на ашё, балки амалро ифода мекунад, дида мешавад. Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ин вожа истифода намешавад, аммо асоси он бо иловаи пасванди -он ба гунаи **ордбезон** ба маънои «ҷараёни бехтани орд (пеш аз туй)» [248, 453] маъмул будааст, ки анъанаҳои ҷашни туй марбут аст. ЛМЛБ доир ба вожаи **ордбезак** ҳеҷ маълумоте надорад [247, 214]. Дар ФТЗТ [265, 32] ба маънои элак истифода шудааст. Бо тавачҷуҳ ба ин ки вожаи ордбезак ба маънои элак дар осори классикӣ ва фарҳангҳои шевагӣ дида намешавад, ба хулосае омадан мумкин аст, ки онро худ иустод Айнӣ сохтааст ва ба воситаи луғатномаи эшон имрӯз ба забони адабии меъёр ворид шуда, ФТЗТ онро зикр кардааст. Бо вучуди ин, то имрӯз муродифи он – «элак» серистеъмолтар аст, ҳарчанд ки «ордбезак» хушоҳангтар ва нишонрасу дар қолаби суннати калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудааст.

Ковишҳо нишон медиҳанд, кивожаи **манқал** мутобиқи иттилои ФЗТ дар осори классикӣ ба ду маъно истифода мешудааст. Ба ишораи ин фарҳанг калимаи мазкур арабӣ буда, маънои якумаш «оташдоне, ки дар он оташ афрӯхта, дар миёни хона мемонанд» ва ба маънои дуюм «кӯрае, ки дар он кабоби сихӣ мепазанд» [261, 637]. Тибқи маънои аввалӣ вожаи **манқал** бо шарҳи С. Айнӣ айният дорад, аммо ЛМЛБ ин вожаро ба маънои «сӯхтаи (лахчай) ангишти аз саксавул ва дигар дарахтон тайёркардашуда» [247, 146] маънидод карда, ба маъное, ки дар «Луғатнома» омадааст, калимаи «**манқалдон**» оварда мешавад. Шарҳи ЛМЛБ мантиқӣ менамояд, аммо ФТЗТ харду вожа - манқал ва манқалдонро тибқи тафсири устод Айнӣ нишон медиҳад. Дар гурӯҳи қаротегинии шеваи чанубии забони тоҷикӣ вожаи «манқал» ба иловаи пасванди -ак ба гунаи «манқалак» ба маъноичойники чойчӯшонӣ [248, 383] мустаъмал аст, ки аз доираи васеъ (ҳам дар осори классикӣ ва ҳам шеваҳо) ба маъноҳои мухталиф, дарак медиҳад. Илова ба ин, дар гурӯҳи ваҳиёию-қаротегинии шеваи чанубии забони тоҷикӣ барои ифодаи «оташдоне, ки дар он оташ афрӯхта, дар миёни хона мемонанд» вожаи **чалак** [248, 727] маъмул буда ба маънои аҳгар ва оташи дохили он вожаи **хъмърч//хамърч** [248, 688] истифода мешавад, ки аз тафовутҳои луғавии лаҳҷавӣ доништан мумкин аст. Вожаи **ошмол** *олати чӯбини миёнгулаи ду дастадор, ки бо вай хаамири угро, барақ, санбӯса ва монанди инҳоро паҳн ва тунук мекунад*. Дар ЛМЛБ (247, 278) ин вожа ба шакли «ошмола» буда, шарҳи устод С. Айнӣ такрор мешавад. Ба ин маънӣ дар шеваи чанубии забони тоҷикӣ калимаи «тирак» [248, 608] истифода мешавад. Дар ФЗТ вожаи **ошмол** дарҷ нагардидааст, аммо **ошмолӣ** ба маънои «хушомадгӯйӣ» аст [262, 943] ва ҳамин маъно дар ФТЗТ бо вожаи «ошмол» [266, 49] омадааст. Калимаи «ошмол» тавре ки муаллифони ЛМЛБ [247] менависанд ба гунаи «ошмола» имрӯз ҳам истифода мешудааст, аммо онро устод С. Айнӣ ба талаботи меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ карда, дар шакли «ошмол» пешниҳод намудааст, зеро суннатҳои вожасозии забони тоҷикӣ ҳамроҳ шудани пасванди «-а»-ро наменвисандад.

Ба гурӯҳи дуоум калимаҳое дохил мешаванд, ки то имрӯз моҳияти лаҳҷавии худро гум накардаанд. Онҳо калимаҳои халқӣ-гуфтугӯйие мебошанд, ки номи ашё, олоти гуногуни ҳаётии мардумро ифода мекунанд ва қисме аз онҳо дар забони адабӣ муродиф дошта, қисми дигар бемуродифанд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки вожаҳои ифодакунандаи касбу ҳунари мардум дар лаҳҷаҳо зиёд буда, барои такмили таркиби луғавӣ мусоидат мекунанд. Онҳо дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ бо калима, ибора ва ҷумлаҳо шарҳ дода мешаванд. Аз ҷумла, калимаҳои зерин тибқи шарҳи устод С. Айнӣ муродиф дошта, бо як лексемаи мавҷуд дар забони адабӣ ҳам шарҳ ёфта метавонанд: **газина** пӯтки² дарози мисгарон аст, ки бо вай даруни кӯза ва деҳҳои калонро шикамдор созанд; **калбатон** анбӯри калони ростсар, ки бо вай оҳани гармро аз кӯра гирифта бар сандон нигоҳдоранд; **камонча** 1. ғижжак. 2. камони ғижжак, ки бо вай ғижжакро навозанд (ҳар ду ҳам асбоби мусиқӣ); **ошхӯрак** пешгири бачагонааст, ки ба бачагон барои олуи накардани либосҳояшон пӯшонданд; **подир**//**потир** чӯбе ки бар девори ба як тараф ҳамӯрда барои нигоҳдории вай гузоранд, тиргак; **обдаста** офтоба; **адрам намадзин**, чирғӣ (чиркӣ); **адрамкаш** дурафши калони намадзиндӯзӣ ва полондӯзӣ (дар Бухоро «ардамкаш» гӯянд); **аспангез** оҳанест сартез, ки ба пошнаи мӯза мебанданд ва бо он дар вақти саворӣ аспро пошна мезананд (дар арабӣ маҳмез меноманд); **исков** сешохаест, ки деҳқонон дар хирмандкӯбӣ бо вай пахоли галларо тақуру мекунанд; **говоҳан** поза аст, ки ба амоч андохта бо вай замин ронанд; **ём** хуми даҳанфарохи бегардани калон ва гайра; **бордон** ҷуволест аз лух, ё наи бофта, ки дар вай галладонаро захира кунанд; **говдумяк** хел карнай, ки ба думи гов монандӣ дорад; **чорчилолак** аробаи чорчарха, фойтун; **ғулба** асбоби обгузаронӣ, ки аз сафол, ё оҳан месозанд (дар Самарқанд «қубур» гӯянд); **бандрух** банди обе, ки бо чӯб, шох ва сим созанд (дар Бухоро «бандвар» мегӯянд); **дастқола**

² Дар таги калима ва ибораҳои тақяғҳии устод Айнӣ бо мақсади фарқ кардани шарҳҳо хат кашида шуд.

олатест оҳанини саркач, ки бо вай шохҳои тоқ ва дарахтро бурранд, тоқбур ва ғ.

Қисме аз калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣи **тавассути ибораҳо**, ки дар дохили ҷумлаанд, шарҳ меёбанд. Онҳо номи анвои коса, банд, нухта, тир, дос, оташдон, пуштанг, зарф, кӯза, машк, пиёла, полон, бел, анбӯр ва ғайра мебошанд: **дӯғобӣ** косаи калон (маҷоз); **бӯта** косаи гилӣ аст, ки дар он тилло, нуқра ва дигар фулузотро гудозанд; **варғбанд** банди чӯбин ва чимин **гулафсор** нӯхтаи нозук ва нӯхтабандаш чармин аст, ки бар сари асп аз болои лаҷом андохта муваққатан бо вай банданд; **гулла** тири милтиқ ва таппонча, гулӯла; **досткола** доси тоқбур; **шабака** тӯри моҳигирӣ; **шафра** қалами чармбурӣи кафшидӯзон; **ялоқ** зарфи хӯрокхӯрии сағ; **чадир** пайбанди асп, хар ва монанди онҳост, ки бо вай ду пои он ҳайвонотро ба тарзе, ки лағад зада, ё гурехта натавонад, банданд; **чамона** пиёлаи кадугии нақшдори шаробнӯшӣ; **чағоз** полонишутур; **соткин//сотгин** пиёлаи шаробнӯшӣ; **магасронак** дастаи мӯи думи асп бар сари чӯбе басташуда, ки бо вай қассобон ва ҳавлофурушон магасҳоро ронанд, [афзори магасронӣ] ; **обдуздак** насосчаи хурд; **порӯб** бели чӯбини барфрӯбӣ; **қазғон** деги гардишдори мантупазӣ; **қаламбанд** қалами муинсоз; **тунбук** чодирӣ сақфпахн; **чағбут** пахтаи қор фармудашудаи қуҳна; **сафолин** мансуб ба сафол (зарфҳои сафолин); **подинг** пои шоликӯбӣ; **капча//кафча** бели хурд, хоҳ оҳанӣ бошад хоҳ чӯбин; **кадунима** зарфи шароб, кӯзаи шароб ва ғ.

Гурӯҳи сеюми вожаҳои лаҳҷавӣ дар «Луғатнома» **тавассути ҷумлаҳо** шарҳ меёбанд, ки яке аз роҳҳои пурратар ва фаҳмо шарҳ додани воҳидҳои луғавии марбут ба лаҳҷаҳо мебошад. Ин калимаҳо хеле зиёданд. Онҳо ифодакунандаи анвои гуногуни асбобу олоти рӯзгоранд, мисли вожаҳои ифодакунандаи анвои анбӯр, кӯза, тасма, сабад, охур, қуттӣ, асбобҳои бофандагон, зарфи обкашонӣ, ханҷар, ранда, кӯбаи чӯбин, бел, мех, шоқул, искана, нақора, чанг, шоҳа, машк, пуштанги асп, оташдон, гурз, ресмон, ғӯла, қорд, тахта хамиртунуккунӣ, марбут ба амоч, пиёла, даҳанбанд, тоқбур, банд, тири камон, камонғӯлак, ғалтак ва ғ.

Агар калимаҳои ин гурӯҳро аз рӯи шарҳи С. Айнӣ баррасӣ кунем, мебинем, ки барои шарҳи онҳо устод асбобу олотро дар асоси аз чи сохта шудани онҳо шарҳ медиҳад ва вожаҳои **чӯбзарф**, **банд**, **ресмон**, **тахта** барои тафсири калимаҳо чун унсури калидӣ хизмат мекунад. Аксарияти ин калимаҳо бо сабаби пешравии истехсолот ва ё аз байн рафтани аҳаммияти иҷтимоии мавод ва ё кори онҳо ба гурӯҳи вожаҳои архаистӣ дохил мешаванд. Баъзе аз ин калимаҳо хусусиятҳои муродифӣ, ҳаммаъноӣ ва сермаъноӣ зоҳир менамоянд. Мисолҳои зерин гувоҳи маъниҳои болост: **лезак** *чӯб ё оҳане, ки ба пой баста бо вай ба рӯи барф ва ях гарданд*; **қаллоқ** *чӯбест панҷшоҳамонанди бепанҷа, ки бо вай монанди ҳариса чизҳои латзаданиро лат зананд*; **сешоха** *чӯби се шоҳноки дастадор аст, ки бо вай дар вақти хирманкӯбӣ пахолро тақуру мекунад*; **сол** *чӯбҳои паҳлуи ҳам баста дар об андохта, ки бо вай аз обҳо мегузаранд, ё худ он чӯбҳоро бо роҳи об ҷое мекашонанд*; **кудунг** *кӯбаи чӯбини калон аст, ки пардозгарон ва шустагарон матоъро бо вай зада суфта кунанд*; **обкашак** *чӯбест, ки ба ду нӯги вай сатил ё ду кӯзаро овехта худаширо ба китф бардошта бо вай об ё ин ки чизҳои обакиро аз ҷое ба ҷое кашонанд*; **покунда** *чӯби гафси чортароши ду сӯроҳи кӯндаланги аз ҳам гузаштадор аст, ки дар замони амир ҳар ду пой бандиёро аз сӯроҳи пеши он гузаронида, аз сӯроҳи олояш—аз миёни поҳи фона мезананд*; **риштахол** *чӯбест, ки бо вай пати торҳои аз абрешим риштаро ҷудо кунанд*; **чӯбак** *чӯбест, ки бо вай нақора ва чанг барин соҳҳои мусиқиро навозанд*; **себанд** *чӯбдасти дарози се банди мисин, ё биринҷидор, ки аз заранги кӯҳӣ сохта мешуд, дарозиаш се газ ва гафсиаш ба гафси каланддаста меомад. Ин силоҳ махсуси шабгардони (политсия) давраи амирӣ буд, ки ба ҷои яроқ қор мефармуданд*; **чанбарак** *чӯбҳои аз ҳам гузаронидашуда, ки дар пояи сандалӣ банд мекунад ва ба болои он пой худро мегузаронанд*; **аккол** *чӯбест ба дарози чор ангушти даври нӯгаи тезтарошидашуда, ки вайро бо чӯби дигар зада парронда, бачагон бозӣ кунанд*; **акколдаста** *як чӯби тахминан якҷоринист, ки акколро бо вай зада парронанд*; **ариш** *ду чӯби пешини нардобони ароба, ки аспро дар миёнаи онҳо*

бандан; **газчӯб** чӯби чоррахи суфтаи гилкорон, ки дар вақти андовидан бо вай дар зери девор ва пеши дарҳо рах бароранд; **дасварда** чӯби миёнгафси ду тараф борики лӯла, ки бо вай хамирро барои санбӯса ва дигар чизҳо паҳн кунанд; **зағома** гардиши чӯбин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам кор мефармоянд; **тағалак** чӯби сарҷуворист, ки ба шохи тагал монандӣ дорад; **чилчӯб** як даста химчаи дар як ҷо баста, ки бо вай кафи нишаллоро зада расонанд; **чорчуба** чор чӯби тарошида бо ҳам пайванд кардашуда, ки дар байни вай оина ё лавҳаҳоро гузоранд; **калламех** мехи чӯбини саркулула ки дар вай асп банданд; **қуббача** мехчаҳои саркулӯла, ки барои зинат дар асбобҳо, аз ин ҷумла дар асбобҳои чармини асп заданд; **позер** чӯбест, ки бар пушти девори хамхӯрда гузоранд, то ки он девор нагалтад. Нигоҳ кун. ба подир; **бинидаарӣ** чӯбест, ки дар қисми пеши як табақи дар ва дарвоза аз рӯи пайванд мекунад, то ки дар вақти пӯшондан табақи дигарро нигоҳ дорад; **ликликчӯби** дар зери дӯли осие баста ва як бараширо ба рӯи санг гузошта, ки бо ҷунбиши он чӯб ба сабаби гардиши санг аз дӯл гандум мерезад; **ликликроҳ** **рафтан** оҳиста роҳ рафтан (маҷоз аст аз чӯби зерини дӯли осие); **гӯшак** номи якчанд олат аст, ки бо вай олати дигарро ба кор андозанд: **гӯшаки ҳалочӣ-чизест**, ки бо вай ҳаллоҷиро гардонанд; **гӯшаки танбӯр** чӯбест, ки вайро тофта тори танбӯр ва тори созҳои дигари тордарозро соз кунанд.

Як теъдод калимаҳои мавҷуданд, ки барои ифодаи олати гуногуни тавассути вожаи **зарф, банд, ресмон, тахта** ва ғ. шарҳ меёбанд: **такӯк** зарфи шароб, ки ба шакли шер сохташудааст; **говдӯша** зарфест даҳанфарохи гӯшадори сафолин, ки дар вай говро дӯшанд; **донхӯрак** зарфест, ки дар вай ба паррандаҳои қафасӣ дон медиҳанд; **гулбанд** банди филизии корд, шамшер ва дигар тегҳост, ки дар ҷои пайвастании тег ба даста меандозанд (ин калима аз гулбанд сабуқкардашудааст); **шикол** ресмонест, ки дар ҳар ду пои асп, шутур ва хар баста онҳоро ба чаро раҳо кунанд; **даханбанд** ресмонест, ки бо вай даҳони ҷувол ва халтаи бордорро банданд; **шеванд** тахтае, ки бар рӯи вай хамирро тунук ва паҳн мекунад; **киётахта**

тахтаест аз нӯлод, ки сӯроҳҳои калону хурд дорад. Ҳамчун калимаҳои зерини ин гурӯҳ дар «Луғатнома» бо ҷумлаҳо шарҳ дода шудаанд, ки имрӯз ҳам моҳияти дар маҳдудии лаҳҷа истифода шудани онҳо дида мешавад: **хаппак, чорхишт, ҷустак, шиба, шашпар, дош, забартанг, хик, паҳнак, поза, гунё, пистонак, каждумак, мошура, тӯхмоқ, хатҷӯб, қачова, бодбарак, гавакғалтак, гавғалтак, кашша, кашшук, новак, андова, гуладаҳра, соскан, танӯра, шохбаст, шохӣ, ҷамбардон, кӯртуғун, гула.**

1. 6. Дигар қабатҳои луғавии халқӣ-ғуфтуғӯӣ. Дар «Луғатнома», ҳамчунин, қабатҳои зиёди луғавие дида мешаванд, ки воҳидҳои луғавии ифодакунандаи онҳо то имрӯз умумихалқӣ нашудаанд. Аз ҷумла, воҳидҳои луғавии марбут ба бемориҳо, бозиҳо, сохтмон, маҳсулот, узвҳои бадан, вожаҳои ҳешовандӣ, номи анвои хӯрок ва маҳсулоти он, хунарҳо, марбут ба шахс ва сифатҳои одамӣ, ранг, вожаҳои марбут ба макон ва замон, амалу ҳолат, номи амал, воҳидҳои луғавии халқӣ-ғуфтуғӯӣи сермаъно ва ғ. ҷойгоҳи муҳим доранд, ки онҳоро ба таври мухтасар номбар мекунем.

- воҳидҳои луғавии марбут ба номи анвои хӯрок ва маҳсулоти хӯрок: оҳор, бодиён, карт, кашқоб, кичирӣ, мошқичирӣ, хамира, қаймоқак, қочӣ, лабҷаро, лабҷашак, лавз, лафча, лаҳҷак, лаҳшак, мошатола, мошоба, мошпиёба, мошхӯра, муҳарро, нордон, ордоб, зағзағия, лавзина, авқот, атола, моҳазар, ноширо, очор, пешхӯрд, фач(ч), шушбанд, шӯроба, қалъа, сиканҷабин, такидеғӣ, фархашта, филгӯш, хасбор, хомсӯз, чалов, чалпак, чалма, чапҷак, чоршарбат, шакарбарг, шакарбеда, шакарбодом, шакароб, ширдоғ, широба, шула//шӯла, яҳак, яҳдарбиҳишт, қадид, қурутоба, қурут, қутоб//қуттоб, ўмоч, гӯштоб, дубеда, дунбақашқак, дӯшоб, зағора, палағда, қок, зулибиё, сафедбо, сарҷӯш, паҳана, донадор, қабарбо, далама, нуҳола, қайла.

- воҳидҳои луғавии марбут ба номи амал: хӯроҳӯр, ҷавқӣ, ано, арғушқак, баҳсонӣ//буҳсонӣ, варқонӣ, гавак, гандағӣ, гӯраш, бегор, бегорӣ, иқола, донғона, кенғаш, кенғоч, қисақовак, қоҳдуд//қаҳдуд, қулӯхшудғор, қундазону, қурмақӣ, наълдоғ, нешқак, лез, мурдавор, сағакӣ, саришта, фалоҳ,

фаранчак, фархав, чархзону, шапалок, шалток//шилток, шакаробзанӣ, ғалва, ғалмағал, ғурунг – ғурунг, ғуррон, ғунд, шашдар, тафт, тафта, тафтида, хокпарто, тангайшӣ, пахс, оҳандартоб, пайхас, пушгармӣ, кароқур, тиринг–тиринг, пушгармӣ, хорпулӣ, пайхас, ғун, ғинги, ғарч – ғарч, ғинг – ғинг.

-воҳидҳои луғавии марбут ба маҳсулот ва чизҳои гуногун: яшм, тибит, ғиба, қоқула, ичтимоона ғоза, сундарус, пӯстдунба, шилим, қоқиё, пағана, пахол, барш, даҳдаҳӣ, бурда, даҳпанҷӣ, бунак, поранҷ, бунак, баҳёза, баҳёза, шалтақ, шатал, кучола, пайхол, палахта, пистакқӣ, рашоша//ришоша, шул, рим, ғулғула, поғунда, ширзима, ғӯзағӣ, муштак, муҳимкифоя, шакарсангва ғ.

- воҳидҳои луғавии марбут ба макон ва замон: кутан, ғарамзор, ғалбо, яланг, ялагӣ, яхбурча, шохҷӯӣ, шахзамин, хокҷой, хокдон, харпушта, тарф, посара, почпоя, обхӯра, одоғ, обгир, навбур, навканд, навканда, лабшон, бела, бобохона, бега, батар, говгун, кандагузор, нонхӯрак,

-воҳидҳои луғавии марбут ба хона ва сохтмон: бодгир, бодрес, ваҳал, даревос, шоҳтир, чортарош, хорбаст, болодарӣ, болор, бунён, дарча, қалама, ғол, чорҷӯб, чароғвора, тиргак, тиргарӣ, сардарӣ, пешгоҳ, пайхаст, лӯлаболор, қоғазгир, коҳгил//каҳгил, кулоҳфарангӣ, катак, кафшкан, дубаҳра, зулфин, эзора, эзордеворӣ, хорбанд ва ғ.

-воҳидҳои луғавии марбут ба ҳунарҳо: дарздӯз, дарзӣ, гӯпон, абрбандӣ, рехтагарӣ, навҳагар, кудунггар, гӯпсон, кӯбкоритоз, порадуз, чорҷӣ, кабудгар, кудунгарӣ, козарӣ//козурӣ, қаввос, шифтрав, шиғовул, сеаспа, парвонаҷӣ, отил, оиқ, устокор, ташгар, тазкияҷӣ, ҳудойҷӣ, чевачӣ, фалоҳат, чуғул, кобин, талбон, шакаррезӣ.

- воҳидҳои луғавии марбут ба бемориҳо: чакмезак, бағалак, татар, косашикан, каждума, ғилофак, оташак, бодхӯра, гаргин, гулафшон, ярақон, карахш, караш, кузор//кузоз, фатак//фатқ, лабша, ланҷ, сарсом, рима, пашшаҳрда, морпечак, шипулук, анфия, ширхишт, чашмзахм, зимод ва ғ.

-воҳидҳои луғавии марбут ба амалу ҳолат: сафолак, фаххос, гирон, авборидан, тозубоз, андовидан, андоидан, беҳканкунӣ, косадорӣ, лезидан ва ғ.

-воҳидҳои луғавии марбут ба хешовандӣ: духтархона, котабозӣ, пасоварда, бобак, гандапир, духтарбинон, дағеч, зифоф, зуррият, канғолабозӣ, канғола, кинғола, канғолабоз, ката, кӯрагон, навбуюк, палонч, тагалбарра, фарнабера, хитба, хованд, хуҳар, шикамӣ ва ғ.

-воҳидҳои луғавии марбут ба бозиҳо: тарфбозӣ, духар, оташбозӣ, хатак, акколбозӣ, кандук, качабозӣ, кӯбкорӣ, пойбандак, чашмбандак, ширинакбозӣ, кандакбозӣ, чоғобинак, зочабозӣ, чакочак ва ғ.

-воҳидҳои луғавии марбут ба узвҳои бадан: завонак, чичӣ, қадкашак, бузоқ, андом, испурч, соқпocha, карах, карахт, чиғирдон, бучул, пахмох ва ғ.

-воҳидҳои луғавии сермаъно. Калимаҳои сермаъно дар «Луғатнома» Айнӣ ба мушоҳида мерасанд, ки яке аз маъноҳояшон далолат ба ашёро дошта, хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ зоҳир мекунад. Ин навъи калимаҳо доро ду, се ва чор маъно доранд. Дар ин ҷо калимаҳо аз рӯи теъдоди маъноҳояшон меорем. Овардани шарҳҳои устод Айниро, ки хеле дароз мебошанд, салоҳ надонистем. Инак, калимаҳо, ки **2 маъно доранд:** чарғпоя, шук, ширинча, дастгирак, хасакӣ, азғичпечон, гирдағунд, шалҳа, латар, чулида, ҳай, ғӯзакашӣ. Воҳидҳои луғавие, ки **3 маъно доранд:** дастак, лиф, шиқоқ, шиққбӯз, зағӯта, чилолак, ғав, дов, калта, мағзӣ, дақ ва (3) вожаҳое, ки **4 маъно доранд:** сагак, дабдала.

Хулосаи боби аввал. Эътироф шудааст, ки яке аз сарчашмаҳои асосии такмили таркиби луғавии забон забони зиндаи халқ мебошад. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ҳамчун вожаҳои рӯзгордидадар асарҳои назмию насрӣ ва лексикографӣ дар қатори воҳидҳои луғавии забони адабӣ фаъолият карда, барои ифодаи афкор хизмат намуда, нозуктарин матлабро бо зеботарин калимаҳои худӣ баён карда метавонанд.

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ ба андешаи мо дар се маврид мавриди омӯзиш қарор мегиранд: дар баррасиҳои шевашиносӣ (1), зимни таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ (2) ва ҳангоми тадвини луғатномаҳо (3). Баррасии осори илмӣ гувоҳи он аст, яке аз аввалин донишмандоне, ки ба масъалаи калимаҳои лаҳҷавӣ аҳаммият додааст, устод С. Айнӣ аст ва олимону

донишмандонро барои истифода аз ин қабати луғавӣ роҳнамоӣ кардааст. Дар баробари ин, худи устод дар осораш аз ин сарчашмаи муҳими луғавӣ фаровон истифода намудааст.

Таснифоти калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ нишон медиҳад, ки дар ҳақиқат вожаҳои ин қабат хеле фаровон мебошад. Маҳз ҳамин луғат имкон додааст, ки дар тули мавҷудияташ садҳо лексемаи маҳаллӣ ба осори илмию адабиамон ворид гашта, имрӯз оммафаҳм шудаанд. Аз гурӯҳбандии мазкур дида мешавад, ки мавзӯҳои лексикӣ-тематикӣ, ки вожаҳо ба онҳо мансубанд ба зисту зиндагонии мардуми хеле наздик мебошанд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба либос, асбоби рӯзгор, бемориҳо, дарахтон, гиёҳҳо, марбут ба фаъолияти шахс, бозиҳои кӯдакон, замон ва макон, соматизмҳо, калимаҳои хешовандӣ, хӯрокворӣ, хунарҳои мардумӣ, сохтмон ва хонасозӣ, маҳсулоти гуногун ва ғайраҳо. Истифодаи онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаамон умри ин калимаҳоро дароз намуда, сарвати луғавии забонамонро афзун месозанд.

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки фарҳангшиносии миллати тоҷик садсолаҳо давом дорад ва ҳар луғат мақому манзалати хосаеро доро буда, дар ташаккули лексикография тоҷик саҳми муносибе дорад. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ низ яке аз фарҳангҳои мондагорест, ки инак чандин даҳсола барои тарбия ва таълими ҳазорон толибилмон хизмат кардааст.

БОБИ II. КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСӢ ДАР «ЛУҒАТИ НИМТАФСИЛИИ ТОҶИКӢ БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК»-И САДРИДДИН АЙНӢ

2. 1. Матолиби муқаддамотӣ. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ, бо таърихи беш аз сеҳазорсолаи ин забон алоқаи ногусастанӣ дорад. Дар ин давраи дуру дароз бо ҳодисаю воқеаҳо ва муносибатҳои гуногуни иҷтимоию фарҳангии гуногун рӯ ба рӯ гардида, сафи калимаҳои худро мукамал сохтааст ва аз ин ҷиҳат, он маҳсули таърихи гузашта ва имрӯзаи тараққиёти забон мебошад. «Мачмуаи вожаву истилоҳоте, ки миллатҳои гуногуни ҷаҳон дар тули мавҷудияти худ сохта ва ба кор бурдаанд, ойнаест, ки дар он шеваи зиндагии суннатӣ ва фарҳангу тамаддуни онҳо инъикос гардидааст. Баррасии таърихи ташаккули истилоҳот бисёр лаҳзаҳои печидаи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва ҳатто дараҷаи тараққиёти ин ва он соҳаро дар марҳилаҳои мухталифи шаклгирии миллатҳо равшан месозад. Ҳар андешаи нави маънавӣ ва падидаи тозаи моддӣ, ки дар ҷомеа пайдо мешавад, тағйирот ва дигаргунӣ дар низоми вожагон ва истилоҳоти ҷорӣ забони он ҷомеа падида меоварад» [66, 3].

Ин нукта ба андешаи водор месозад, ки забон оинаи инъикоскунандаи тараққиёти таърихи халқу миллатҳо буда, ҳаёти маънавию фарҳангии онҳоро бо худ интиқол дода, аз як насл ба насли дигар интиқол медиҳад. Таърихи забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки вай ҳамеша дар рушду такомул будааст ва ин забон дар бархурд бо тамаддунҳои мухталиф таркиби луғавии худро бо калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун, ки ба соҳаҳои ҳаёти мардум алоқаи бевосита доранд, мукамал месозад. Ин аст, ки дар таркиби луғавии забон калимаҳои наву кӯҳна, худию бегона, сермаҳсулу каммаҳсул, ғайрифаълро ҳамеша мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҳолат сабабҳои забонию ғайризабонӣ дошта, дар он барои баёни мафҳумҳо, андешаю ҳадафҳои гуногун калимаҳои аслан худӣ ва вомвожаҳо муҳим арзёбӣ

мешаванд, зеро аз назари баромади забонӣ ҳамин ду қабат метавонанд, ки вазъи синхронӣю диахронӣ таркиби луғавӣ забонро муайян намояд.

Мутахассисон омилҳои тағйирот ва ташаккули таркиби луғавӣ забонро ба сабабҳои гуногун вобаста медонанд. Аз ҷумла, К. А. Левковская ин ҳолатро ба се сабаби асосӣ вобаста медонад: 1) тавассути калимасозӣ; 2) тавассути тағйир ёфтани семантикаи калимаҳои мавҷуда; 3) тавассути иқтибосот [168, 68]. Роҳу воситаҳои калимасозӣ ва ба ҳодисаи сермаъноӣ дучор шудани калимаҳо хусусиятҳои лингвистии калимаҳои забонҳо буда, иқтибоси калимаҳо ба ҷанбаи экстралингвистӣ робита доранд. Вомгирифтани луғот ҳодисаи доимӣ аст, ки дар ҳамаи забонҳои дунё дида мешавад. «Дар олам забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чи ба василаи тичорату сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳо ва ривоёти милали дигар луғоте аз он мардум дар ин нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дохил аст» [16, 134].

Муносибатҳои гуногуни ҳамҷаворӣю динӣ, фарҳангию тичоратии халқу миллатҳо боиси ворид шудани калимаҳо мегардад, аммо иқтибосгирӣ ба майлу хоҳиши шахси алоҳида вобаста набуда, зарурати ҳаёти воқеии ҳомилони забон буда, вомвожаҳои мавҷуда аз як забон ба забони дигар баробар сурат намегирад. Ба ҳар сурат таъсири байниҳамдигарии забонҳо амри доимӣ давраи замони гуногун будааст. Н. М. Шанский ақида дорад, ки «Дар рӯи замин чунин як забоне вучуд надорад, ки вай тамоман аз таъсири забонҳои дигар озод бошад, чунон ки ягон халқи эҷодгар ва соҳиби забон наметавонад куллан ҷудо ва дур аз дигар халқҳо умр ба сар барад» («Нет на земле такого языка, который был бы совершенно свободен от иноязычных влияний, так как ни один народ, носитель и творец того или иного языка, не живет совершенно изолированной, обособленной жизнью») [227, 86-87].

Бо вучуди он ки калимаҳои иқтибосӣ як баҳши асосии таркиби луғавӣ забон бошанд ҳам, ҳазмшавӣю онҳо баробар буда наметавонад. Воҳидҳои

луғавие, ки забони ретсипиент (иктибосгиранда) ба он ниёз дорад, дар забон хазм шуда, мавқеъ пайдо мекунад. Онҳо вобаста ба даври замон ва рушду такомули соҳаҳои ҳаёти мардумон ба соҳаҳои гуногун марбутанд. Ба андешаи муҳаққиқ М. Н. Қосимова «Ба забон, одатан, он воҳидҳои луғавие иқтибос мешаванд, ки истилоҳоти илмиву техникӣ, динӣ, номи асбобу анҷоми рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, калимаҳои мансуби аломат, мафҳумҳои абстрактро ифода намоянд» [39, 80]. Калимаҳои мансуб ба номи асбобу анҷоми рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, калимаҳои мансуби аломат ба назари мо, асосан, маншаи тоҷикӣ доранд ва ба решаи умумиэронӣ марбутанд. Ҳатто «маводи забонии умумиаврупоӣ узван аз лексемаҳои эронӣ чудо нестанд, яъне ба маводи зиёди луғавии забонҳои умумиэронӣ мансубият пайдо мекунад» («общеиндоевропейский материал органически неотделим от собственно-иранских слов, т. е. той обширной и многочисленной лексики, которая принадлежит собственно-иранскому языковому массиву» [184, 19].

Зикри ин нукта муҳим ба назар мерасад, ки то имрӯз ҳаҷм ва миқдори калимаҳои иқтибосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба таври илмӣ асоснок нашудааст ва доир ба миқдори онҳо маълумоти тахминӣ дода мешавад. Ин нукта бебаҳс аст, ки бахши асосии калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро вожаҳои забони арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Аз ин ҷиҳат, «дар таркиби луғати забони адабии тоҷик, агар баъзе воҳидҳои иқтибосии ҳиндӣ, чинӣ, юнонӣ ва ғайраро истисно кунем, асосан, нақши забонҳои арабӣ, туркӣ ва русию интернатсионалӣ (бо назардошти он ки як силсила калимаҳои забонҳои аврупоӣ тавассути русӣ гузаштаанд) чашмрас аст, зеро забони тоҷикӣ бо ин забонҳо бо ҳукми таърих дар муносибати тулонӣ қарор гирифтааст» [131, 11]. Ин гуфтаҳо воқеияти ҳаёти мардуми тоҷикро ифода менамоянд ва осори таърихӣ, адабӣ, фалсафӣ, фикҳ, мантиқ, забоншиносию адабиётшиносӣ то аввали асри XX гувоҳи он аст, ки дар забони тоҷикӣ иқтибосоти арабию туркӣ ва минбаъд калимаҳои забонҳои русию аврупоӣ бештар нуфуз кардаанд. Агар ба осори лексикографии

асримиёнагии забони тоҷикӣ, ки вазъи ташаккули таркиби луғавии забонамонро дар марҳилаҳои гуногун муаррифӣ менамоянд назар афканем, дидан метавонем, ки дар ҳақиқат бахши умдаи иқтибосотро вожаҳои арабию туркӣ ташкил медиҳанд. Дар инъикоси калимаҳои мазкур луғатномаҳои «Фарҳанги ҷаҳонгир»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам» –и Рой Текчанди Баҳор, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Мунтахабот-ул-луғот», «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Таттавӣ, «Бурҳони Қотъ»-и Муҳаммадҳусайн Халафи Табрэзӣ, «Ҷароғи ҳидоят»-и Сирочуддин Алихони Орзу, «Шамс-ул-луғот» [270] ва ғайра, ки ба ҳамагон маълуманд, нақши муҳим доранд. Дар баробари осори лексикографӣ калимаҳои иқтибосӣ мавриди омӯзиш ва инъикоси осори илмии классициамон аз қабилӣ «Ҳудуд-ул-олам», «Шуморнома»-и Муҳаммад Айюби Табарӣ, «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино, «Ҷидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб»-и Ахвайни Бухорӣ, «Китоб-ут-тафҳим ли авоили саноати-т-танчим»-и Абурайҳони Берунӣ, «Халоиқ-ул-адвия»-и Абумансури Ҷиравӣ, «Донишнома»-и Ҳаким Майсарӣ, «Ат-танвир»-и Абумансури Қамарӣ, «Китоб-ул-абни-ал-халоиқ-ул-адвия»-и Муваффақиддин Ал-Ҷиравӣ ва ғ. гардидаанд, ки дар ташаккули истилоҳҳои соҳавӣ саҳми калон доштаанд. [271].

Дар замони шуравӣ ин ҳолатро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [261; 262] ва «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» – и С. Айнӣ [272.] мушоҳида кардан мумкин аст. Махсусан, луғати устод С. Айнӣ саршор аз калимаҳои арабию туркӣ буда, нигоранда онҳоро аз сарчашмаҳои муътамади бадеию лексикографӣ ва забони зиндаи халқ гирд овардааст, ки то имрӯз мавриди баррасии илмӣ қарор нагирифтаанд.

2. 2. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ.

2. 2. 1. Баррасӣ, аҳаммият ва заминаҳои воридшавии иқтибосоти арабӣ. Яке аз бахшҳои асосии калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ ва махсусан, таркиби луғавии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони

адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ «(минбаъд – «Луғатнома»)-ро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд.

Перомуни иқтибосоти арабӣ донишмандони соҳаҳои улуми иҷтимоӣ – забоншиносон, адабиётшиносон, таърихшиносон, сиёсатмадорон, файласуфон ва ғ. фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқони шинохта Э. Раҳмон, С. Айнӣ, Б. Ғафуров, Н. Маъсумӣ, С. Сулаймонов, Р. Ғафуров, Д. Саймиддинов, Ғ. Ҷураев, Т. Бердиева, М. Н. Қосимова, Д. Хочаев, Ҳ. Мачидов, Б. Сиёев, М. Саломов, С. Назарзода, М. Султонов, О. Муҳаммадҷонзода, О. Қосимов, Ш. Мухторов, А. Ҳасанов, З. Мухторов, С. Раҳматуллозода, М. Муллоаҳмад, Н. Салимов, А. Сатторов, Р. Фрай, Л. С. Пейсиков, Е. Э. Бертелс, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчик, А. Наршаҳӣ, М. Баҳор, П. Н. Хонларӣ, А. Зарринкуб, Ҷ. Ҳиравӣ, А. Берунӣ, Х. Кишонӣ, А. Содикӣ ва даҳҳо нафари дигарро номбар кардан мумкин аст, ки дар асару мақолаҳои ба масъалаи иқтибосоти арабӣ дахл карда, роҷеъ ба сабабҳои воридшавӣ, аҳаммияти онҳо дар ташаккули таркиби луғавии забон, истифодаи онҳо зимни калимасозии иборадорӣ, нақши онҳо дар сохтани ибораҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақол ва матнҳо зикр гардидааст. Дар даҳсолаи охир муҳаққиқони тоҷик [151; 101; 70; 174; 32; 126 ва ғ.] перомуни ҷанбаҳои гуногуни иқтибосоти арабӣ тадқиқот бурдаанд, ки аз муҳим будани масъала гувоҳӣ медиҳад.

Дар баробари ин, шоирону нависандагон ва луғатшиносон мисли Абуабдулло Рӯдакӣ, Кисоии Марвазӣ, Абушақури Балхӣ, Робияи Балхӣ, Абуалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Ал-Форобӣ, Абурайҳони Берунӣ, Муҳаммад Ал-Хоразмӣ, Аллома Замаҳшарии Хоразмӣ, Абдулқодири Гелонӣ, Аҳмади Ғаззолӣ, Муҳаммади Ғазолӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Убайди Зоконӣ Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Муҳаммад Ғиёсуддин, Абдулқодири Бедил, Аҳмади Дониш, Садриддини Айнӣ ва даҳҳо нафар адибону олимони давраҳои гуногун аз асри VIII то имрӯз калимаҳои ибораҳои забони арабиро дар ҷое зиёду дар ҷойи дигар камтар истифода намудаанд ва чунин шудааст, ин калимаҳо мисли вожаҳои

аслии тоҷикӣ ба таври муқаррарӣ дар муомилот қарор гирифтаанд. Ин ақида ҳам роиҷ аст, ки «дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ ва ба он асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд» [55, 238].

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо дар асрҳои VII-VIII, қорӣ кардани дини ислом, зӯран бор кардани ҳар гуна муқаррарот боиси он шуд, ки калимаҳои арабӣ ба ҳамаи соҳаҳо ворид гардад. «Ба забони тоҷикӣ дохилшавии калимаҳои зиёди арабӣ соли 851 то 892 идома меёбад» [24, 117]. Бо таъя ба сарчашмаҳои таърихӣ [24; 236; 241 ва диг.] гуфтан мумкин аст, ки саҳми халқи тоҷику форс дар пешбурд ва ривочи забон ва дин зиёд буда, аммо фишору тазйиқи арабҳо аз ҳадди маъмулӣ мебаромад. «Он чи аз тааммул дар таърих бармеояд, ин аст, ки арабҳо ҳам аз оғози ҳол, шояд барои он ки аз осеби забони эронӣ дар амон бимонанд ва онро ҳамвора чун ҳарбаи тезе дар дасти мағлубони хеш набинанд, дар садад бароманд, забонҳо ва лаҳҷаҳои роиҷ дар Эронро аз миён бибаранд. Охир ин бим ҳам буд, ки ҳамин забонҳо халқеро бар онҳо бишуронад ва мулку ҳукумати ононро дар хатар андозад» [236, 105]. Дар ростии нуфузи забони арабӣ, сиёсатҳои мавҷудаи ҳамонвақта, фишори маънавии арабҳо, масъалаи тағйири хат ва ғайра андешаҳои олимони зиёданд, аммо суханони зерини Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон воқеан илмӣ ва ифодакунандаи вазъияти ҳамонвақта мебошад: «Қавми ғолиб кӯшиш бар он дошт, ки пирӯзии ислом бар дини мардуми маҳаллӣ пирӯзии забону хатти арабиро низ бар хату забонҳои халқҳои ориёӣ дар пай дошта бошад ва саранҷом ҳувияту ҳайсиати милливу маънавии онҳоро аз байн барад. Арабҳо хуб медонистанд, ки агар забони мардуми таҷҷоиро аз саҳнаи сиёсат ва қудрат барандозанд, сарватҳои маънавии онро нобуд созанд ва бар тағйири хатти он тавфиқ ёбанд, он забон каммоёву беарзиш ва дар набард бо забони арабӣ маҳкум ба марг хоҳад шуд, соҳибони забон аз гузаштаву андухтаҳои таърихӣ хеш бурида шуда, роҳба сӯйи заволи маънавий ва фаноӣ ҳувияти хеш хоҳанд паймуд [85, 166].

Ин нукта мусаллам аст, ки то охири асри VIII ва ибтидои асри IX ғолибан умури идории давлатӣ ва динӣ ба забони арабӣ буд. Бо вучуди ин, мардум саросар арабиро намедонист ва гумони ғолиб ин аст, ки мардум майли омӯзиши онро ҳам надошт ва намоз ба забони тоҷикӣ мехонданд. Навиштаи маъмули зерини Наршаҳӣ гувоҳи ин маънӣ аст: «Мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан ва чун вақти рукуъ шудӣ, марде буд, ки дар пас эшон бонг задӣ : бикнитон кунет ва чун сачда хоستانдӣ кардан бонг кардӣ, нагуниёнагунӣ кунед» [69, 96]. Муборизаи озодихоҳии сокинони Мовароуннаҳр ва Хуросон аз аввалҳои асри IX бо ташкили ҳаракати Шуубия шуруъ гардида, забони тоҷикӣ аз нав эҳё гардида, ташаккул ёфт. «Саффорӣён (873-899) ва Сомонӣён (899-999) аз забон ҳамчун силоҳи сиёсӣ дар муқобили араб барои касби истиқлол истифода карда, бори нахуст дар Хуросону Мовароуннаҳр парчами истиқлолро барафрохтанд ва сулолаву салтанатҳои азимеро аз хонадонҳои начиби маҳаллӣ бунёд намуданд. Амирони ватанпарасту донишпарвари сомонӣ барои эҳёи мероси фарҳангии пешазисломии худ низ кӯшишҳо карда, осори таърихӣ бадеӣ ва диниву ахлоқӣ муаллифони худӣ ва бегонаи асри хешро аз забони арабӣ тарҷума карда, ҳатто талош варзиданд, Қуръони мачидро ба тоҷикӣ (дарӣ, форсӣ) баргардонанд» [85, 14]. Эҳёи мероси фарҳангӣ маънии онро дошт, ки забони тоҷикӣ ба умури сиёсӣ илмию фарҳангии расмӣ омад ва» табу тоби эронӣён дар асри Сомонӣён ҳокӣ аз ҳузури мучаддади ин мардум дар арсаҳои сиёсӣ, низомӣ ва ба вижа фарҳангӣ пас аз ду қарн аст» [244, 45].

Муборизаҳои озодихоҳонаи халқи тоҷик самараи мусбат дод. Бозгашт ба анъанаю суннатҳои миллӣ боиси он гашт, ки забони тоҷикӣ ташаккул ёбад ва ба арсаи илму адаб аз нав ворид гардад. Натиҷаи таваҷҷуҳи хос ва талошу муборизаҳо буд, ки забони форсии тоҷикӣ дар як муддати кӯтоҳ забони арабиро дар доираи коргузории расмӣ маҳдуд карда, дар арсаи адабиёт мақоми аввал ва асосиро ишғол намуд ва дар як муддати кӯтоҳ бузургтарин асарҳои назмиву насрӣ ва тарҷумавӣ бад-он тадвин гаштанд [Муллоаҳмад,

2019, 38]. Аммо ин бозгашт ба думболи худ калимаҳои иқтибосии зиёди арабиро овард, ки онҳо ба илму адаби онзамона мансубияти калон доштанд ва таркиби луғавии забони тоҷикиро таъвият доданд. Ин ҳолатро Маликушшуаро Тақии Баҳор дар китоби «Сабқиносии ӯ таърихи татавбури насри форсӣ» чунин тасвир кардааст, ки воқеият аст: «Тарикаи дигар корест, ки аз қарни ҳафтум ва ҳаштуми ҳиҷрӣ нависандагон оғоз карда ва якбора маҳви забони араб шуданд ва он ин буд, ки луғоти арабро ба ҷойи он, ки ба вом биситонанд ва ба қадри эҳтиёҷ харҷ кунанд, мисли хони яғмо ғорат карданд ва ҳар кас таъчил дошт, ки беш аз рафиқаш бигирад ва сипас, он луғотро монанди тоҷи мурассаъ ӯ калодаи заррин овезаи сару гардани насру назм сохтанд ва ҳафт андоми калом ба зеварҳои бегона чунон ороистанд, ки асаре аз худӣ андом барҷой намонд ва сарфу наҳви форсиро пайрави луғот ва таркиботи карданд ва қавоиди арабиро дар забони форсӣ ба кор бастанд» [16, 137]. Забони тоҷикӣ дар рӯзгори давлатдорӣ Сомониён қудрату тавоноӣ ва рушду такомулоту беназиру бесобиқа пайдо кард ва барои поягузорӣ адабиёту фарҳанги оламگیر, ки таъсиру нуфуз ва анъанаҳои бузургаш то замони мо идома доранд, заминаи мусоид фароҳам овард [85, 324].

Воридшавии калимаҳои арабӣ фақат ба замони Сомониён маҳдуд нашудааст. Онҳо пайваста ба забони тоҷикӣ таъсир расонидаанд ва ҷойҳои холиро пур кардаанд ва ӯ ба хоҳири вазну қофияву услуби баён дар матнҳои гуногун истифода шуда, дар луғатнома инъикос ёфта, то ба рӯзгори мо расидаанд. Ин аст, ки вомгирии калимаҳои арабӣ ба чанд давра мансуб аст. М. Т. Баҳор дар китоби мазкур ин ҳолатро чунин ба қалам додааст: «Давраи нуфузи арабӣ дарӣ форсиро бояд ба чаҳор давра тақсим кард:

1. Аз қарни аввал то қарни панҷуми ҳиҷрӣ.
2. Аз қарни паҷум то қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ.
3. Аз қарни ҳафтум то қарни дувоздахуми ҳиҷрӣ.
4. Аз қарни дувоздахуми ҳиҷрӣ то имрӯз» [16, 141].

Муҳаққиқон, омилҳои гуногуни воридшавии калимаҳои арабиро ба забони тоҷикӣ баён намудаанд, ки он на танҳо ба забони хаттии

хазорсолаамон, балки ба забони гуфтугӯии мардум низ рабт дорад. Аз ҷумла Л. С. Пейсиков доир ба иқтибосоти арабӣ дар забони муосири форсӣ ибдоли ҳуруф карда, рӯйи ин андеша аст, ки «иқтибос гирифта аз забони арабӣ бо роҳҳои гуногун – тавассути муомилоти шифоҳӣ (устное общение), дин, забони китобии илмӣ ва фарҳанг сурат гирифтааст» [184, 35]. Ин андешаро тақвият дода, муҳаққиқ С. Назарзода чунин омилҳоро ном мебарад, ки ба он мувофиқ шудан лозим меояд: 1. Иҷборан, тавассути қорҳои идорӣ, ҷашнҳои динӣ, қорҳои илмӣ ва ғ. 2. Ихтиёран, баъд аз садсола, ҳангоме ки бо адабиёти илмии арабӣ ошно шудан олимону муҳаққиқон ва одамони гуногун ба таври ҷаҳол калимаю ифодаҳои арабиро омӯхта, дар осорашон истифода карданд [66, 226].

Аммо ин нуқта мусаллам аст, ки калимаҳои арабии дар қарнҳои аввали воридшавии онҳо ба адабиёти хаттиамон, ки асосан калимаю истилоҳоти марбут номи одамон, номҳои ҷуғрофӣ, илмӣ, истилоҳоти динӣ, давлатӣ, маъмурӣ ва исмҳои маънӣ будаанд, «тадриҷан то ба замони мо расидаанд ва то кунун ба соҳибони забон то як андоза мафҳум ва маълуманд» [28, 26] ва «ба буния ва танумандии луғот зиён намерасонанд, чунонки дар ҷанд қарни ихтилоли арабӣ бо форсӣ зиёне ба забони мо ворид наомад, балки бар вусъати забон афзуд ва адабиёте пайдо шуд, ки ба услубу луғати маҳдуди паҳлавӣ ва дарию вижа ва холиси қадим назари он мумкин набуд» [16, 136].

Воқеан, осори илмию адабӣ ва лексикографии миллати тоҷик аз қарнҳои X то XX гувоҳи он аст, ки калимаҳои арабии зиёде ба забони тоҷикӣ ворид шуда, мисли вожаҳои худӣ дар соҳаҳои гуногун дар муомилоти хаттию гуфтугӯӣ мебошанд ва теъдоди онҳо дар қарнҳои мозӣ яқсон набудааст. Бо вучуди ин, мусаллам аст, ки «тағйироти ҷиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар асри X аз дохил шудани элементҳои забони арабӣ иборат буда, ин протсесс на дар асри IX-X, балки аз рӯзҳои аввали ба хилофат тобеъ шудани Мовароуннаҳру Хуросон сар шудааст» [53, 89]. Албатта муайян кардани дарсади онҳо кори душвор аст, аммо ин андеша вучуд дорад, ки «дар охири асри XI ба 10-%, асри XII 22%, дар асрҳои XIII-XVI ба

миқдори 70-80% ва дар ибтидои асри ХХ 60-70%-ро ташкил меод. Баъди ислохоту назорати пайвастае, ки дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ нисбат ба чунин калимаҳо қорӣ гардид, миқдори онҳо як андоза паст рафтааст. Бо вучуди ин имрӯз ҳам дар услубҳои гуногуни нутқи мо тақрибан 40-50% калимаҳои мустаъмалро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд» [48. 101].

Бояд махсус зикр кард, ки зимни баррасии осори даврони классикӣ ва муосир диққати донишмандон ба масъалаи иқтибосоти арабӣ зиёд аст ва таҳқиқи калимаҳои арабӣ дар маркази андешаҳои олимони қарор гирифтааст. Зимни таҳқиқи забон ва услуби осори адибони гуногун, забоншиносон С. Ҳалимов, М. Н. Қосимова, Д. Хоҷаев, Ҳ. Маҷидов, С. Сулаймонов, А. Ҳасанзода, Н. Шарофов, Т. Бердиева, С. Назарзода, М. Султонов, Ш. Кабилов, М. Саломиев, С. Анварӣ, Ш. Каримов, З. Мухторов, Ш. Исмаилов, О. Қосимов, Ш. Мухторов, С. Ҳалимова, О. Алиев, Ҷ. Сафаров, Ф. Шарипова, Ж. Гулназарова, Х. Кабилов, Қ. Мухторӣ, Н. Ҳ. Солиҳов, Х. Табаров ва дигарон ба масъалаи нақши вомвожаҳои арабӣ дахл намуда, диду андешаҳои худашонро роҷеъ ба таъсири ин калимаҳо ба забони тоҷикӣ ва маданияти башарӣ таъкид намудаанд. Аз баррасии осори илмии мавҷуда, ба осонӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки роҷеъ ба истифодаи калимаҳои арабӣ дар «Луғатнома» тадқиқоти алоҳидаи илмӣ сурат нагирифтааст.

Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Луғатнома» қойгоҳи ҳоса доранд. Онҳо хеле зиёд буда, дар шаклҳои гуногун оварда шудаанд. Ин ба он маънӣ аст, ки иқтибосот бо хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ дар «Луғатнома» дида мешаванд, ки ҳаёти воқеии забонро инъикос менамоянд. Иқтибос, асосан, ба унсурҳои луғавӣ дахл дорад, ки ин ҳолат дар истифодаи калимаҳои зиёди арабӣ дар забони тоҷикӣ ва ташреҳи онҳо дар «Луғатнома» дида мешавад. Аммо забони арабӣ, ки яке аз забонҳои пурқувват ба шумор меравад ва дар тули беш аз ҳазор сол ба луғати забони тоҷикӣ таъсир карда, таркиби онро афзун намудааст, дар баробари унсурҳои луғавӣ воситаҳои фонетикӣ ва грамматикӣ низ ба забони тоҷикӣ овардааст. Яъне забони

арабӣ дар баробари савтиёт таркиби луғавӣ ба сохти грамматикӣ низ таъсир расонидааст. «Дар натиҷаи омезиши халқҳову миллатҳо, ҳамзистӣ, шароити дузабонию чандзабонӣ (билингвизм) ва ғайра на фақат дар таркиби луғати забон калимаҳои забони дигар мақом пайдо мекунанд, балки дар ҷойе дар сохтори овозӣ ва ҳатто сарфу наҳви он ҳам тағйирот ба вуҷуд меояд» [Ҷураев, 2009, 100]. Муҳаққиқ Н. Гадоев зимни таҳқиқи хусусиятҳои лексикӣ лаҳҷаи Тағнов ба масъалаи иқтибосоти арабӣ дахл карда, ба хулосае меояд, ки «дар лексикаи лаҳҷаи Тағнов чунон мавқеъ гирифтанд (манзур калимаҳои арабӣ аст – З. М.), ки муродифи тоҷикӣ онҳо аз истеъмол афтиданд [20, 116].

Аён аст, ки овозҳои қоф, ҳои ҳуттӣ, айн ва дигар овозҳо дар баҳши фонетика ва воситаҳои чамъбандӣ дар баҳши грамматика гувоҳи онанд, ки иқтибосоти арабӣ дар ин баҳшҳо равшан дида мешаванд. «Таърихи забони тоҷикӣ гувоҳ аст, ки ҳамсадоҳои қ, (ق) ь (ع-ъайн), ҳ (ح - ҳои ҳуттӣ), т (ت، ط), с (ث، ص، س، ز، ذ، ص، ظ) ва ц (с, тс), ки бо калимаҳои онҳо иқтибос шудаанд, ҳомилони забони тоҷикӣ онҳоро ба савтиёти забони тоҷикӣ мутобиқ кунониданд» [111, 14].

Аммо хусусиятҳои грамматикӣ забони арабӣ, махсусан, чамъбандиҳо ва қолибҳои калимасозӣ ба забони тоҷикӣ дар шакли тайёр якҷо бо унсурҳои луғавиашон омадаанд, ки онҳо мутобиқи маводи «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ муассир ба назар мерасанд. Махсусан, шакли чамъи шикастаи арабӣ ва чамъи солимдида мешавад, ки метавон онҳоро ба таври зер овард:

2. 2. 2. Шакли чамъи мукассари калимаҳои арабӣ дар «Луғатнома».

Яке аз анвои чамъбандии арабӣ чамъи мукассар ё шикаста мебошад, ки бо тағйир ёфтани шакли танҳо бо флексияи дохилии худ калима сохта мешавад. Ин шакли чамъбандии калимаҳо ба хусусиятҳои грамматикӣ забони арабӣ мансуб аст. Бо вуҷуди ин, бо сабаби дар шакли зиёд иқтибос шудани онҳо ба забони тоҷикӣ аксарияташон дар ҳамон шакли чамъ навишта ва фаҳмида мешаванд. Баъзан, онҳо ба дараҷае ҳазм шудаанд, ки дар шакли танҳо фаҳмида мешаванд ва ба воситаи чамъбандии тоҷикӣ дубора чамъ

мегарданд. «Чамъи шикаста зиёда аз ду предметро дар ҳарду чинс (занона ва мардона – З. М.) нишон дода, дар вақти чамъбандӣ, ки бе пасванд сурат мегирад, шакли зохирии муфрадаш ба тағйирот дучор мегардад. Агар чамъи солим бо роҳи қиёсӣ сурат гирад, чамъи шикаста бо роҳи самой амалӣ гашта, дар вазнҳои гуногун дучор меояд» [82, 41].

Агар ба таърихи воридшавии ин гуна калимаҳо назар афканем, маълум мегардад, ки аз аввали зуҳури ислом сар карда, бо вучуди он ки ба табиати забони тоҷикӣ мувофиқат намекунад, то имрӯз ин чараён идома дорад. «Истеъмоли чамъҳои арабӣ дар насри форсӣ аз садаи ҳафтуми ҳиҷрӣ ба баъд мутадовил шуд ва нависандагони мутааххир дар ин боб зиёдарвӣ ва ифрот карданд, аммо фасеҳони қадим то мумкин буд, аз ин гуна истеъмоли эҳтироз доштанд ва ҳатто чамъҳои арабиро низ гоҳе бо аломати чамъи форсӣ ба қор мебарданд ва иллаташ ҳамон аст, ки пештар гуфтем: сиғаҳои чамъи арабӣ ғолибан бо маниши забони форсӣ созгор нест ва рӯҳи форсизабонро барои фаҳмидани маънии чамъияти бидуни аломати чамъи форсӣ ишбоъ намекунад» [238, 305]. Муҳаққиқ Хусрави Фаршедвард зимни баррасии хусусиятҳои чамъбандии забони форсӣ ба масъалаи мақоми чамъи шикастаи арабӣ аҳаммияти махсус дода, рӯйи ин андеша аст, ки «чамъҳои мукассари арабиро ҳам дар форсӣ бояд аз чамъҳои бенишона шумурд, зеро танҳо вазни онҳост, ки далолат бар чамъ буданашон мекунад. Бисёре аз ингуна чумуъ, ки дар форсӣ ҳам ба қор мераванд, чамъи исмҳо ё сифатҳои арабиянд, ки дар забони мо ба ҳар ҳол ба унвони чамъ ба қор мераванд» [243, 189], ки ба андешаи эшон розӣ нашудан мумкин нест.

Муҳаққиқ Б. Раҳмонов ба ин масъала даст зада, истифодаи сиғаҳои чамъи мукассари арабиро таъкид карда, ба хулоса меояд, ки «дар осори марбут ба охириҳои қарни даҳум ва аввалиҳои қарни ёздаҳум шаклҳои чамъи мукассар камтар истеъмоли гардидааст ва аз охириҳои қарни дувоздаҳум то охириҳои қарни чордаҳум, ки кам-кам насри маснуъ ё адибона ривоч ёфт, шумораи калимаҳои арабӣ бо шакли чамъи мукассар зиёдтар шудааст ва аз

ин замон ба баъд нисбатан кам ва ё дар ҳамон ҳадди вориди боқӣ мондааст» [86, 226].

Воқеият ин аст, ки калимаҳои зиёди арабӣ дар шакли чамъи мукассар ба забони тоҷикӣ ворид шуда, дар осори лексикографиямон, дар қатори калимаҳои забони тоҷикӣ чун воҳидҳои луғавии худӣ ҷойгиранд ва «Луғатнома» аз ин вазъ истисно нест. Дар ин луғат калимаҳои шакли мукассари арабӣ ба соҳаҳои гуногун мансуб буда, дар қолабҳои мухталиф сохта шудаанд, ки метавон онҳоро дар шакли зер баррасӣ намуд:

А. Мансубияти соҳавии калимаҳои арабии шакли чамъи мукассар.

Бо шакли чамъишикастадар» Луғатнома» беш аз 507 воҳиди луғавӣ мавҷуд буда, доираи мавзуоти гуногунро фаро мегиранд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба муносибатҳои гуногуни марбут ба одамон, асбобу анҷом, вобаста ба ҳайвонот, мансубияти замонию маконӣ, номи бемориҳо, дарахтон, соматизмҳо, калимаҳои мансуб ба дафтардорӣ, динӣ ва ғайра. Ҳамин гуна қабатҳои луғавӣ имрӯз ҳам бо иштироки вожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дида мешаванд. Тавре ки муҳаққиқ Н. Гадоев менигорад дар лаҳҷаи Тагнов, ки марбут ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аст, «онҳоро аз рӯи ифодаи маъно ва вазифа ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мекунем. Вожаҳои номи одамон; Калимаҳои ба инсон ва касбу кори онҳо дахл дошта; Воҳидҳои, ки ба ашъҳои ҷондору бечон мансубанд; Вожаҳои, ки ба кӯдакон ва илму фарҳанг алоқаманданд; Вожаҳои, ки дар лаҳҷа маънои худро дигар намуданд» [20, 117].

Як нукта зуд ба назар мерасад, ки аксарияти онҳо дар шакли чамъи арабӣ имрӯз дар забони адабиямон истифода намешаванд, аммо шакли танҳояшон бештар дар муомилотанд. Ҳамчунин, онҳо бо шаклҳои мукассарашон хусусиятҳои сермаъноӣ, якмаъноӣ, муродифӣ, зидмаъноӣ ва ҳамгунӣ доранд. Ин хусусиятҳоро мухтасаран ба тариқи зер овардан мумкин аст:

1. Калимаҳои ифодакунандаи шакли мукассари марбут ба одамон.

Ин калимаҳо перомуни муносибатҳои хешовандӣ, дӯстию рафоқат, мансубият ба мақому манзалат, ба қавму тоифа ва гурӯҳҳо, мансубият ба мафҳумҳои умумии ғарибону корафтадагон, қавму тоифа ва гурӯҳҳо, машғулият, сифатҳои бади инсонӣ ва ғ. мебошанд. Аз ҷумла:

➤ **мансубиятҳои хешовандӣ.** Аз ҳайати вожаҳои дар «Луғатнома» истифодашуда маълум аст, ки калимаҳои **акрабо//акрибо** (ч. *қариб*) наздикон, хешутабор; **зурриёт** (ч. *зуррият*) авлодҳо, наслҳо; **сиғор** (ч. *сағир*) хурдон; **риҷол** (ч. *руҷул*) мардон; **сибён** (ч. *сабӣ*) кӯдакон дар забони адабии имрӯзаамон истифода мешаванд, аммо қисми дигари калимаҳои дар шакли ҷамъи арабӣ мавҷуд бударо имрӯз ҳамчун вожаҳои куҳнашуда ва аз истеъмол баромада шумурдан мумкин аст: **банот** (ч. *бинт*) духтарон; **абкор** (ч. *бикр*) духтарони шавҳар надида; **абно** (ч. *ибн*) 1 писарон; 2 маҷозан мардум, халқ); **акфо** (ч. *куфв*) ҳамсарон, ҳамчинсон; **аъмом** (ч. *амм*) амакҳо; **акрон** (ч. *қирн*) ҳамсарон, ҳамсолон ва ба ҳам монандон; **банӣ** (ч. *ибн*) насл, авлод; **ихвон** (ч. *ах*) бародарон; **обо** (ч. *аб*) падарон; **аҳфод** (ч. *ҳафид*) 1. наберагон. 2. умуман авлод ва фарзандони касе бо чанд восита ки бошад; **маволид** (ч. *мавлуд*) зоидашудаҳо, фарзандон; **ақосӣ //ақос** (ч. *ақсо*) дуртарон; **хавотин** (ч. арабии *хотун*), ки ба маънои соҳиба ва бонуи оила аст; **фуҳул** (ч. *фаҳл*); 1. мардон, наринагон ва ғайра. Шакли танҳои қисме аз вожаҳои мазкур аз қабилҳои *бинт, ибн, бикр, хотун* дар мавридҳои услубӣ ва истифодаи шахсонӣ алоҳида имрӯз дар муомилотанд.

➤ **мансубияти дӯстию рафоқат.** Аз рӯйхати ин вожаҳо ба хубӣ дарк кардан мумкин аст, ки аксарияти онҳо архаистӣ шуда, дар забони адабии имрӯза ба қор намераванд: **руфақо** (ч. *рафиқ*) рафиқон; **асҳоб** (ч. *соҳиб*) ёрон, ҳамсӯҳбатон; **аҳбоб** (ч. *ҳиб*) дӯстон; **аҳиббо** (ч. *ҳабиб*) дӯстон; **ахилло** (ч. *халил*) дӯстон; **аҳёр** (ч. *хайр*) хубҳо, некҳо; одамони нек; **шурақо** (ч. *шарик*) шарикон; **шурафо** (ч. *шариф*) шарифҳо; **зурафо** (ч. *зариф*) зарифон; **аҳрор** (ч. *ҳур*) озодон; **ансор** (ч. *носир*) ёридиҳандагони касе дар қоре; **асдиқо** (ч. *садиқ*) дӯстон; **аъвон** (ч. *авн*) ёрирасононва ғайра;

➤ **мансубият ба мақому манзалат.** Қисме аз ин калимаҳо ба мисли **фузало** (ч. *фозил*) фозилон, фазилатмандон; **шуаро** (ч. *шоир*) шоирҳо; **арбоб** (ч. *раб*) парваришқунандагон; калонон; оқсаққоли деҳа; мулкдори калон ва соҳибони амлок; **шуҳадо** (ч. *шаҳид*) шаҳидҳо; **хузор** (ч. *ҳозир*); ҳозирон; **руасо** (ч. *раис*) раисҳо имрӯз ҳам мавқеи истифода доранд. Баъзеи дигар дар «Луғатнома» бо хусусиятҳои сермаъноияшон зикр гардида, ду–се маънои онҳо оварда мешавад: **нуфус** (ч. *нафс*) 1. чонҳо. 2. чондорҳо; **шухуд** 1. ҳозиршавӣ, шоҳид шудан. [2. ч. *шоҳид*] ҳозиршудагон. 3. гувоҳон; **маориф** 1 (ч. *маърифат*); донишҳо. 2. (ч. *маъруф*) одамони машҳур; **киром** (ч. *карим*) 1. бахшандагон, соҳибмуруватон. 2. бузургон. 3. азиз, муҳтарам;

Теъдоди бештари калимаҳои мансуб ба мақому манзалат дар «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ моносемӣ муаррифӣ шуда, шакли танҳои аксари онҳо (аз қабилҳои кабир, моҳир, начиб, аъзам, аҷал, афзал, ориф, фақех, файласуф, сокин ва ғ.) ҳамарӯза истифода шаванд ҳам, дар шакли ҷамъи шикаста дар муомилоти забонӣ ба мушоҳида намерасанд. Мисолҳо: **кумот** (ч. *камий*) диловарон; **маҳара** (ч. *моҳир*) моҳирҳо; **нудамо** (ч. *надим*) надимон, ҳамсӯҳбатон, одамони наздик; **табаа** (ч. *тобеъ*) тобеон, пайравон; **урафо** (ч. *ориф*) бомаърифатҳо, соҳибмаърифатон; **фавозил** (ч. *фозил*); **фалосифа** (ч. *файласуф*) файласуфҳо, ҳақимҳо, дӯстдорони ҳикмат; **фуқаҳо** (ч. *фақех*) фақехҳо, фикҳшиносҳо; **хавос/с** (ч. *хосса*) хосҳо; **машоих** (ч. *шайх*) шайхҳо; **ахлоф** (ч. *халаф*) пасояндагон ва ҷонишинони пасоянда; **савокин** (ч. *сокина*) бошандагон; **сакана** (ч. *сокин*); бошандагон.

Дар ин гурӯҳ хусусиятҳои муродифии калимаҳо ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар калимаҳои зерин маъноҳои наздикро мушоҳида кардан мумкин аст:

- **савобиқ** (ч. *собиқа*) гузаштаҳо; **қудамо** (ч. *қадим*) гузаштагон, бузургони гузашта; **аслоф** (ч. *салаф*) пешинагон; **асфиё** (ч. *сафӣ*) баргузидагон (сифати одам) ва ғайра;

- **санодид** (ч. *сандид*); меҳтарон, бузургон; **азим** (ч. *азам*) бузургтарон; **ачилла** (ч. *ачалл*) бузургон; **кибор** (ч. *кабир*) бузургон; **кубаро** (ч. *кабир*) бузургон, бузургонӣ куҳансол, калонон;
- **нучабо** (ч. *начиб*) начибҳо, асилҳо; **афозил** (ч. *афзал*); фозилтарон; **машоҳир** (ч. *машхур*); одамони машхур;

➤ **мансубият ба қавму миллат, тоифа ва гурӯҳҳо.** Имрӯз дар забони тоҷикӣ калимаҳои синф, қавм, турк, ғанӣ, бараҳман, коҳин, ҳинду, миллат, қофила, аҷнабӣ, афгон, қабила ва ғ. дар истифодаи умум қарор доранд, ки ҳамаи онҳо арабӣ нестанд, аммо ба забони арабӣ рафта, шакли ҷамъи шикастаи арабӣ гирифтаанд ва дар «Луғатнома» зикр шуда бошанд ҳам, архаистианд: **асноф** (ч. *синф*); синфҳо, хелҳо, гунаҳо; **ақвом** (ч. *қавм*); қавмҳо, тоифаҳо, халқҳо; **асном** (ч. *санам*) бутҳо; **аҳзоб** (ч. *ҳизб*); гурӯҳҳо; **атрок** (ч. арабии *турк*) туркон; **ағниё** (ч. *ғанӣ*); бойҳо, давлатмандҳо; **бароҳима** (ч. *бараҳман*) бараҳманҳо; **маошир** (ч. *маъшар*) гурӯҳҳо, ҷамоатҳо; **ҳунуд** (ч. *ҳинду*) ҳиндуён; **сунуф** (ч. *синф*) синфҳо; **милал** (ч. *миллат*); миллатҳо; **қавофил** (ч. *қофила*) қофилаҳо; **аҷониб** (ч. *аҷнабӣ*); бегонагон; **афоғина** (ч. *афгон*) ба маънои номи қавме; **афвоҷ** (ч. *фавҷ*) фавҷҳо, гурӯҳҳои ҳарбӣ; **қабил** (ч. *қабила (т)*) қабилаҳо ва ғайра. Дар ин гурӯҳ калимаи **каҳана** (ч. *коҳин*) бо ду маънӣ бо хусусияти полисемиашмуаррифӣ шудааст: 1. рӯҳониёни будпараст. 2. ҷодугарон;

➤ **мансубият ба мафҳумҳои умумии ғарибону қорафтодагон.** Шакли танҳои вожаҳои ин гурӯҳ дар забони имрӯзаи тоҷикӣ дар муомилот қарор доранд ва ҳангоми ҷамъ бастан бо воситаҳои ҷамъсозии тоҷикӣ ҷамъ бастан мешаванд (**фақирон**, **ғарибон**, **очизон**, **ходимон**), аммо шакли ҷамъи шикастаи арабии онҳо архаистӣ шудаанд. Мисолҳои зерин гувоҳи ин маънӣ аст: **фуқаро** (ч. *фақир*) фақирон; **ғурабо** (ч. *ғариб*) мусофирон, аз ватан дуршудагон; **ҷаворӣ** (ч. *ҷория*) канизакҳо; **раоё** (ч. *раият*) раияҳо, фуқаро; **суфаҳо** (ч. *сафех*) нодонҳо; **ачаза** (ч. *очиз*) очизон, бечорагон, мазлумон; **зуафо** (ч. *заиф*) заифон, беқувватон бечорагон; **ҳадам** (ч. *ходим*); ҷоқарон,

хизматгорон, ғуломон, (нисбат ба хўчаин); **ғилмон** (ч. *ғулом*) ғуломон ва ғайра;

➤ **мансубият ба машғулияти одамон.** Ин гуна вожаҳо чандон зиёд нестанд. Дар байни онҳо ду калима сермаъно аст: **шавоғил** (ч. *шоғил*) 1. машғулшавандаҳо. 2. шуғлҳо, корҳо; **ҳаётила** (ч. *ҳайтал*) 1. ҳукмдорони вилояти Ҳайтол дар замони қадим. 2. кўчманчиҳои қадим, ки Осиёи Миёнаро истило карда буданд). Вожаҳои баъдӣ бо хусусияти моносемӣ дар «Луғатнома» оварда шудаанд: **мулук** (ч. *малик*) подшоҳон, хоқонҳо; **хутабо** (ч. *хатиб*) хатибҳо; **нақала** (ч. *ноқил*) ноқило; **руус** (ч. *раъс*) сарҳо; **талаба** (ч. *толиб*) толибҳо; **ҳукком** (ч. *ҳоким*) ҳокимон; **ушшоқ** (ч. *ошиқ*) ошиқон ва ғайра;

➤ **мансуб ба сифатҳои бади инсонӣ: фасада** (ч. *фосид*) фасодкорон, вайронкорон; **фасақа** (ч. *фосиқ*) фосиқон; бадкорон; **фачара** (ч. *фочир*) бадкорон; **разоил** (ч. *разилат*) ноқасӣ ва фурӯмоғиҳо; **ачлоф** (ч. *чилф*) пўстканидангон, ситамгорон; **чаҳала** (ч. *чоҳил*) нодонҳо; **аодӣ** (ч. *аъдо*); душманҳо; **ахиссо** (ч. *хасис*) хасисҳо; **руқабо** (ч. *рақиб*) рақибон ва ғайра.

2. Калимаҳои ифодакунандаи шакли муқассари амоқини гуногун.

Дар «Луғатнома» бо шакли ҷамъи муқассари арабӣ калимаҳои зиёде дида мешавад, ки ба макон далолат карда, ифодакунандаи ҳонаю манзил, мактабу мадраса, кушқу қалъа, деҳа, шаҳру кишвару мамлакат, вожаҳои марбут ба сатҳи замин, мавҷудоти осмонӣ ва марбут ба об мебошанд:

❖ **вожаҳои ифодакунандаи ҳонаю манзил, мактабу мадраса, кушқу қалъа, деҳа, шаҳру кишвару мамлакат.** Ба ин гурӯҳ калимаҳои зеринро овардан мумкин аст: **диёр** (ч. *дор*) мамлакат, шаҳр; **дувал** (ч. *давлат*) давлатҳо; **автон** (ч. *ватан*); **амлок** (ч. *мулк*) мулкҳо; **мадорис** (ч. *мадраса*) мадрасаҳо; **мақотиб** (ч. *мактаб*) мактабҳо; **мамолик** (ч. *мамлакат*) мамлакатҳо; **маобид** (ч. *маъбад*) ибодатхонаҳо; **абния** (ч. *бино*) биноҳо; **масоқин** (ч. *маскан*) масканҳо, манзилҳо; **маориб** (ч. *маъраб*) ҷоҳои ҳочатҳоғӣ илтимосгоҳҳо; **қилоъ** (ч. *қалъа*) қалъаҳо; **қусур** (ч. *қаср*) кўшкҳо; **худуд** (ч. *ҳад*) канорҳои мамлакат; **ҳусун** (ч. *ҳисн*) қалъаҳо; **атлол** (ч. *талал*)

нишонаҳои иморатҳои кӯҳна, харобаҳо; **билод** (ч. *балад*) шаҳрҳо; **навоҳӣ** (ч. *ноҳия*) канорҳои мулк, гушаҳои мамлакат; **қуро** (ч. *қаря*) деҳаҳо; **чазоир** (ч. *чазира*) чазираҳо; **чамоҳир** (ч. *чумхур*) чумхурияҳо; **аколим** (ч. *иклим*) иқлимҳо; **маҳолл** (ч. *маҳал*) маҳаллаҳо, ҷоҳо ва ғайра.

❖ **вожаҳои марбут ба сатҳи замин.** Дар ин гурӯҳ вожаҳои ифодакунандаи шакли ҷамъи пастию баландиҳо, боғу бустон, маъдан, киштзорҳо, роҳҳо, гӯшаю канор ва ғайра, ки ҷойгиршавии онҳо ба сатҳи замин ишора мекунад, дида мешавад: **басотин** (ч. *бустон*) бустонҳо; **баводӣ** (ч. *бодия*) бодияҳо; табакаи дӯзах, чуқуриҳо ва нишебиҳо, ки дар вай поя-поя фуриянд; **маодин** (ч. *маъдан*) маъданҳо, конҳо; **риёз** (ч. *равза*) боғҳо, марғзорҳо; шаҳрчаҳо; **суғур** (ч. *сагр*) сарҳадҳои мамлакат (вилоятҳои назди сарҳад); **мавозеъ** (ч. *мавзеъ*) ҷойҳо, маконҳо; **шавоҳик** (ч. *шоҳика*) баландиҳо; **савотеъ** (ч. *сотеа*) баландиҳо бардошташудаҳо; **арозӣ** (ч. *арз*) заминҳо; **зиёъ** (ч. *зайъат*); заминҳои кишт; **мазореъ** (ч. *мазраа*) киштгоҳҳо, киштзорҳо; **маод** бозгаштгоҳ; **сахорӣ** (ч. *сахро*) саҳроҳо, даштҳо; **кафор** // **кифор** (ч. *қафр*) замини беобу алаф; **турук** (ч. *тариқ*) роҳҳо; **азлоъ** (ч. *зиль*) паҳлуҳо, гӯшаҳо); **актор** (ч. *қутр*) канораҳо. **актоъ** (ч. *қитъ*) қитъаҳои замин, ки дар замони феодализм феодалӣ калон ба феодалӣ хурд ва зердастони худ мебуд; **завоё** (ч. *зовия*) гӯшаҳо; **шавореъ** (ч. *шореъ*) роҳҳои калон; **атроф** (ч. *тараф*) канораҳо; **суфуф** (ч. *саф(ф)*) сафҳо; **фавосил** (ч. *фосила*) фосилаҳо, ҷудоии байни чизҳо ва ғайра.

❖ **вожаҳои марбут ба мавҷудодҳои осмонӣ.** Онҳо ифодакунандаи шакли ҷамъи чизҳои мебошанд, ки дар осмон ҷойгиранд ва чандон зиёд нестанд. Мисолҳо: **кавокиб** (ч. *кавкаб*) кавкабҳо, ситораҳо; **коинот** (ч. *коин*); ҳама мавҷудот ва маҳлуқот; **офок** (ч. *уфук*); рӯи дунё; олам; дунёи мавҷуд; **савобит** (ч. *собита*); ситораҳои дар як ҷо истода; **шумус** (ч. *шамс*) офтобҳо; **ғамоим** (ч. *ғамомат*) абрҳо; **анҷум** (ч. *наҷм*) ситораҳо; **ачром** (ч. *ҷирм*) қисмҳои фалакӣ ва кӯҳӣ (монанди ситораҳо ва сангҳо) ва ғайра.

❖ **вожаҳои марбут ба об.** Ин гурӯҳи вожаҳо хеле каманд: **биҳор** (ч. *бахр*) дарёҳо; **лучач** (ч. *луччат (т)*) луччаҳо (миёнҷойҳои дарё); **маобир** (ч.

маъбар) гузаргоҳҳои об; **канавот** (ч. **қанот**) корезҳо, ҷӯйҳои зеризаминӣ; **савоҳил** (ч. соҳил) ва ғайра.

3. Вожаҳои шакли мукассари ифодакунандаи асбобу анҷом ва чизҳои гуногун. Воҳидҳои луғавии ин бахш аз рӯи ифодаи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал калимаҳои шомил кардан мумкин аст, ки сермаъноянд ва устод С. Айнӣ маъноҳои гуногуни онҳоро нишон додааст. Гурӯҳи дуюмро вожаҳои моносемӣ ташкил медиҳанд. Яке аз хусусиятҳои муҳимми ин калимаҳо аз он иборат аст, ки онҳо дар забони адабии имрӯза ба истиснои чанд вожа истифода намешаванд.

Вожаҳои шакли мукассари сермаъноии ифодакунандаи ашъҳои гуногун. Онҳо дар шакли ҷамъи шикастаи арабӣ ду-се маъноро ифода мекунанд, ки ҷунинанд: **алвон** (ч. **лавн**) 1. рангҳо. 2. газвори якқаранги сурх. 3. ангури ранга (*дар ду маънии охирӣ маҷоз аст*); **мазомир** (ч. **мизмор**) 1. найҳои навохтанӣ. 2. созҳои навохташуданӣ; **қатоиф** (ч. **қатифа**) 1. чодирҳои печида. 2. ҳалвои лавз. 3. нони мағзор. 4. угро (се маънии охир фақат дар шакли ҷамъ); **ахлот** (ч. **хилт**) ифлосиҳо, чизҳои чиркин ва партофтани. 2. балғам ва монанди он ки дар димоғ ва меъдаи одамӣ пайдо шуда, сабаби беморӣ мегардад; **аълум** (ч. **алам**) 1. байрақҳо. 2. нишонаҳо. 3. номҳо; **фуруъ** (ч. **фаръ**); 1. фаръҳо (шоҳҳо). 2. маҷозан чизҳои аз чизи асл пайдошуда; **зароеъ** (ч. **зарға**) 1. василаҳо, воситаҳо. 2. дастовезҳо; **асар** (ч. **асар**) 1. асарҳо. 2. нишонаҳо; **сибағ** (ч. **сибғат**); 1. рангҳо. 2. намудҳо, тобишҳо; **сиҳом** (ч. **саҳм**) 1. тирҳо. 2. ҳиссаҳо, баҳраҳо, насибҳо ва ғайра. Аз мушоҳидаи ин вожаҳо ба хубӣ маълум аст, ки калимаҳои **асар** ва **ахлот** дар муомилоти имрӯза ҳастанд, боқӣ куҷонашуда ҳисоб мешаванд.

✓ **Вожаҳои шакли мукассари якмаъноии ифодакунандаи ашъҳои гуногун.** Теъдоди онҳо назар ба калимаҳои шакли ҷамъи шикастаи полисемӣ зиёдтаранд ва дар доираи мавзӯҳои зерин қарор доранд:

- **калимаҳои ифодакунандаи ашъи хона.** Онҳо ҷамъи либос, ресмон, хайма, калид ва ғайраро ифода мекунанд: **амтиа** (ч. **матоб**) матобҳо, чизҳо; **асвоб** (ч. **савб**) либосҳо; **астор** (ч. **ситр**); пардаҳо; **атноб** (ч. **тунуб**) танобҳо,

ресмонҳо; **мафотех** (ч. *мифтоҳ*) калидҳо; **хиём** (ч. *хайма*) хаймаҳо; **қанодил** (ч. *қандил*) кандилҳо; **шумӯъ** (ч. *шамъ*) шамъҳо; **алвоҳ** (ч. *лавҳ*) лавҳҳо; **хавотим** (ч. *хотам ва хотим*) муҳрҳо; **қавоим** (ч. *қоима*) пояҳои чизе, ки он чиз бар он пояҳо рост истад; **сувар** (ч. *сурат*) суратҳо; **ағлол** (ч. *гул*); занҷирҳои одамбандӣ; **қудур** (ч. *қидр*) дегҳо ва ғайра. Шакли ҷамъи шикастаи ин вожаҳо ба ҳайати калимаҳои кухнашуда ворид шуда бошанд ҳам, шакли танҳои баъзе аз онҳо, аз қабилӣ **матӯъ**, **хайма**, **қандил**, **гул** ва **сурат** имрӯз калимаҳои роиҷи забон мебошанд;

- **калимаҳои ифодакунандаи ашъи боарзиш**. Аз 14 вожаи ин гурӯҳ танҳо як калимаи шакли ҷамъи мукассар (**ҷавохир** (ч. *ҷавҳар*) сангҳои пурқиммат (марворид, алмос, ёқут ва монанди инҳо) ва нух калимаи шакли танҳои ин воҳидҳои луғавӣ **ҳадое** (ч. *ҳадя*) ҳадяҳо, тӯҳфаҳо; **туҳаф** (ч. *туҳфа*) туҳфаҳо, инъомҳо; **данонир** (ч. *динор*) динорҳо (тиллоҳои сикказода); **дурар** (ч. *дурра*) дурҳо, марворидҳо; **явоқит** (ч. *ёқут*) ёқутҳо; **фулус** (ч. *фалс*); пули мисӣ (калимаи *пул* ва *фулус* аз як реша аст); **ғаноим** (ч. *ғанимат*) ғаниматҳо; **кунуз** (ч. *канз*) ганҷҳо; **нафоис** (ч. *нафиса*) чизҳои нафис имрӯз дар забонамон маъмуланд, боқимонда **хули** (ч. *ҳилия* (т)зеварҳо; **захориф** (ч. *зухруф*) ороиш ва зинатҳои зоҳирии нодаркор; **ашмон** (ч. *шаман*) қиматҳо; **силот** (ч. сила (т) инъомҳо кухна шуда, ҷойи онҳоро калимаҳои дағари забон гирифтааст, ки ин калимаҳо дар шарҳи онҳо дида мешаванд;

- **калимаҳои ифодакунандаи ҷамъи хӯрданию молиданӣ**. Шакли танҳои калимаҳои ин гурӯҳи хурд, ки ҷаҳор воҳиди луғавиро ташкил медиҳанд, дар шакли **таом**, **ғизо**, **самм** ва **марҳам** имрӯз маъмуланд, аммо шакли ҷамъи онҳо дар забони давраи классикиамон мушоҳида мешаванд: **атъима** (ч. *таом*) таомҳо. **ағзия** (ч. *ғизо*) ғизоҳо; **сумум** (ч. *самм*) захрҳо; **мароҳим** (ч. *марҳам*) марҳамҳо ва ғайра;

- **калимаҳои ифодакунандаи ҷамъи лавозимоти низомӣ** : **аслиҳа** (ч. **силоҳ**) олатҳои ҷанг, монанди шамшер, милтиқ; **асёф** (ч. *сайф*) шамшерҳо; **римоҳ** (ч. *румҳ*) найзаҳо; **шарор** (ч. *шарора*) оташпораҳои ҷаҳанда ва ғайра;

- калимаҳои ифодакунандаи ҷамъи ашёи гуногун: **аскол** (ҷ. *сиқл*) гарониҳо, борҳо; **аҳчор** (ҷ. *ҳачар*) сангҳо; **аҷсод** (ҷ. *ҷасад*) часоҳад; **сафоин** (ҷ. *сафина*) киштиҳо; **қатарон** (ҷ. *қатра*) қатраҳо; **хафоё** (ҷ. *хафийя*) пушидагиҳо; **арзоқ** (ҷ. *ризқ*) рӯзиҳо; **тароиф** (ҷ. *тарифат*) чизҳои латифу хуш, молҳои наву тоза; **равоеҳ** (ҷ. *роиҳа*) хушбӯиҳо; **фавоеҳ** (ҷ. *фоеҳ*) хушбӯиҳо; **васоит** (ҷ. *восита*) воситаҳо, василаҳо; **азёл** (ҷ. *зайл*) доманҳо ва ғайра.

4. Калимаҳои шакли мукассари марбут ба дафтардорӣ. Воҳидҳои луғавии ин бахш вожаҳои муҳимми забон буда, дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардум заруранд. Аз рӯи шарҳи «Луғатнома» қисме аз онҳо хусусияти муродифӣ доранд, ки онҳоро дар ҷадвали зер овардан мумкин аст:

№	Мисолҳо аз «Луғатнома»	Шарҳи «Луғатнома»	Муродифи мисолҳо аз «Луғатнома»	Шарҳи «Луғатнома»
1	Расоил (ҷ. <i>рисола</i>)	номаҳо	Макотиб (ҷ. <i>мактуб</i>)	мактубҳо
2	Бароҳин (ҷ. <i>бурҳон</i>)	далелҳо	Далоил (ҷ. <i>далел</i>)	далелҳо; хуччатҳо
			Хучач (ҷ. <i>хуччат</i>)	далелҳо
			Вучух (ҷ. <i>вачҳ</i>)	вачҳҳо, далелҳо, иллатҳо, сабабҳо
3	Дафотир (ҷ. <i>дафтар</i>)	дафтарҳо	Ҷароид (ҷ. <i>ҷарида</i>);	1. дафтарҳо; 2. газетаҳо
4	Авомир (ҷ. <i>амр</i>)	ҳукмҳо, фармонҳо	Аҳком (ҷ. <i>ҳукм</i>)	ҳукмҳо

Калимаҳои зиёди дигаре низ дар «Луғатнома» оварда шудааст, ки барои дафтари дафтардорӣ ва масоили марбут ба санадҳои гуногуну навишти онҳо марбутанд ва вожаҳои умумие во мехӯранд, ки дар маҷмӯъ ба ин масоил дахл доранд. Як идда аз онҳо дар шакли танҳою ҷамъи шикаста дар забонамон хеле маъмул шудаанд. Мисли **аснод** (ҷ. *санад*) санадҳо, такагоҳҳо; **равобит** (ҷ. *робита*) робитаҳо; **аҳбор** (ҷ. *хабар*) хабарҳо; **лавозим** (ҷ. *лозима*) корҳои лозим; **мавод** (ҷ. *модда*) моддаҳо; **хуруф** (ҷ. *ҳарф*) ҳарфҳои навиштанӣ;

хутут (ч. *хат*) хатҳо. Аммо як катор воҳидҳои луғавии дигарро мушоҳида кардан мумкин аст, ки шакли танҳои онҳо серистеъмол, вале намуди ҷамъи шикасташон архаистӣ шудаанд: **ароиз** (ч. *ариза*) аризаҳо; **сутур** (ч. *сатр*) рахҳои китоб, сатрҳо; **авроқ** (ч. *варақ*) варақҳои бешероза; **ағлот** (ч. *ғалат*) ғалатҳо; **ақлом** (ч. *қалам*) қаламҳо; **васоё** (ч. *васият*) васиятҳо; **даавот** (ч. *даъват*) дуоҳо; **катаба** (ч. *китоб*) котибон; **қавоид** (ч. *қоида*) қоидаҳо; **авқоф** (ч. *вақф*) чизҳое, ки ба мадраса ва масҷидҳо барои маоши муллоҳо таъин карда мешуд. Се воҳиди луғавӣ ба назар расид, ки на танҳо шакли ҷамъи мукассари онҳо, балки шакли танҳои арабиашон ҳам имрӯз дар муомилот нестанд: **ғавомиз** (ч. *ғомиз*); пӯшидаҳои маънӣ дар сухан ва дар илму фан; **давоя** (ч. *доия*) 1. хоҳишҳо. 2. боисҳо, сабабҳо; **лавоеҳ** (ч. *лоех*) равшаниҳо. Шарҳи «Луғатнома» гувоҳи он аст, ки вожаи **лавоеҳ** на танҳо шакли ҷамъи **лоех**, балки шакли ҷамъи мукассари **лоиха** (яъне лоихаҳо) низ мебошад ва дар ин маврид вожаи **лавоеҳ** омоним шудааст.

5. Калимаҳои ҷамъи мукассари марбут ба ҳайвонот. Воҳидҳои луғавии ин гурӯҳ бо ду хусусият фарқ мекунанд. Аввал ин, ки шакли ҷамъи мукассар (**давоб**, **хуюл**, **аҳшо**, **азноб**, **анёб**, **анъом**, **афрос**, **ағном** ва ғ.) ва аксариятишакли муфради онҳо (**добба**, **хайл**, **ҳашо**, **занаб**, **ноб**, **наам**, **фарас**, **ғанам** ва ғ.), ки дар «Луғатнома» дарҷ ёфтаанд дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ истифода намешаванд, яъне архаистианд. Албатта чанд калимае во мехурад, ки шакли танҳои онҳо имрӯз истифода мешаванд. Аз ҷумла калимаҳои **мавлуд**, **маркаб**, **ваҳшӣ**, **қумрӣ** барои ҳама маълуман, аммо шакли ҷамъашон **маволид**, **марокиб**, **ваҳшва қаморӣ** ин хусусиятро надоранд. Дуюм ин аст, ки қисме аз онҳо бо хусусиятҳои якмаъноӣ ва сермаъноӣ зикр мегарданд. Аз ҷумла, дар «Луғатнома» калимаҳои зерин бо як маъно шарҳу тавзеҳ ёфтаанд: **аҳшо** (ч. *ҳашо*) аъзои дарунии одамӣ ва ҳайвонот (монанди шикамба ва рӯда); **азноб** (ч. *занаб*) думҳо; **марокиб** (ч. *маркаб*) чизҳои саворшуданӣ; **анъом** (ч. *наам*) чорпоён; **анёб** (ч. *ноб*) дандонҳои ашкии ҳайвоноти даранда; **афрос** (ч. *фарас*) аспҳо; **ағном** (ч. *ғанам*) бузҳо ва гӯсфандҳо; **ачниҳа** (ч. *ҷаноҳ*) болҳои мурғон; **баҳоим** (ч. *баҳима*) чорпоён,

хайвоноти чорпо; **вахш** (ч. *вахшӣ*) хайвоноти ваҳшӣ; **мавошӣ** (ч. *мошия*) хайвоноти чорпо; **сибоъ** (ч. *сабъ* ва *сАбуъ*) хайвоноти дарранда (монанди гург, шағол); **туюр** (ч. *тайр*); парандагон; **хавом** (ч. *ҳоммат*) хашароти газанда; **ҳамир** (ч. *ҳимор*) харон; **қаморӣ** (ч. *қумрӣ*) кумриҳо, фохтакҳо; **аквон** (ч. *кавн*) мавҷудот ва махлуқот ва ғ. Дар баробари калимаҳои моносемӣ чанд воҳиди луғавие ба назар мерасад, ки ду маъно – аслию маҷозӣ доранд ва шарҳи онҳоро С. Айнӣ чунин ба қалам медиҳад: **давоб** (ч. *добба*) 1. чунбандагони рӯи замин. 2. хайвоноти чорпои саворӣ ва боркаш (*маънии охирӣ маънии зиндааст*). Дар асл ин сухан ба ҳар чунбандаи рӯи замин рост меомад. Аммо дар адабиёт ба як қисми хайвонот махсус шудааст; **хуюл** (ч. *хайл*) 1. аспон. 2. саворон; **маволид** (ч. *мавлуд*) 1. зоидашудаҳо; фарзандон. 2. *маҷозан* ҷамодот, ноботот ва хайвонот ва ғ.

6. Калимаҳои ҷамъи мукассари марбут ба тиб. Дар ин гурӯҳи калимаҳо вожаҳои ифодакунандаи узвҳо, бемориҳо, аъзои ҳисси инсонӣ ва ғайра шомиланд. Нақши калимаи ибораҳои арабӣ дар ташаккули истилоҳоти тиббӣ хеле зиёд аст. Ин масъала дар осори марбут ба баррасии калимаҳои арабӣ зикр гардидааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ А. Юсупов зимни таҳқиқи истилоҳоти тиббии «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб»-и Ахвайни Бухорӣ нақши калимаҳои иқтибосии арабиро муаассир арзёбӣ менаомяд. [235, 18-20). Дар «Луғатнома» вобаста ба ин гурӯҳи калимаҳо се вожа дида шуд, ки шарҳи онҳо дар доираи ишора ба шакли ҷамъи калимаҳо будан ба анҷом мерасад: **аъзо** (ҷамъи *узв*); **завобит** (ҷамъи *зобита*) **вақилоб** (ҷамъи *қалб*). Дар баробари вожаи **қилоб** шакли ҷамъи дигари ин калима **қулуб** ба маънои мазкур – ҷамъи *қалб* (дилҳо) низ ба мушоҳида расид, ки яке бар вазни фийол дигари бар вазни фуъул сохта шудааст. Аммо баъзе вожаҳои ин гурӯҳ хеле тафсил ёфтаанд: **хавос** (ч. *ҳосса (т)*) қувваҳои ҳискунанда, қувваи биноӣ, шунавоӣ, бӯйфаҳмӣ, мазафаҳмӣ, гармӣ, сардӣ, сахтӣ ва нармӣ; ҳисҳо; **масомм** (ч. *масамм*) сӯроҳҳои бағоят танг, ки дар пӯсти бадани одамӣ, ҷонварони дигар ва барги растаниҳо мебошанд; **ҷаворех** (ч. *ҷориҳа*) узвҳои дар кор кардан зарурӣ одамӣ ва ҷонварони шикорӣ, по, чашм ва ғайра).

Ҳамчунин, ду калима дида мешавад, ки бо хусусияти сермаъноии худ фарқ мекунад ва танҳо маънои аввали онҳо марбут ба тиб буда, маъноҳои баъдӣ аз ин доира берунанд ва устод С. Айнӣ онҳоро чунин шарҳ додааст: **афвоҳ** (ч. *фух*); 1. даҳонҳо. 2. суханҳои даҳонакӣ. 3. овозаҳои даҳонакӣ; **марзо** (ч. *мариз*); 1. беморон. 2. ҷои ризо. 3. писандида (марзoi шумо чист? Писандидаи шумо чист).

Воҳидҳои луғавии якмаъноии ин гурӯҳ чунинанд: **абдон** (ч. *бадан*) баданҳо; **банон** (ч. *банона*) сарҳои ангуштони даст; **ачзо** (ч. *ҷузъ*) ҷузъҳо; **асобеъ** (ч. *асбаъ*) ангуштони хурдтар; **саное** (ч. *сания*) чор дандони пеш (ду аз боло ду аз поин); **аёдӣ** (ч. *яд*) дастҳо; **аъсоб** (ч. *асаб*) асабҳо; **ачсом** (ч. *ҷисм*) ҷисмҳо; **димоъ** (ч. *дам(ӣ)*) ба маънои хун (хунҳо); **завоик** (ч. *зоиқа*) кувваҳои завқебӣ; **думӯъ** (ч. *дамъ*) обҳои чашм; **мафосил** (ч. *мафсил*) пайвандгоҳҳо; **масомеъ** (ч. *мисмаъ*) гӯшҳо; **анфос** (ч. *нафас*) нафасҳо.

Чанд калимае мавҷуд аст, ки ба навоқиси бадан марбут аст, ки овардани онҳо аз манфиат холи нест: **авориз** (ч. *оризат*) оризаҳо; **авчоъ** (ч. *вачаъ*) дардҳо; **амзича** (ч. *мизоч*) мизочҳо; **куруҳ** (ч. *Қарҳа* ва *қурҳа*) чароҳатҳо ва ғ.

7. Калимаҳои чамъи мукассари марбут ба дарахтон. Дар таҳқиқоти забоншиносӣ ба масъалаи баррасии ин қабати луғавӣ бетаваҷҷуҳ набудаанд. Доир ба ин масъала Ю. А. Рубинчик [201], М. Н. Назаров [68], С. А. Юсупова [234] ва дигарон даст зада, калимаҳои арабиرو дар ташаккули вожаҳои марбут ба дарахтон муҳим арзёбӣ кардаанд.

Воҳидҳои луғавӣ шакли мукассари ин гурӯҳ дар «Луғатнома» чандон зиёд набошанд ҳам, муридифдоранд. Шарҳи онҳоро устод Айнӣ як хел муайян кардааст. Мисолҳо гувоҳи ҳамин маънианд: **азҳор** (ч. *захрат*) шукуфаҳои дарахтони мевадор // **азҳор** (ч. *захрат*) шукуфаҳои дарахтони мевадор; **симор** (ч. *самар*) меваҳо // **фавокеҳ** (ч. *фоқиҳа*) меваҳо; **қутуф** (ч. *қитф*) меваҳо // **ағсон** (ч. *ғусн*) шохҳои дарахт; **қузбон** (ч. *қазиб*) шохҳои дарахт. Аммо калимаҳои **ашҷор** (ч. *шаҷара*) шачарҳо, дарахтҳо; **райҳин** (ч. *райҳон*) райҳонҳо дар «Луғатнома» муридифдоранд.

8. Калимаҳои ифодакунандаи маънии андухҳо ва ходисаҳои ноговор.

Ин вожаҳои исмии ғайришайъӣ мебошанд. Онҳо ба руҳу равон ва таассуроти одамон мансуб буда, ғаму андух, тарсу ваҳм ва машақатҳои гуногунро мефаҳмонанд. Онҳо ба истиснои чанд вожаи шакли танҳои арабӣ (*машауқат*, *ваҳм*, *ҳузн*, *ғусса*, *шар*, *ҷарима*, *мусибат*, *монеъ*) боқӣ дар забони адабии имрӯза истифода намешаванд. Хусусияти дигари ин калимаҳо аз он иборат аст, ки аксари онҳо дар «Луғатнома» як хел шарҳу эзоҳ ёфтаанд, яъне муродиф шудани онҳо равшан намоён мегардад:

- **аҳзон** (ч. *ҳузн*) андӯхҳо; **ҳумум** (ч. *ҳамм*) андӯхҳо; **куруб** (ч. *курбат*) андӯҳи сахт; **ғусас** (ч. *ғусса*) ғуссаҳо;
- **давоҳӣ** (ч. *доҳия*) сахтӣ; **ғавоил** (ч. *гоил*) сахтиҳо, ходисаҳои бад; **шадонд** (ч. *шадид*) сахтиҳо; **савомеъ** (ч. *савмаа*) ходисаҳои ноговор;
- **масовӣ** (ч. *масоат*) бадӣ; **шурур** (ч. *шар (р)*) бадихо; **ашрор** (ч. *шарир*) бадҳо; **ҷароим** (ч. *ҷарима*) гуноҳҳо; **маоиб** (ч. *маоб*) айбҳо; **кабоир** (ч. *кабира*) гуноҳҳои бузург;
- **масоиб** (ч. *мусибат*) мусибатҳо; **навоиб** (ч. *ноибат*) мусибатҳо;
- **атъоб** (ч. *тааб*) ранҷҳо; **мазолим** (ч. *мазлима*) ситамҳо; **машоққ** (ч. *машақат*) машаққатҳо; **мавонеъ** (ч. *монеъ*) монеаҳо;
- **аҳвол** (ч. *ҳавл*) тарсҳо ва даҳшатҳо; **авҳом** (ч. *ваҳм*) ваҳмҳо;
- **мазорр** (ч. *мазаррат*) мазарратҳо, зарарҳо; **миҳан** (ч. *меҳнат*) 1. балоҳо. 2. озмоишҳо ба бало;

Дар ин гурӯҳ вожаҳои зерин муродиф надоранд: **қабоеҳ** (ч. *қабеха*) зиштиҳо; **ҳавочис** (ч. *ҳочис*) васвасаҳое, ки дар дил омада, одамро ташвиш медиҳад.

9. Калимаҳои ифодакунандаи маънии ниятҳои нек ва мачзуб. Дар шакли мукассари арабӣ нишон додани маъниҳои марбут ба фазилатҳои ниятҳои нек зиёд аст. Як идда аз ин вожаҳо бо сермаъноияшон шарҳ ёфтаанд, ки чунинанд: **футух** (ч. *фатҳ*) 1. кушоишҳо. 2. фатҳҳо; **маосир** (ч. *маъсарат*); 1. асарҳо ва нишонаҳои нек, ки аз ягон кас боз мемонад. 2. корҳои писандидаи касе; **маҳомид** (ч. *маҳмадат*) 1. ситоишҳо. 2. хислатҳои

нек; **макорим** (ч. *макрума*) 1. бузургворихо, 2. навозишхо; **маноқиб** (ч. *манқабат*) 1. сифатҳои нек. 2. сифатҳои шайхони руҳонӣ. Аз шарҳи калимаи мазкури **маҳомид** (ба маънии аввалаш) ва **мадоеҳ** (ч. *мадеҳ* ва *мадеҳа*) - ситоишхо маълум аст, ки онҳо муродифи якдигар буда, аввали аз решаи **ҳамд** ва дуюми аз **мадҳ** дар вазни мафоъилба вучуд омадаанд.

Калимаҳои зерин бо як маъно дар «Луғатнома» мазкуранд: **мароҳим** (ч. *марҳамат*); меҳрубониҳо; **мазоё** (ч. *мазият*) афзуниҳои маънавӣ, фазилатҳо; **масоӣ** (ч. *масъот*) кӯшишҳо, давиданҳо аз паи коре; **мақсад** (ч. *мақсад*) мақсадҳо; **русум** (ч. *расм*) расму одатҳо; **омол** (ч. *амал*) орзуҳо; **манофеъ** (ч. *манфаат*) манфаатҳо; **азҳон** (ч. *зеҳн*) зеҳнҳо; **маориф** (ч. *маърифат*) донишҳо; **аочиб** (ч. *уъҷубат*) ачибҳо; **наводир** (ч. *нодира*) наводирӣ иттифоқ - тасодуфҳои кам воқеъашаванда; **хаворик** (ч. *хорик*) кирдорҳои ғайриоддӣ, (корҳои аз одат берун: каромот, мӯъҷизаҳо); **мачозиб** (ч. *мачзуб*) оини мачозиб, тарзи мачзубон; **қиям** (ч. *қимат*) қиматҳо, арзишҳо; **лавомеъ** (ч. *ломеа* ва *ломеъ*) партавҳои дурухшон ва ғ.

10. Калимаҳои ифодакунандаи фикру андешаю хислат ва донишу суҳан. Дар ин гурӯҳи калимаҳо хусусиятҳои моносемӣ, полисемӣ ва муродифӣ дида мешавад. Аз ҷумла мутобиқи шарҳи «Луғатнома» калимаҳои зерин ҳаммаъноянд ва дар ин замина муродифанд: **акозиб** (ч. *укзуба*) суҳанҳои дурӯғ // **арочиғ** (ч. *ирчоғ*) овозаҳои беасил, дурӯғ; **асмор** (ч. *самар*) афсонаҳо // **асотир** (ч. *устура*) афсонаҳои беасл // **қисас** (ч. *қисса*) қиссаҳо; **хавотим** (ч. *хотима*) хотимаҳо // **натойч** (ч. *натича*) натиҷаҳо; **хисол** (ч. *хислат*) хислатҳо, сифатҳо // **сачоё** (ч. *сачийя*) хислатҳо, одатҳо // **шиям** (ч. *шима* (т)) одатҳо, хислатҳо.

Гузашта аз ин вожаҳои зерин бо нишон додани ду маънои онҳо ба сифати вожаҳои сермаъно муаррифӣ мешаванд: **маонӣ** (ч. *маънӣ*) 1. маъниҳо. 2. илмест, ки дар вай чигунагии забони фасеҳ, услуб ва умуман хусусияти забон баён карда мешавад; **масолех** (ч. *маслаҳат*); 1. маслаҳатҳо. 2. чизе ки барои сохтани чизе даркор аст (масолехи оши палав биринҷ,

гӯшт, раған ва дигарҳо; масолеҳи иморат – хишт, чӯб ва дигарҳо; масолеҳи мӯза, кашф, чарм, мех ва дигарҳо) ва ғ.

Ҳамчунин, калимаҳои якмаъноӣ ин дастаи вожаҳо барои ифодаи маъноҳои андешаю хислат ва донишу сухан омадаанд: **нуқат** (ч. *нуқта*) нуқтаҳо; **мабоҳис** (ч. *мабҳас*) баҳсҳо, гуфтугузорҳо; **калим** (ч. *калима*) калимаҳо; **анзор** (ч. *назар*) назарҳо; **алтоф** (ч. *лутф*) лутфҳо; **амосил** (ч. *амсал*) мисолҳо; **асрор** (ч. *сирр*) сирҳо, розҳо; **улум** (ч. *илм*) илмҳо; **афкор** (ч. *фикр*) фикрҳо; **аксом** (ч. *қасам*) савгандҳо; **аъмол** (ч. *амал*) амалҳо, корҳо; **фунун** (ч. *фанн*) фанҳо, илмҳо; **фусул** (ч. *фасл*) фаслҳо; **хаворич** (ч. *хориҷӣ*); **фазоил** (ч. *фазилат*) афзуниҳо, ҳунарҳои гуногун, донишҳои гуногун; **қароин** (ч. *қарина*) қаринаҳо, аломатҳо ва ғ.

11. Калимаҳои ифодакунандаи мафохими динӣ. Маълум аст, ки калимаҳои арабии мансуб ба дин ба маънавиёти руҳонии миллати мо вобастаанд. Ин қабати луғавӣ дар аксарияти корҳои марбут ба таҳқиқоти лексикӣ дида мешавад. Гузашта аз ин, кори алоҳида доир ба баррасии калимаҳои арабӣ низ дида мешавад, ки намунаи он кори Ҳ. А. Элназарова [232] мебошад, ки истилоҳоти ин соҳа дар асоси маводи осори Фирдавсии Тусӣ таҳқиқ гардидааст. Ҳарчанд онҳо дар забонамон фаровонанд, аммо дар шакли шикастаи ҷамъи арабӣ дар «Луғатнома» чандон зиёд ба назар нарасиданд. Маҷмуан 9 воҳиди луғавӣ барои ифодаи мафохими гуногуни мазҳабӣ ба қайд гирифта шуд: **адён** (ч. *дин*) динҳо; **анфус** (ч. *нафс*) дар ин ҷо олами арвоҳ, олами ҳаёли, олами диданашаванда; **каноис** (ч. *каниса*) канисаҳо, ибодатхонаҳои насоро ва яҳудия; **мавоиз** (ч. *мавиза*) мавъизаҳо, ваъз ва насихатҳо; **савонех** (ч. *сониха*) савмаҳо; **хучҷоч** (ч. *ҳоч* ва *ҳочич* ба маънии ҳаҷкунанда) ҳочихо; **чинон** (ч. *чаннат*) чаннатҳо; **ақоид** (ч. *ақида*); **боварӣ**; **олом** (ч. алам) аламҳо; дардҳо ва ғ.

12. Калимаҳои ифодакунандаи мафохими замон ва вақт. Ин навъи вожаҳо зиёд нестанд. Хусусияти муҳими онҳо аз он иборатаст, ки аксарияташон сермаъно буда, бо яке аз маъноҳо муродифи шакли шикастаи ҷамъи арабӣ мешаванд, ки шарҳи «Луғатнома» ба он далолат мекунад:

- **аҳён** (ч. *ҳин*) вақтҳо; **авқот**(ч. *вақт*) 1. вақтҳо. 2. вақтҳои хӯрок //
- азмон** (ч. *замон*) вақтҳо, замонҳо;
- **анҳо** (ч. *наҳв*); 1. тарафҳо; канораҳо. 2. ҷойҳо. 3. таврҳо, хелҳо. 4. грамматикаҳо; **адвор** (ч. *давр*) 1. даврҳо (ба замон махсус аст); 2. нотаҳои мусиқӣ (дар илми мусиқии кӯҳна);
- **айём** (ч. *явм*) 1. рӯзҳо 2. умуман ба маънои вақт, хоҳ шаб бошад, хоҳ рӯз; **лаёлий** (ч. *лайл*) шабҳо; **абкор** (ч. *буқр*) бомдодҳо; **аъвом** (ч. *ом*) солҳо; **қурун** (ч. *қарн*) қарнҳо.

Вожаи **аъмор** (ч. *умр*) умрҳо, ки давоми зиндагиро мефаҳмонад ба замон ва вақт марбут буда, бо шакли чамъи мукассар бунёд шудааст.

13. **Калимаҳои ифодакунандаи мафҳими шумора.** Калимаҳои ифодакунандаи шумораҳо маҷмуан 5 адад мебошад. Шакли чамъи онҳо (аъдод, лукук, кусур, каррот, олоф) ва шакли танҳои баъзе аз онҳо (лак, алф)имрӯз дар истифода нестанд. Дар «Луғатнома» чунин шарҳ ёфтаанд: **лукук** (ч. *лак*); сад ҳазорҳо. **аъдод** (ч. *адад*); ададҳо; **кусур** (ч. *каср*) пораҳои адади ҳисоб; **каррот** (ч. *каррат*) 1. борҳо. 2. такрори зарби ададҳо бо худ то даҳ (маънии дуҷуми термини ҳисоб); **олоф** (ч. *алф*); ҳазорҳо ва ғ.

14. **Калимаҳои ифодакунандаи маъниҳои гуногун.** Ин вожаҳо ифодакунандаи номи ҳолатҳо, амалҳо ва корҳои гуногун мебошанд, ки қисме аз онҳо (**ахлоқ** (ч. *хулқ*); **мароҳил** (ч. *марҳала*); **аҳвол** (ч. *ҳол*); **ҳавоич** (ч. *ҳочат*); **умур** корҳо (ч. *амр* ба маънои кор) дар шакли танҳо ва чамъи мукассари арабӣ имрӯз ҳам роиҷанд, аммо қисми дигар дар муомилоти имрӯза нестанд: **ақсом 1.** (ч. *қисм*) ҳиссаҳо; ҳолҳо. **маорик** (ч. *маърака*); маъракаҳо; корҳо; **усул** (ч. *асл*); аслҳо, решаҳо; **фазоеҳ** (ч. *фазиҳат*) расоихо; **шароит** (ч. *шарта*) шартҳо; **шуаб** (ч. *шуъба*) шуъбаҳо **қуво** (ч. *қувва* (т))қувватҳо; **хуруб** (ч. *ҳарб*) ҷангҳои кушокушинок; **қалоид** (ч. *қилода*) ва ғ.

Б. Қолибҳои шакли мукассари калимаҳои арабӣ

Калимаҳои арабӣ дар шакли мукассар қолабҳои ҳамвазни грамматикӣ доранд, ки онҳоро асосҳои калимаҳо гуфтани мумкин аст. Дар забони арабӣ аз решаи вожаҳо шартан шаклҳои ҳамвазни калимаҳоро ба вучуд овардаанд, ки бо

ин хусусият онҳо зуд ба назар мерасанд. Зимни таҳқиқи масъалаи мавқеи калимаҳои арабӣ дар ифодаи соҳибият муҳаққиқ Н. Гулзода менигорад, ки «Олимони араб аз решаи феълӣ модели сохтани калимаҳоро нишон додаанд, ки дар илми забоншиносӣ ин қонунро флексияи дохилӣ меноманд ва аз як реша сохтани чанд шакли ба ҳам алоқаманд имконпазир аст» [23, 98] ва ба андешаи мо ин гуфтаҳо заминаи муътамати забонӣ доранд. Дар ин маврид андешаҳои муҳаққиқ Ҳ. Мачидов қобили қабул аст: «Сарфи назар аз он ки дар забони арабӣ ин қолабҳо дар тавлиди калимаҳо чӣ тавр иштирок мекунанд ва дар низоми парадигмавии кадом ҳиссаи нутқ воқеъ гаштаанд, дар забони имрӯзаи тоҷик онҳо фақат аломати арабӣ будани чунин калимаҳо мебошанду бас, зеро ки маъноҳои мухталифи грамматикӣ, ки онҳо дар забони асл ифода карда метавонанд, ба тоҷикӣ ворид нагаштаанд. Аз ҳамин лиҳоз, ба мақсади ҳарчи зудтар аз он қолабҳо истифода бурда тавоништан онҳоро дар забони муосири тоҷик аз рӯйи дараҷаи истеъмоли ва бо тартиби алифбоии имрӯза аз назар гузаронидан мувофиқдониста шуд. Ба ақидаи мо, ин тарзи маънидод, аз як тараф, дараҷаи истеъмоли анвои мухталифи калимаҳои иқтибосии арабиро дар забони муосири тоҷик нишон диҳад, аз тарафи дигар, аз байни навъҳои зиёд ҷудо кардани ин ё он навъи чунин калимаҳоро осон мегардонад. Дар забони муосири тоҷик зиёда аз 30 қолаби ҳамвазни калимаҳои арабӣ ворид шудаанд, ки бештар аз 20 навъи онҳо сермаҳсул буда, боқимонда каммаҳсул ё бемаҳсул аст. [48, 102].

Дар «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ миқдори қолабҳои ҳамвазни ҷамъи мукассар ба 31 мерасад, ки аз рӯйи истеъмоли фарқ мекунанд. Ин аст, ки онҳоро дар ҷадвали зер мутобиқи маҳсулнокиашон меорем:

№	Номи қолаб ва теъдоди калимаҳо бо ин қолаб дар «Луғатнома»	Шакли танҳои қолаб	Мисолҳои ҳамвазн аз «Луғатнома»-и С. Айнӣ (дар қавсайн шакли танҳо аст)
---	--	--------------------	---

1	<p style="text-align: center;">Афъол 99 калима</p>	<p style="text-align: center;">фаъал, фиъл, фуъл,</p>	<p>абдон (бадан), абкор (бикр), абкор (букр), абноъ (ибн), аврок (варақ), автон (ватан), авқот (вақт), авқоф (вақф), авҳом (вахм), авчоъ (вачъ), адвор (давр), адён (дин), азлоъ (зиль), азмон (заман), азноб (занб), азёл (зайл), азҳон (зиҳн), азҳор (заҳр), айём (явм), аквон (кавн), акфо (кавф), алвон (лавн), алвоҳ (лавҳ), алтоф (лутф), амлок (мулк), анзор (назар), ансор (наср), анфос (нафас), анъом (наъам), анёб (ноб), анҳо (наҳв), арбоб (рабб), арзоқ (ризқ), асвоб (савб), аслоф (салаф), асмор (самар), аснод (санад), асном (санам), асноф (синф), асрор (сирр), асҳоб (соҳиб), астор (ситр), асёф (сайф), асқол (сиқл), атлол (талал), атноб (тунуб), атрок (турк), атроф (тараф), атъоб (таъаб), афвоч (фавч), афкор (фикр), афрод (фард), афрос (фарас), ахбор (хабар), ахлот (хилт), ахлоф (халаф), ахлоқ (хулқ), ахёр (хайр), ашмон (шаман), ашрор (шарир), ашчор (шачар), аъвом (ом), аъвон (авн), аъдод (адад), аъзо (узв), аълом (алам), аъмол (амал), аъмом (амм), аъмор (умр), аъсоб (асаб), ағлол (ғулл), ағлот (ғалат), ағном</p>
---	---	--	--

			(ғанам), ағсон (ғусн), ақвом (қавм), ақлом (қалам), ақсом (қисм), ақсом (қасам), ақтор (қутр), ақтоғ (қитға), ақбоб (хубб), ақвол (қол), ақвол (қавл), ақзоб (қизб), ақзон (қузн), ақрор (қурр), ақком (қукм), ақфод (қифид), ақшо (қашо), ақён (қин), ақчор (қачар), ақзо (қузъ), ақлоф (қилф), ақром (қирм), ақсод (қасад), ақсом (қисм), афвоқ (фақ), ақрон (қарн), ихвон (ақ дар аслаш ахв)
2	Мафъил 48 калима	мафъил ва мафъал, мафъала, муфъила, мафъал	маворид (маврид), макотиб (мақтаб), маҳомид (маҳмар), маҳолл (дар аслаш маҳолил (маҳалл), мақосид (мақсад), машоқиқ (машқақа), машоих (шайх), мафосил (мафсил), масомм//масомим (масам), масомеъ (масмаъ), масолех (маслаха), масокин (маскан), масокин (мискин), масоиб (мусибат), мароҳил (марҳила), мароҳим (марҳама), масовй (масоа), маҳорим (маҳрам), марокиб (маркаб), маошир (маъшар), маосир (маъсар), маориф (маърифат), маорик (маърака), маориб (маъраб), маонй (маънй), маъоиб (маъоб), маодин (маъдан), маобир (маъбар), маобид (маъбад), маноқиб (маъбад), манофеъ

			(манфаа), мамолик (мамлакат), макотиб (мактаб), мазорей (мазраа), мазолим (мазлум), мазоё (аслаш мазойиюн ч. мазийя), мадорис (мадраса), мадоех (мадхия), мавошй (мошия), мавоней (мониъа), мавоиз (мавъиза), мавозей (мавзий), мавод//маводид (модда), мабохис (мабхас), масой (масъот)
3	Фавоъил 48 калима	фоъил, фоъила, фавъал	ҳавочис (ҳочис), ҷавоҳир (ҷавҳар), ҳавоич (ҳочат), қавофил (қофила), қавоим (қавм), қавоид (қоида), ғавомиз (ғомиз), ғавоил (ғавл), шавоҳиқ (шоҳиқа), шавоғил (шуғл), шавориъ (шориъ), хавоқин (хоқон), хавотин (хотун), хавотим (хотима), хавотим (хотим), хавориҷ (хориҷй), хавориқ (хориқа), хавонин (хон), фавосил (фосила), фавокиҳ (фокиҳа), фавозил (фозил), фавозил (фозила), фавоих (фоих), савоҳил (соҳил), савотей (сотиъа), савонех (сониха), савомей (савмаа), савокин (сокин), савоик (соиқа), савобик (собиқа), савобит (собита), равобит (робита), навоҳй (ноҳия), навоиб (ноиба), наводир (нодира), лавомей (ломеъа), лавозим (лозима), лавоех (лоиха), завоик (зоиқа), завоё

			(зовия), завобит (зобита), баводй (бодия), авориз (ориза), давоб (б) (дар аслаш давобиб, ч. добба дар аслаш добиба), хавосс (хосса), явокит (ёкут), хавом (хомма), чаворех (чориха).
4	Фуъул 41 калима	фиъл, фаъл	мутун (матн), вухуш (вахш), вучух (вачх), думуъ (дамъ), кунуз (канз), куруб (курба), кусур (қаср), лубуб (луб (б)), лукук (лак), мулук (малик), нуфус (нафс), русум (расм), руус (раъс), сумум (самм), сунуф (синф), сутур (сатр), суфуф (саф), суғур (сағр), туюр (тайр), улум (илм), умур (амр), усул (асл), фунун (фанн), фурӯъ (фаръ), фусул (фасл), футух (фатх), фухул (фаҳл), хутут (хат), хуюл (хайл), шумус (шамс), шурур (шарр), шухуд (шоҳид), шумуъ (шамъ), кудур (қадр), кулуб (қалб), курун (қарн), курух (қарх), худуд (хадд), хумум (хамм), хуруб (харб), хуруф (харф).
5	Фаъоил 34 калима	фаъила	ҳақоик (ҳақиқа), чазоир (ҷазира), ҷароид (ҷарида), ҷароим (ҷарима), қатоиф (қатифа), қабоил (қабила), ғаноим (ғанима), қабоеҳ (қабиха), шадоид (шадида), шароит (шарт), шароин (шараён), хазоин (ҳазина),

			<p>фазоил (фазилат), тароиф (тарифа), сафоин (сафина), расоил (рисолат), разоил (разила), равоех (роиха), нафоис (нафиса), натоич (натича), каноис (каниса), кабоир (кабира), зароеъ (зариа), далоил (далел), давоҳй (доҳия), давой (доия), васоит (восита), баҳоим (баҳима), акоид (ақида), ароиз (ариза), фазоех (фазиҳа), ғамоим (ғамома), қалоид (қилод), қароин (қарина).</p>
6	<p>Фуъало 21калима</p>	<p>фаъил, фоъил</p>	<p>шуъаро (шоир), зуафо (заиф), зурафо (зариф), кубаро (кабир), нудамо (надим), нучабо (начиб), руасо (раис), руфақо (рафик), руқабо (рақиб), суфаҳо (сафих), урафо (ориф), фузало (фозил), фуқаро (фақир), фуқаҳо (фақих), хутабо (хатиб), шуаро (шоир), шурақо (шорик), шурафо (шариф), шухадо (шаҳид), ғурабо (ғариб), кудамо (қадим)</p>
7	<p>Афоъил 10 калима</p>	<p>афъал, уфъула, фиъол, ифъал</p>	<p>акобир (акбар), ақозиб (укзуба), амосил (мисол), аозим (аъзам), аочи́б (аъчуб), ақобиъ (исбаъ), ақомй (исм аслаш сумв), ақозй (арз), афозил (афзал), ақосй (ақсо аслаш қасава), ақониб (ақнабй)</p>
8	<p>Мафоъил</p>	<p>мафъул</p>	<p>мафотих (мифтоҳ), мақонин</p>

	11 калима	ва мифъол	(мачнун), мачозиб (мачзуб), машохир (машхур), масокин (мискин), маориф (маъруф), макотиб (мактуб), макорим (макрум), мазомир (мизмор), маволид (мавлуд), қанодил (қиндил)
9	Фиъол 10 калима	фаъал, фаъл, фаъил, фуъул	билод (балад), бихор (бахр), симор (самар), димоъ (дамъ), зиёъ (зайъ), кибор (кабир), қулуб (қалб), киром (карим), сиғор (сағир), сиҳом (саҳм),
10	Фуъал 9 калима	фаъла, фуъла	дувал (давла[т]), дураp (дурра), лучач (лучча[т]), нуқат (нуқта), сувар (сура), туҳаф (туҳфа), ғусас (ғусса), ҳучач (ҳуччат), шуаб (шаъб)
11	Фиъол 8 калима	фаъла, фуъл, фаъул	риёз (равза), римоҳ (фумҳ), ричол (рачул), сибоъ (сабуъ), хисол (хислат), хиём (хайма), қифор (кафр), килоъ (қалъа)
12	Афъило 6 калима	фаъил	асдиқо (садик), асфиё (сафи), ағниё (ғанӣ), ақрабо (қариб), аҳиббо (ҳабиб), ачиллоъ (чалил)
13	Фаъолил 8 калима	фиълол, фуълол, фуълул	қаротис (қиртос), санодид (сандид), раёҳин (райҳон), даҳоқин (диҳқон), данонир (динор), басотин (бустон), бароҳин (бурҳон), лаолӣ (луълуъ)
14	Фиъал 6 калима	фаъла, фиъла	қитаъ (қитъа) милал (милла[т]), миҳан (меҳна[т]), сибағ (сибға), қисас (қисса), фитан (фитна)
15	Афъила	фаъол, фиъол	амкина (макон), амзиҷа (мизоҷ),

	7 калима		амтиа (матоб), аслиха (силох), атъима (табом), ағзия (ғизо), ачниха (чанох)
16	Фобол 6 калима	фаъл, фуъл, фаъл	осор (асар), обод (абад), олом (алам), олоф (алф), омол (амал), офок (уфук)
17	Фаболо 5 калима	фабилла	раоё (райа), саноё (санийя), сачоё (сачийя), хафоё (хафийя), ҳадоё (ҳадя)
18	Фаболлил 5 калима	фуълул, фаълал, фиъллил	чамоҳир (чумхур), кавокиб (кавкаб), захориф (зухруф), дафотир (дафтар), ақолим (иклим)
19	Фабол 3 калима	фабола	завот (зот дар аслаш зӯ), шарор (шарора), ҳавон (ҳавн), банот (бинт)
20	Фаболӣ 4 калима	фабло, фаъл	сахорӣ (сахроъ), лаёлӣ (лайл), қаморӣ (қумрӣ), қафор (қафр),
21	Афобил 3 калима	уфул ё уфула	арочиз (урчуза), ароциф (ирчоф), асотир (устура)
22	Фуъбол 3 калима	фобил	ҳуззор (ҳозир), ушшоқ (ошиқ), ҳуччоқ (ҳоч)
23	Фуъл 3 калима	фиъл, фаул, фабил	кутуб (китоб), русул (расул), турук (тариқ)
24	Фаболила 3 калима	фаъллал, фаълалул	бароҳима (бараҳман), фалосифа (фаиласуф), ҳаётила (ҳайтал)
25	Фиълон 2 калима	фаъала, фабил, фуъл	сибён (сабий), ғилмон (ғулом)
26	Афобила 2 калима	уфол	асотиза (устоз), афогина (афгон),
27	Фаул	фаъл	банун (ибн)

	1 калима		
28	Фуъул 1 вожа	афъал	хумур (аҳмар)
29	Афъул 1 калима	фаъл	анфус (нафс),
30	Фуъла 1 калима	фоъил	дуҳот (дар асла духя, ч. доҳй)
31	Фаъалон 1 калима	фаъла	катарон (қатра)

В. Шакли чамъи солим

Дар забони арабӣ шумораи чамъ ду навъ аст: а) чамъи солим; б) чамъи шикаста. Калимаҳое, ки дар шакли чамъи шикастаи арабӣ дар «Луғатнома» гирд омадаанд, ҳамчун маводи тайёр дар тули чандин аср ба забони тоҷикӣ ворид гаштаанд, ки дар бахши боло баррасӣ кардем. Аммо мутобиқи андешаи мутахассисон хусусияти чамъи солим ва чамъи шикаста дар он аст, ки «бо ёрии пасванди (уна - **ون**) дар эъроби рафъ ва дар эъроби насб ва ҷар пасванди (ина - **ين**) чамъ баста мешавад. Аз хогири категорияи ҷинсият доштани забони арабӣ чамъи солим ба чамъи музаккари солим ва чамъи муаннаси солим тақсим шудааст» [82, 42]. Дар забони тоҷикӣ эъроб (падеж) мавҷуд нест ва қоидаҳои марбут ба эъроби рафъ ва эъроби насб зимни чамъбандӣ ба забони тоҷикӣ иртибот намегирад. Бо вучуди ин дар забони тоҷикӣ калимаҳои ин гурӯҳ мавҷуданд ва дар «Луғатнома» мунъакис шудаанд. Агар дар шакли чамъи музаккари солим бо пасванди вов ва нун (уна - **ون**) дар эъроби рафъ ва дар эъроби насб ва ҷар бошад, пасванди ё ва нун (ина - **ين**) илова гардад, дар чамъи солими занона бо иловаи ҳарфи алиф ва то-и кушода (**ات**-от) дар охири исми муфрад калимаҳо чамъ баста мешаванд.

Таъсирпазирии шаклҳои чамъи арабӣ аз назари Муҳаммад Муин ҳарчанд хилофи қонуни забони форсӣ аст, аммо калимаҳои зиёде бо ин роҳ чамъ баста мешаванд, ки барои ҳомилони забон маъруфанд. Ў менигорад:

«Гоҳ бошад, ки дар порсӣ баъзе калимотро ба қоидаи забони араб бар вазни «**фаъолил**» чамъ банданд, ҳамчу «дасотир» ; ва гоҳе бо «алиф ва то» ҳам чамъ банданд, ҳамчу: рукъачот ва рақимаҷот ва номаҷот ва таъликаҷот ва навиштаҷот ва рӯзномаҷот ва адавияҷот ва сабзиҷот ва сейфиҷот ва дастаҷот ва ҳаволаҷот ва корхонаҷот ва алоқачот ва деҳот ва боғот ва шамринот ва куҳистонот ва холисаҷот; ва ин ду фикра чамъ агарчи маҷъул ва ба хилофи конуни порсӣ буда ва аз ихтирооти мутаахирин мебошад, ки порсиро ба конуни тозӣ чамъ бастаанд, маъазолик алҳол ба чиҳати касрати истеъмол, назди аҳли лисон мақбул ва дар муҳовироташон мутаъориф ва маъмул аст ва аз хасоиси чамъ ба «-от» аст, ки дар калимоти махтума ба «-а» ва «й «пеш аз он як «чими араби» бияфзоянд, чунон чи аз мисолҳояш равшан ва ҳувайдо аст» [238, 60].

Дар «Луғатнома» ҳамаи калимаҳое, ки бо пасвандҳои -от ва -ёт (-ят, -ият) дар шакли чамъ шарҳу эзоҳ ёфтаанд, арабӣ мебошанд. Инак, барои равшан шудани дараҷаи истифодаи калимаҳо бо пасвандҳои мазкур онҳоро дар ҷадвали зер меорем:

№	Номи вазн ва теъдоди калимаҳо бо ин вазн дар «Луғатнома»	Шакли танҳои вазн	Мисолҳо аз «Луғатнома» (дар қавсайн шакли танҳо аст)
1	Фаъалот (16 калима)	фаъла	вачанот (вачна), даавот (даъва), даракот (дарака), дарачот (дараҷа), ламаот (ламъа), нафаҳот (нафҳа), нақарот (нақра), рашаҳот (рашҳа), саканот (сакана), санавот (сана), ғазавот (ғазва), қанавот (қанот), қасабот (қасаба), ҳаракот (ҳаракат), ҳасанот (ҳасанат), ҳашарот (ҳашарат)

2	Фаълот (4 калима)	фаъла (т)	каррот (каррат), равзот (равза), хайрот (хайр), ғаллот (ғалла),
3	Фаёлот (3 калима)	фаёла (т)	каромот (каромат), хаёлот (хаёл), чамотот (чамод)
4	Фoъилот (3 калима)	фоъил	коинот (коин), шомихот (шомих),
5	Фуълийот (2 калима)	фуълия	зуррийот (зуррийя), хуррият (хур), чуъийёт (чуъь)
6	Муфаъалот (2 калима)	муфаъала	мухаддарон (мухаддара), мухаддарот (муқаддара),
7	Тафъилот (2 калима)	тафъил	ташрифот (ташиф), таксирот (таксир)
8	Муфаълалот (1 калима)	муфаълал	музахрафот (музахраф)
9	Муфоъалот (1 калима)	муфоъала	муросалот (муросала)
10	Фуъулот (1 калима)	фуъла (т)	зулумот (зулмат)
11	Муфъилот (1 калима)	муфъил	муҳиммот (дар аслаш муҳмимот, ч. муҳим (м) дар аслаш муҳмим)
12	Фуълот (1 калима)	фоъил	руввот (ровй)
13	Фуъолилот (1 калима)	Фуъолил	суродикот (суродик)
15	Мафъалот (1 калима)	мафъала	мақолот (дар асл мақвалот ч. мақола дар асл мақвала)
16	Фиълот (1 калима)	фиъла	хидмот (хидма)
17	Фуъолот	фуъола	хурофот (хурофа)

	(1 калима)		
--	------------	--	--

Тавассути пасвандҳои **-ин** ва **-айн** калимаҳои зиёде дар «Луғатнома» мушоҳида нашуд. Онҳоро ба тариқи зер овардан мумкин аст:

Бо пасванди -ин: **хавонин** (ч. *арабии хон*); хонҳо, ки лақаби подшоҳон ва асилзодагон аст; **хавоқин** (ч. *арабии хоқон*); **мутааххирин** (ч. *мутааххир*) олимон ва шоирони дар замони охир гузашта; **мутақаддимин** (ч. *мутақаддим*) олимон ва шоирони дар замони қадим гузашта; **мачонин** (ч. *мачнун*) мачнунҳо; **масоқин** (ч. *мисқин*) мисқинҳо, фақирон; **мутааххирин** (ч. *мутааххир*) олимон ва шоиронидар замони охир гузашта; **мутақаддимин** (ч. *мутақаддим*) олимон ва шоирони дар замони қадим гузашта; **дахоқин** (ч. *деҳқон*) деҳқонон.

Бо пасванди -айн: **фарқадайн** ду ситораи наздики қутби шамолӣ, ки ба зӯр дида мешавад; **фиатайн** ду гурӯҳи одамон; **хофиқайн** машриқу мағриб; **шафтайн** ҳар ду лаб; **ядайн** ду даст; **қамарайн** ду қамар ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шакли чамъи шикастаю солим дар «Луғатнома» ҷойгоҳи хоса дошта, як бахши калони калимаҳоро фаро мегирад. Онҳо бо қолибҳои тайёр аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид гашта, асосан, дар доираи исму сифат ва аҳёнан зарф дида мешаванд. Қисме аз калимаҳои шакли мукассари арабӣ дар «Луғатнома» бо доштани хусусиятҳои сермаъноӣ, муродифӣ ва ҳамгуниашон дида мешаванд, ки зимни баррасии онҳо дар соҳаҳои гуногун, то андозаи имкон, мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Истифодаи онҳоро, беш аз ҳазор сол гузашта бошад ҳам, дар шакли чамъи мукассари арабӣ аксарияти онҳо дар истифода нестанд ва қисми каме аз шаклҳои танҳои онҳоро дидем, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ мавқеъ доранд. Бахше, ки имрӯз мустаъмаланд, ҳамчун калимаҳои худӣ ба қонуну қоидаҳои талаффуз ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шуда, истифода мешаванд ва «таркиби луғавии забонро бо калимаҳои зарурӣ мукамал намудаанд» [22, 98].

2. 2. 3. Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома».

Инак, калимаҳои туркӣ-муғулии «Луғатнома» бо вучуди зиёд набудан ба ду гурӯҳ калимаҳои исмӣ ва сифатӣ тақсим мешаванд. Калимаҳои исмӣ маъниҳои гуногунро ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат, онҳоро метавон ба вожаҳои мансуб ба номи амал, узви бадан, номи макон, номи ҳайвонот, исмҳои мансуб ба қору фаъолияти мансаб, дафтардорӣ, номи қабила табақабандӣ қард, ки шарҳи онҳо чунин аст:

1. Воҳидҳои луғавии мансуб ба номи ашё. Онҳо номи зарфу асбоби гуногуни рӯзгор, навъи нону хӯроқиҳо, силоҳи ҷангӣ ва номи гиёхро ифода мекунанд. Шарҳи онҳоро устод С. Айнӣ чунин овардааст:

➤ **номи зарфу асбоби гуногуни рӯзгор: қолин, ялоқ, қошук, қайчӣ, ём, юғ, тухмоқ** ва ғайра дар «Луғатнома» шатҳ ёфтаанд. Калимаи **тухмоқ** дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [266] дида нашуд, аммо ба маънии мазкур бо ишораи *т.* (туркӣ) дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [262] шарҳ ёфтааст.

Бо вожаи **юғ** тавассути пасвандҳои -ча ва -ӣ каимаҳои **юғча** ва **юғӣ** во мехӯрад, ки иштироки ин вожаҳо дар калимасозии забони тоҷикӣ нишон медиҳад. Чунин шарҳ ёфтаанд: **юғча** *чӯбе, ки гафси он ба болорҳои борик - болорчаҳо баробар ояд; юғӣ* *чӯби гафс аст, ки дар тарафи пешайвони болои сутунҳо гузошта аз болои вай яксар солорҳо ниҳанд.*

Калимаҳои мазкур дар ФТЗТ [266] ба маънои зикршуда ва ишораи *т.* (туркӣ) во мехуранд, аммо дар шарҳи «Луғатнома» таъкид ба туркӣ-муғулӣ будани онҳо дида намешавад. Бо вучуди ин, дар «Луғатнома» зимни шарҳи вожаи **яғлолу** ин ишораро мебинем: **яғлоғу зарфест мисин ё оҳанин дастадор, ки дар вай барои бар рӯи оиҳо андохтан равған доғ кунанд** (*ӯзбекӣ аст ки ба тоҷикӣ қабул шудааст*).

➤ **номи анвои хӯрок.** Дар ин гурӯҳ ҳамагӣ чор калима дида мешавад, ки анвои нон, маҳсулоти ширӣ ва хӯроқи ҳайвонотро ифода мекунанд ва дар шарҳи устод Айнӣ бидуни ишора ба туркӣ буданашон оварда мешаванд:

кумоч, ем, қаймоқ ва **қурут**. Ин вожаҳо имрӯз ҳам дар забони адабии тоҷикӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳо истифода мешаванд.

Дар шарҳи ФТЗТ [265] бо ишора ба туркӣ будани вожаи **кумоч** айнан шарҳи «Луғатнома»-ро мебинем, аммо муҳаққиқ Ғ. Чураев дар шеваи чанубии забони тоҷикӣ бо каме тағйироти сохторӣ дар шакли мураккаби **кумочқазон**, ки ҳарду чузъ ҳам туркианд, оварда, дар шакли «як навъи нон, ки хаами онро дар дег ё тоба андохта дар зери алов гӯр мекунанд» шарҳ медиҳад. [131, 148].

➤ **калимаҳои низомӣ**. Онҳо номи анвои силоҳ ва лашкарро ифода мекунанд. Панҷ калима дида шуд, ки сетои онҳо **қундоқ, қушун** ва **ясав** хусусияти моносемӣ ва дутои дигар хусусияти полисемӣ доранд: **яроқ** бо ду маъно: 1. *силоҳи ҷанг*. 2. *асбоби асп ва сафар (аз туркӣ, ўзбеки гирифта шудааст)*; **урду** 1. лашкар, қушун. 2. чоилашкар гоҳ шарҳ меёбанд, ки ин вожаҳо имрӯз ҳам серистеъмоланд. Тибқи шарҳи «Луғатнома»-и Айнӣ, ФТТ [261; 262] ва ФТЗТ [265; 266] калимаҳои туркӣ-муғулии **қушун** ва **урду** муродиф буда, гунаи дигари онҳо дар забони тоҷикӣ **лашкар, сипоҳ** ва **артиш** мебошанд. Дар забони тоҷикии имрӯза калимаи урду умумистеъмол нест, аммо вожаи қушун серистеъмол аст. Вожаи **ясав** дар ФТЗТ [2008] ишора ба туркӣ, қушнашуда ва мансуб будани он ба низомӣ нишон дода мешавад, ки маълумоти муҳим ба шумор меравад: **ясав т.** *يسو* қҳн. қатор, тартиб (*истилоҳи аскарӣ*).

➤ **номи гиёҳ ва узви бадан**. Калимаҳои туркӣ-муғулии ифадакунандаи номи гиёҳ дар «Луғатнома» танҳо вожаи **юнучқаб** шарҳи *алафест баргаи монанди барги себарга, аммо дарозоя, ки барои хуб кардани заминҳо ва хӯроки ҳайвонот вайро коранд. Хушидаширо беда номанд* ва ба ҳайси номи марбут ба узви одам ё ҳайвон калимаи **қабурға** шарҳ ёфтааст: **қабурға** *устухони паҳлу*, ки имрӯз ҳам чун калимаҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ истифода мешаванд.

2. Воҳидҳои луғавии мансуб ба номи амал. Дар ин қабати луғавӣ маҷмуан 8 калима дида шуд. Онҳо ба маънии мададгорӣ, маслиҳату

машварат, шодмонию таоруфот ва қатлу ғорату ҷанг маънидод шудаанд. Калимаҳое, ки устод С. Айнӣ барои шарҳи онҳо истифода бурдааст, чун муродифоти дигари ин вожаҳо дар забони тоҷикӣ буда метавонанд. Аз ин ҷиҳат баъзе аз онҳо чандин муродиф доранд. Ба мисолҳо таваҷҷуҳ шавад: **кӯмак** *ёрмандӣ, мададгорӣ (дар асл туркист)*; **кенгаш** *машварат, маслиҳатбинии чанд кас(туркист)*; **туй** *шодмони бо зиёфати оммавӣ*; **қитиқ** *хориши форамест, ки дар кафи пой, дар зер бағал ва дар баъзе ҷои дигари бадан ҳаст ва бо расидани дасти бегона ба ҳаракат меояд*; **олуқ** *таоруфоти ҳармоҳаи аҳли дарбори амири Бухоро*; **яғмо** *зорат, тороч*; **чолиш** *ҳамла дар ҷанг, ҷангу ҷидол*. Дар забони адабии имрӯз вожаҳои **кенгаш**, **чолиш** ва **олуқ** истифода намешаванд, аммо вожаҳои **кумак**, **туй** ва **қитиқ** роиҷанд.

Лексемаи **юруш**, ки ба ин калимаҳо марбут аст, бо ду маъно тафсир шудааст: 1. *тоҳти лашкар бар душман*. 2. *сафари суботкоронаи лашкар ба муқобили душман (ин туркӣ аст, аммо дар адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ қабул шудааст)*. Дар ФТЗТ [266] бо ишораи *т.* (туркӣ) як маъно (тоҳти лашкар ба душман, хучуми лашкар, тоҳтутоз) нишон дода мешавад ва аз он гувоҳӣ медишад, ки маънои дуум имрӯз чандон маъмул нест.

3. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи макон. Доир ба ин бахш 4 калима дида шуд, ки аз рӯи шарҳи устод Айнӣ ба макон далолат мекунанд. Яке аз ин калимаҳо **қишлоқ** мебошад, ки ба ду маъно шарҳ меёбад, ки ҳарду ҳам ба макон вобастаанд: **қишлоқ** 1. *ҷои гарм, ки дар зимистон дар он ҷо ба сар баранд*. 2. *деҳа (ҳоло ба маънии дувум кор фармуда мешавад)*. Ҳамчунин, калимаҳои **қутан** бошишгоҳи ёбонӣ, киштзорӣ, ё биёбонӣ; **қура** хобгоҳи гӯсфандон аст, ки дар биёбон заминро канда месозанд; **қурғон** *қалъа, истеҳком* барои ифодаи ҷою макон омадаанд. Калимаҳои мазкур дар «Луғатнома»-и Айнӣ ишора ба туркӣ будан надоранд, аммо вожаҳои **қишлоқ**, **қутан** ва **қура** дар ФТЗТ [266] ва **қурғон** дар ФЗТ [262] ишораи *т* (туркӣ) доранд, ки исботи мансубияти забонии онҳост ва имрӯз ҳам дар забони тоҷикӣ серистеъмоланд.

4. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи ҳайвонот. Калимаҳои ин гурӯҳ ҳамагӣ 3-тоанд: **юрға** // **йурға** *асп ё харест, ки реза қадам партофта тез меравад*; **қундуз** *ҷонварест сиёҳранги сангмонанд, ки аз нӯстаи нӯстин дӯзанд*; **қуч** *гӯсфанди нари ахтанокардаи шохдор, тагал*. Дар «Луғатнома» лексемаи **қучқор** низ мазкур аст, ки ишораи *нигоҳ кун*. ба **қуч** дошта аз муродиф будани онҳо дарак медиҳад. Устод С. Айнӣ зимни шарҳи ин калимаҳо ишорае доир ба мансубияти забонии онҳо надорад, аммо аз рӯи ишораи ФТЗТ [266] вожаҳои **юрға**, **қуч** ва **қучқор** ва тибқи маълумоти ФЗТ [262] калимаи **қундуз** туркианд ва ба истиснои вожаи **қучқор** дигар калимаҳо имрӯз дар истифода нестанд.

5. Воҳидҳои луғавии мансуб ба қору фаъолият ва мансаб. Дар маҷмуъ 8 калима дида шуд, ки мазмуни мазкурро ифода намояд. Онҳо аз забонҳои туркӣ-муғулӣ дар шакли сода, сохта ва мураккаб ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Шарҳи устод Айнӣ гувоҳи он аст, ки онҳо бо як ё ду маъно истифода мешудаанд. Аз ҷумла, вожаҳои содаи зерин бо ду маъно омадаанд: **чухра** 1. *писари ҳанӯз ришнабароварда, писари амради содарӯй*. 2. *маҳрамбача, мулозим(дар урду: **чура** – сабукишудаи **чукра**(писар); дар туркӣ: **чухра** (писар); аз ҳошияи «Бурҳони қотеъ», ҷопи Техрон); **ясовул** 1. амале буд дар дарбор иамир ва ҳокимони ӯ, ки соҳибони ин амал чӯб ба даст гирифта пеши дарборро ба «тартиб» нигоҳ медоштанд ва «гунаҳкорон»-ро ба маҳкама мекашиданд. 2. ба тартиб нигоҳдорандаи лашкар дар вақти сафар(ин калима муғулӣ буда, маънии аслиаш ҳамин маънии дуюм аст). Дар «Луғатнома» гунаи **ясавул** низ дида мешавад, аммо он ишораи *нигоҳ кун*, ба **ясовул**» дорад, ки маънояш варианти ҳамдигар будани онҳост. Дар ин радиф калима туркии **хотун** *зане ки сардори оила бошад (дар туркӣ занро хотун гӯянд)* низ мавҷуд аст, ки ба шарҳи ҳосе ниёз надорад, аммо имрӯз дар байни мардуми тоҷик истифода намешавад, зеро муродифоти зебои ин вожа **бону**, **кадбону** ва **зан-модар** [265] дар муомилоти умум қарор доранд. Калимаи **чукрӣ** дар ФТЗТ [266] дида нашуд, аммо **ясавул** // **ясовул** бо ишораи *т.* (туркӣ) ба маънои боло мазкур аст. Дар баробари ин калимаҳои сода вожаи*

сохтаи **қурчӣ** низ дида мешавад, ки дар забони туркӣ аз асоси қӯр ва пасванди -чӣ сохта шуда, дар «Луғатнома» бо ду маънӣ омадааст: **қурчӣ** 1. силоҳбардори амалдорони калон. 2. яке аз мансабҳои хурди даври амирӣ, ки вазифааш силоҳбардорӣ буд, адъютант. Дар ФЗТ [262] бо ишораи *т.-м.* ва маънои ба шарҳи устод Айни наздик дода мешавад: **қурчӣ** *т.-м.* аслиҳадор, силоҳдор, аскар. Аммо асоси ин вожа қур дар ФЗТ [261] ва «Луғатнома» мавҷуд нест, онро аз ФТЗТ [2008] дар шакли «**қур** I *т.* 1. оташи зери хокистар, хокистари сӯзон: оташи қӯр. 2. асбоби чанг, яроқ, силоҳ; **суҳбат қур гирифтан** сӯҳбаттафсидан, гуфтугӯ авҷ гирифтан. **Қур** II *т.* 1. захира. 2. барака, файз; қӯру қӯт захираи озуқа, хӯроқвории захиравӣ «дидан мумкин аст.

Дар радифи калимаҳои содаю сохта вожаҳои мураккаби туркӣ-муғулии зерин низ дар «Луғатнома» дида мешаванд, ки яке аз ҷузъи онҳо дар забони тоҷикӣ истифода мешавад ва ҳарчанд ҷузъи дигарашон барои тоҷикон маълум бошанд ҳам, ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид нагардидаанд. Онҳо, асосан, дар шакли мураккаб маъмул буда, воситаи асосии калимасозии онҳо пасванди тоҷикии -ӣ ба шумор меравад: **юзбошӣ, ясовулбошӣ, қушбегӣ // қушбегӣ**. Калимаҳои **юзбошӣ, ясовулбошӣ** ва **қушбегӣ // қушбегӣ** дар шакли **юзбош, ясовулбош** ва **қушбег//қушбег** яъне бидуни пасванди -ӣ бемаънӣ мешаванд. Ин аст, ки пасванди мазкур аз вожаҳои туркӣ-муғулӣ калимаи мураккаб сохта, ба онҳо табиати тоҷикӣ додааст. Калимаи **қуш** дар «Луғатнома» дида намешавад, аммо агар дар ФЗТ [261] бо ишораи *т.* (туркӣ) дар шакли «манзили муваққатӣ, бошишгоҳ» шарҳ ёфта бошад, дар ФТЗТ [265] доираи истифодаи онро на танҳо дар забони адабии тоҷикӣ, балки дар лаҳча ҳам таъкид менамояд, ки чунин аст: «**қуш** I *т.* 1. як ҷуфт барзагови ба омоч басташуда барои заминронӣ; **қуш рондан** замин шудгор кардан. 2. *кҳн.* андозаи замини зироатӣ, ки дар мавсими деҳқонӣ бо як ҷуфти гов кор карда мешуд ва дар хонигариҳои Осиёи Миёна як қуш замин 4050 таноб (ё 10-12 га)-ро ташкил медод; **қуш гирифтан** ба андозаи қуш замин гирифтан. 3. *лахҷ.* гурӯҳ, туд (одатан ҳамҷинсҳо): **онҳо ба қуши**

мо ҳамроҳ шуданд; қуш кардан *гүфт*. ҳамроҳ кардан, бастан (*барзаговро ба омоч, аспро ба ароба ва ғ.*); васл кардан, пайвастан; **қуш шудан** а) ҳамроҳ шудан, якҷоя шудан; б) аралаш шудан ба коре. **қуш** II қушхона, манзили муваққат, бошишгоҳ (**дар сафар**); **қуш партофтан** чои нишаст дуруст кардан барои гурӯҳи одамон».

Бо калимаи **қуш** асоси замони ҳозираи феъли гирифтани – **гир** ҳамроҳ шуда, вожаи **қушгир** сохта шудааст, ки устод Айнӣ онро чунин шарҳ медиҳад: **қушгир** *дар шарқи Бухоро дар вақти амир қоида чунин буд, ки ба муллоён ва эшонони номдор, қуш-қуш замин бахшида мешуд.*

Ҳамчунин, бо иштироки вожаи туркии болозикри **бош** калимаи мураккаби омехтаи **корвонбошӣ** сохта шудааст, ки дар шарҳи устод Айнӣ чунин аст: **корвонбошӣ** 1. *сардори қофила*. 2. *дар заминҳои хонӣ дар дарбори Хева яке аз мансабҳои дарборӣ*. Ин вожа имрӯз ба ҳайси калимаи кӯҳнашудаи таърихӣ арзи ҳастӣ дорад. Ғайр аз ин, бо калимаи **оқ**, ки туркӣ аст, вожаи мураккаби тобеи **оқподшоҳ** дида мешавад ва шарҳи устод Айнӣ бар он чунин аст: *император (подшоҳ)-и рус. (Дар истилоҳи халқҳои қазоқ, узбек, қирғиз ва ғайра пеш аз ревалютсия).*

6. Воҳидҳои луғавии мансуб ба дафтардорӣ. Дафтардорӣ ҳам як бахши муҳими забон ба шумор меравад, ки аз қадим ба ин масъала тавачҷуҳи зиёд карда мешуд. Истилоҳоти дафтардорию коргузорӣ имрӯз яке аз қабатҳои асосии услуби коргузорию забонамон ба шумор рафта, ҳамарӯза чун воҳидҳои луғавии ғаёл истифода мешаванд. Аз иқтибосоти забони туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома» ҳамагӣ се калима ба мушоҳида расид. Вожаи яглиғ тибқи шарҳи «Луғатнома» ба маънои *фармони подшоҳӣ (ин калима аз забони муғулӣ ба адабиёти форсӣ тоҷикӣ қабул шудааст)*; *манишур* омада, гунаи **ярлик** ҳам бо ишораи *нигоҳ кун. ба ярлиғ* дорад. Ба маъно ва шарҳе, ки устод Айнӣ додааст, имрӯз чун калимаи таърихӣ ба шумор меравад, аммо маънои нави онро ФТЗТ [2008] чунин шарҳ медиҳад: *тамғай мол, кидар он таърих, навъ, миқдор ва нарҳаш навишта мешавад, ярлиғ*. Ба маънои «тамғай мол» дар ФТЗТ [266] калимаи «**тамға** // **тамғо** т. вонот муҳре, ки ба

ҳай ва тойҳои ҳар гуна мол мезананд; нишон, аломат; тамға задан муҳр (аломати махсус) задан ба чизе» низ дида мешавад, ки анқариб дар ҳамин шакл ин калимаро устод С. Айнӣ шарҳ медиҳад; **тамға** муҳре, ки дар ҳайвонот ва тойҳои ҳар гуна молҳо зананд. Дар «Луғатнома» вожаи **яргу** низ шарҳ ёфтааст, ки аз рӯйи маъноӣ сеюмаш ба семантикаи дафтардорӣ мувофиқат мекунад: **яргу** 1. ҷазо. 2. мусодираи ҳамаи ё баъзе молу мулки касе ба тариқи ҷазо (ин калима аз забони музӯлӣ гузаштааст, ки маънии дуомаш махсуси тоҷикист). 3. арзу дод, даъво. Ин калима имрӯз дар забони тоҷикӣ чандон маъмул набошад ҳам, онро чун вожаи таърихӣ китобӣ донишам муносиб аст.

7. Воҳидҳои луғавии мансуб ба номи қабила ва халқ. Номи қавму қабила ва халқу миллату лақабҳои онҳо дар «Луғатнома» ангуштшумор аст. Пеш аз ҳама калимаи «**турк**»-ро, ки номи умумии халқҳои туркзабон мебошад, мисол овардан мумкин аст, ки дар тӯрк оварда чунин шарҳ медиҳад: **тӯрк** халқҳои туркизабон монанди ўзбек, туркман, қирғиз ва ғайра. Дар идомаи шарҳ ибораи **турки фалак** киноя аз *Мирих (Марс)*, ҳам шарҳ меёбад, ки ибора дар дигар луғатномаҳо ба мушоҳида нарасид. Бо вожаи турк калимаи мураккаби «**турктозӣ**»-ро, ки дар қолаби калимаҳои мураккаби омехта сохта шудааст, мунсифона шарҳ медиҳад, ки тибқи он сермаъно будани вожаи мазкур муайян мегардад: 1. *савора тохтан*. 2. *тохта тороҷ кардан; ҳучум, ҳамла*.

Ҳамчунин, калимаи **хоқон** во мехӯрад, ки имрӯз зимни шарҳи воқеаҳои таърихӣ аз он истифода мешавад: Вожаи мазкур бо ду маъно шарҳ ёфтааст: **хоқон** 1. *Лақаби подшоҳи бузурги турк ва хитой*; 2. *умуман лақаби подшоҳони бузург*. Бо ҳарду маъно ҳам ҳоло архаистии таърихӣ ба шумор меравад. Калимаи **қазоқ** дар «Луғатнома» дар шакли *яккатозӣ гуреза* шарҳ меёбад ва ба номи миллате ишора намешавад. Дар ФТЗТ дар шаклиноми *халқе аз қавмҳои туркизабон, ки сокинони асосии Ҷумҳурии Қазоқистон мебошанд* омада, гӯё шарҳи «Луғатнома»-и Айнӣро такмил медиҳад.

8. Воҳидҳои луғавии мансуб ба аломати ашё. Калимаҳои ифодакунандаи аломати ашё ҳам ангуштшуморанд. Аксарияти онҳо имрӯз ҳам дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд ва хусусияти умумихалқӣ касб кардаанд. Ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ ду ва ё зиёда муродифдоранд, вале бо вучуди ин дар забони оммафаровон истифода мешаванд. Устод С. Айнӣ онҳоро чунин шарҳ додааст: **қашшоқ** камбағал, нодор; **қулай соз, боб; чала нимқора, нотамом, нопурра;**

Дар байни ин вожаҳо ду унсури луғавии сермаъно низ дида мешавад, ки дар «Луғатнома» бо чунин шарҳҳо зикр мегарданд: **чоқ** 1. *Хуш (димоғи чоқ)*. 2. *соз, боб*. 3. *тахмин*; **қоқ** 1. хушк. 2. лоғар. 3. гӯшти хушкида. 4. зардолуи хушкида. Тавре аз шарҳ аён аст, маънои 3 ва 4-уми вожаи **қоқ** ба шайъ далолат мекунад, ки хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар осори адабӣ дар услуби халқӣ-гуфтугӯӣ истифода мешавад.

Дар «Луғатнома» бо калима **чалмақ** бо шарҳикори *баҳам омехтаи бесару бун*. 2. *хат ё нақши норавшан ва ҷо - ҷояш кӯришуда* во хӯрдан мумкин аст, ки имрӯз дар забони адабӣ истифода намешавад. Дар маҷмуъ калимаҳои ин гурӯҳ ба истиснои вожаи **қашшоқ** дигар вожаҳо (**қулай, чала, чоқ, қоқ, чалмақ**) хусусияти гуфтугӯӣ доранд. Бо вучуди ин, калимаҳои **чоқ** ва **қоқ** дар байни мардуми тоҷик хеле серистеъмол гардида, маъноҳои зиёд гирифтаанд. Агар вобаста ба ин масъала ба ФТЗТ [266] муроҷиат намоем, сермаъноии ин калимаҳо равшан зоҳир мешаванд: **чоқ** *т. چاق гуфт*. 1. фарбех, сергӯшт, ғафс. 2. сихат, тандуруст. 3. *маҷ*. болида, болон, хуррам; **димоғ чоқ будан** табъ хуш будан, хурсанд будан; **вақт чоқ шудан** хушҳолшудан; **димоғ(и) касеро чоқ кардан** хурсандкардан, хушҳол гардонидан касеро; **димоғ чоқ шудан** хушҳол гардидан, хурсанд шудан; **кайф (табъ) чоқ кардан** хушҳолкардан. 4. мамнун, қонеъ; **қоқ** *т. قاق*. хушк, хушкшуда: **гӯшти қоқ, нони қоқ, чуби қоқ; қоқ кардан** хушк кардан, хушконидан. 2. лоғар, хароб, камгӯшт; қоқина: **дасту пой дарозу қоқ, одами қоқ; қоқ шудан** а) хушк шудан, хушкидан; б) лоғарухароб шудан. 3. *лаҳҷ*. Зардолуи хушконидашуда, ғӯлунг; **дашти қоқ** саҳрои беобу алаф, биёбон;

замини қоқ замини сахт; замини бефаршу кӯрпача; **сурфаи қоқ** дастархони беҳурду хӯрок, суфраи холи; **чӯи қоқ** чӯи беоб; **бо як омочи қоқ** танҳо бо якомоч; **бо як сари қоқ** танҳо; бекасу кӯй вабечизу чора; **кисаи касе қоқ будан** кисаи касехолӣ будан; пул надостан; **ҳалқи касе қоқшудан** аз ташнагӣ, асабоният ё ҳаяҷон гулӯи касе хушк шудан.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки калимаҳои туркӣ-муғулии дар «Луғатнома» шарҳёфта, чандон зиёд набошад ҳам, онҳо ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти мардум мансубанд ва дар баёни номи зарфу ашёи рӯзгор, номи анвои хӯрок, калимаҳои низомӣ, номи гиёҳ, номи ҳайвонот, узви бадан, номи амал, макон, воҳидҳои луғавии мансуб ба қору фаъолият ва мансаб, дафтардорӣ, номи қабила ва халқ ва вожаҳо мансуб ба аломати ашёи хизмат мекунанд. Тавре ки зимни баррасии калимаҳо дида шуд, онҳо дар забони тоҷикӣ муродифҳои тоҷикию арабӣ низ доранд ва ё ба ҳайси вожаҳои сермаъно низ маъмуланд. Қисме аз онҳо хусусияти таърихӣю архаистӣ касб карда, имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода намешаванд.

Калимаҳои туркӣ-муғулӣ дар қанори вожаҳои тоҷикӣ барои баёни матлаб ба унвони воҳидҳои луғавии худӣ имрӯз ҳам хизмат мекунанд.

2. 4. Калимаҳои иқтибосӣ аз дигар забонҳо дар «Луғатнома».

Дар баробари калимаҳои арабӣ ва туркӣ-муғулӣ дар «Луғатнома» вожаҳои иқтибосии бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, хитойӣ низ дида мешаванд. Ин забонҳое мебошанд, ки дар тури таърих бо забони тоҷикӣ муносибатҳои доду гирифтаи калимаҳоро доштанд ва «бо ҳукми таърих дар муносибати тулонӣ қарор гирифтааст» [131, 10]. Дар адабиёти илмӣ [185; 97; 98; 39; 48; 16; 56; 131 ва ғ.] зимни баррасии калимаҳои иқтибосӣ ба масъалаи воридшавии калимаҳои хешу бегона дахл карда, муайян карда шудааст, ки дар замонҳои гуногун аз забонҳои ба ҳам хеш ҳам метавонанд калимаҳо ворид шуда, захираи луғавии забонро мукамал намоянд. Ба забони тоҷикӣ, ки дар иҳодаи як гурӯҳ забонҳои оилаи забонҳои эронӣ қарор дошт вожаҳо ворид гардидаанд. Аз таърих маълум аст, ки халқи тоҷик бо Юнону Ҳинд ва Чин муносибатҳои гуногун доштааст, ки дар натиҷа чанде аз калимаҳоро ба забони тоҷикӣ омадаанд. Ин

калимаҳо дар муддати истифодаи дуру дароз чун калимаҳои худӣ шуда, дар сохтани калимаю ибора, зарбулмасалу мақол ва ибораҳои фразеологӣ иштирок меунанд. Ба андешаи Ҳ. Мачидов «иктибосҳои луғавӣ ба навҳои қадим ва чадид чудо карда мешаванд. Иқтибосҳои хеле қадим дар даврони моқабли таърих аз забонҳои модӣ, бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, ҳиндӣ, юнонӣ ва ғайра ба вуқӯъ пайвастанд. Онҳо имрӯз ба гурӯҳи вожаҳои ҳамаҷониба ҳазмшудаи забонамон дохил шуда, бо меъёрҳои истеъмолии он пурра мутобиқат меунанд. [48, 94].

Мутобиқи маводи «Луғатнома» калимаҳоеро во хурдан мумкин аст, ки марбут ба забонҳои хеши бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ мебошанд, ки даврони гуногуни таърихи забони тоҷикӣ муталлиқанд. Ҳамчунин аз забонҳои оромӣ, юнонӣ, хитойӣ низ чанд калима дида мешавад, ки чун калимаҳои худӣ дар истеъмоланд. Онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст.

2. 4. 1. Калимаҳои иқтибоси бохтарӣ. Мутобиқи маълумоти муҳаққиқ Д.Саймиддинов забони бохтарӣ «забони мардуми Бохтар буда, худуди ин сарзамини таърихӣ аз соҳилҳои рӯди Омӯ, силсилакӯҳҳои Ҳисор - дар шимол ва то Ҳиндукуш-дар ҷануб густариш доштааст» [98, 10]. Ин андешаро А. Мирбобоев тақвият дода, илова менамояд, ки «шумораи калимаҳои бохтарӣ, ки метавон бидуни шак калимаҳои эронӣ шумурд, аз сад вожа беш нест» [56, 226]. Ба гузашти замон субстрати бохтарӣ кам шуда, дар «Луғатнома» ҳамагӣ се вожа (шароб, беда ва мул) дар шакли зер шарҳ ёфтааст: **шароб** 1. *чизи нӯшиданӣ. 2. нӯшидании масткунанда (маънии дуҷум маънии зинда аст; беда алафи юнучқаи хушконида.*

Калимаи **мул** ба ду маънӣ омадааст, ки маънои аввали он имрӯз дар забонамон маъмул аст, аммо маънои дуҷум архаистӣ шудааст: **мул** I *пур.*

мул II *шароб. Бо ташибеҳи ин маънӣ Шоҳин гуфта:*

Эй лабат мул, оразат гул, турраат сунбул барин,

Ғабғабат дар чарбу нармӣ тухми нимдумбул барин.

2. 4. 2. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони портӣ. Забони портӣ ҳам яке аз забонҳои бостонии давраи тараққиёти забонамон башумор меравад. «Забони

мрдуми Порт – яке азсарзаминҳои таърихи дар ҷануби ғарбии Осиёи Миёна маҳсуб мешавад» [98, 9]. Ин маъниро А. Мирбобоев низ дастгирӣ менамояд [56, 206]. Боқимондаҳои луғати ин забон то имрӯз ҳам дар гардишанд. Аз ҷумла, дар «Луғатнома» ҳам се калима дида шуд: **меҳр офтоб**, **хуршед**; **заҳр доруи кушанда**. Вожаи **биринч** бо ду маъно омада, хусусити омонимӣ зоҳир кардааст: **биринч I. донаи маълум. II як хел филизи зардчаранг.**

2. 4. 3. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони суғдӣ. Забони суғдӣ ҳам яке аз забонҳои давраи миёна буда, субстари он дар лаҳҷаҳо ва забони адабии тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад. «Забони мрдумони суғдинажоди сарзамини Суғд буда, худуди густариши он водии Зарафшону Устурушан ва дигар навоҳии соҳили рӯди Зарафшон будааст». [98, 9]. Ин забон дар шакли забони яғнобӣ имрӯз ҳам дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст. Дар «Луғатнома» калимаи **патак** ба маънои *порчаест, ки дар даруни кафш мегузоранд* шарҳ ёфта, хусусияти маҷозии он дар таркиби ибораи фразеологии **Патаку парвона шудан** ба касе аз ҳад зиёд хушомадгӯӣ кардан (маҷоз) тафсир меёбад. Ҳамчунин, вожаи **канизак** ба ду маъно шарҳ меёбад, ки аз сермаъноии он дарак медиҳад: *1. духтараки барои хизмат харидашуда. 2. парасторзанак.*

2. 4. 4. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони модӣ. Ин забон яке аз забонҳои қадими оилаи забонҳои эронӣ ба шумор меравад. «Забони модӣ - забони қабоиلى Мод, ки якҷо бо қабоиلى Порс дар ҳазорсолаи якуми пеш аз милод дар ғарби сарзамини Эрон сукунат ихтиёр карда буданд, маҳсуб мешавад» [98,8]. Дар «Луғатнома» танҳо вожаи **бузург** бо ду маъноии омонимӣ шарҳ меёбад: *1. калон. 2. мақомест дар шаишмақоми мусиқа.*

2. 4. 5. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони оромӣ. Аз ин забон ҳамагӣ 7 калима дар «Луғатнома» дида шуд, ки дар забони адабии тоҷикӣ маъмуланд. Ин қабати калимаҳои иқтибосӣ пурра ба қоидаҳои забони тоҷикӣ мувофиқат мекунанд ва ҷун вожаҳои аслии тоҷикӣ дар калимасозии ибораорой иштирок менамоянд. Онҳо дар «Луғатнома» ба тарзҳои гуногун шарҳ ёфтаанд. Масалан, вожаҳои тобут, шайпур ва бурё бо як маъно ва хеле мухтасар шарҳ

ёфтаанд: **тобут** сандуқи мурдакашонӣ; **шайпур** карнай; **бурё** палосест, ки аз наи кӯфта бофанд. Калимаи духул нисбатан пурратар шарҳ ёфта, истифодаи онро дар чумла нишон медиҳад: **духул** нақораи калони чӯбин ё мисини дутарафа аст, ки бо тасма ба гардан овехта аз ду тарафаш навозанд: **Овози духул шунидан аз дур беҳаст.** (Бӯс.) (дар забони имрӯза **дӯл** мегӯянд). Ҳамчунин, ташреҳи калимаи **коса** васеъ буда, «Луғатнома» дар таркиби ибораҳо омадани онро баррасӣ карда чун маҷоз истифода шудани он баён мешавад: **коса** зарфи гирдаи чуқури даҳанфарох, ки бо вай об ва чизҳои обакиро нӯшанд. **Косаи фағфур** косаи чинӣ. **Косаи чаим** косахонаи чаим. **Коса бар лаби кӯза расидан** аз чора ва илоҷ гузаштани коре (маҷоз). Калимаи ялдо бо ду маъно шарҳ шудааст, ки яке аз онҳо маҷозӣ мебошад: **ялдо** 1. шаби аз ҳама дарозтарини сол - шаби охири моҳи қавс аст, ки ба 22-юми моҳи декабр рост меояд. 2. маҷ. шаби бисёр торик; сиёҳ.

Калимаи **гӯр**, ки бозмонда аз забони оромӣ аст, имрӯз дар забони тоҷикӣ на танҳо сермаъно, балки хусусияти омонимӣ низ дорад ва дар «Луғатнома» аз рӯйи ҳамин хусусиятҳо тафсир шудааст. Тибқи хусусияти омонимӣ ба маънои **қабр** ва **ҳайвони даштӣ** буда, аз рӯйи ин маъноҳо дар таркибҳои гуногун истифода мешавад. Шарҳи «Луғатнома» исботи ин гуфтаҳоианд: **гӯр I** 1. чуқуриест, ки баъд аз мурдан одамро дар он ҷо гӯронанд. **Гӯри куҳнаро кофтан** воқиаҳои гузаштаро ба ёд оварда бо касе ҷанҷол ва даъво сар кардаи (маҷоз). **Гӯр кардан** нигоҳ кун. **Ба гӯронидан.** **Гӯр шудан** пур шудани ҷӯй, ҳавз ё ягон чуқурии дигар бо хок, рег ва монанди инҳо. 2. **дашт**, **сахро биёбон**: **Бе гӯру кафан миёни он гӯр...** **Дар охири мисраъ ба маънии дашт** (Л. М.); **гӯр II харгӯр, гӯрхар, хари ёбой**, як навъ ҳайвони даштии шикоршаванда. **Гӯре ду-се карда мӯниси гӯр** (**гӯри** аввал ба маънии харгӯр ва **гӯри** дуюм ба маънии дашту сахро).

2. 4. 6. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони юнонӣ. Дар «Луғатнома» ин калимаҳо чандон зиёд набошанд ҳам, назар ба баъзе иқтибосоти забонҳои дар боло шарҳёфта зиёдтар буда, теъдоди умумиашон ба 17 вожа мерасад. «Дар қиёфаи овозии чунин калимаҳо низ аҳён-аҳён осори сохтори овозии забони асли

калимаро зоҳир кардан мумкин аст. Чунончи, дар охири як гурӯҳ калимаҳои ифодакунандаи шайъҳо боқӣ мондани овози с нишона аз мансубияти онҳо ба исмҳо аст: **фонус, номус, сандарус** «як навъ моддаи зардганг», **обнус** «як навъ дарахти сиёҳранги сахтҷӯб». (48, 98). Бояд зикр кард, ки калимаҳои юнонӣ дар тули садсолаҳо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ истифода шуда, аз рӯи истифода ва қиёфаи овозӣ ба вожаҳои забони тоҷикӣ мувофиқ шуда, анқариб фарқ намекунанд. «Қисми зиёди онҳо чун калимаҳои иқтибосии дигар дар ифодаи мафҳумҳои муҳими ҳаётӣ, аҷносу ашёи зиндагӣ ба қор бурда мешаванд: **арғунун** «навъе аз асбобҳои мусиқӣ», **дафтар** «китоб, ҳуҷҷат», **кимийё** «як соҳаи илм», **Осийё** «яке аз қитъаҳои олам», **шоф** «шамшер», **пиёла** «қосаи хурд барои нӯшокӣ», **лаган** «тағора» [48, 98].

Дар «Луғатнома» 23 вожаи юнонӣ шарҳ ёфтааст. Онҳо номи сангу сиккаҳои қиматбаҳо асбобу анҷому олот, гулу гиёҳ, илму ҳикматро ифода мекунанд. Аз ҷумла, номи чизҳои қиматбаҳо, ки аксарият то имрӯз фаъоланд: **динор** *тиллои сикка задашуда, тиллои сиккадор*; **дирам** *тангаи нуқрагӣ; пули танга, танга*; **зумуррад** *сангест қиматбаҳои сабзранг, ки дар ангуштаринҳо шинонанд*; **сим** *нуқра*; **марворид** *як хел санги сафедчатоби пурқимат*; **ёқут** *санги пурқимат аст, ки бештарин дар ангуштаринҳо аз вай нигин кунанд*; **алмос** *санги қиматбаҳои шишаранги бағоят сахт аст, ки бо вай шишаҳоро буридан мумкин аст*.

Ҳамчунин, калимаҳои марбут ба илму фарҳанг низ дида мешавад, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳазм шудаанд. Дар байни ин калимаҳо вожаи **кимийё** ва **файласуф** бо ду маъно шарҳ ёфтаанд: **кимийё** *1. илмест афсонавӣ, ки гӯё бо вай мис ва калъагиро тилло ва нуқра месохтанд. 2. илмест пурманфиати ҳозира, бо вай аҷзо ва қисмҳои тартибии чизҳоро додаанд ва ба таҳлил кардани моддаҳо онҳоро аз ҳоле гардонанд*; **файласуф** *1. дӯстдори ҳикмат. 2. ҳаким, додани ҳикмат*; Зимни шарҳи вожаи **Арасту** *нигоҳ кун*. ба **Арастотолес** оварда мешавад, ки аз ҳаммаъноии ин вожаҳо дарак медиҳад: **Арастотолес** *ҳакими қадимии машҳури юнонӣ*. Номи Афлотун, ки яке аз

донишмандони бузурги қадимии Юнон мебошад, дар «Луғатнома» чунин шарҳ меёбад: **Афлотун** номи ҳақими машҳури Юнони қадим.

Қисми дигари калимаҳои юнонии дар «Луғатнома» шарҳ ёфтаре лексемаҳои марбут ба ашӯи гуногун рӯзгор, аз қабили зарфҳо, асбоб, гулу гиёҳ ва ғайраро мефаҳмонанд. На танҳо сермаъноии калимаҳо, балки иштироки онҳо дар сохтани ибораҳо низ шарҳ меёбанд. Аз ҷумла, калимаи **фонус** дар шакли *асбоби коғазӣ, ё шишагист, ки дар даруни вай шамъ ва ё чароғ гузошта афрӯзанд, то аз вазиши бод эмин бошад* шарҳ шуда, бо он маҷуд будани иборати **фонуси хаёл** таъкид гардида, ба ду маъно истифода шудани ин ибора тафсил меёбад, ки дар аввали маъноии аслии ибора ва дар дуюми маъноии маҷозии он дида мешавад: а) *фонусест расмдори калони овеза, ки бо вазиши бод гардиш мекунад ва шабҳо бо равшании шамъи он дар девораи акси шаклҳои гуногун менамояд.* б) *одами лозар ва хушкбадан (маҷоз).*

Ба ҳамин монанд калимаи **лангар** шарҳ меёбад. Се маъноии ин вожа шарҳ ёфта, маъноҳои таркибии ҳар яке аз маъноҳо ва ибораҳои бо он маъноҳо мавҷудбуда, тафсир шуда, семантикаи маҷозию аслии онҳо муайян мегардад, ки ҳар маъно ба тавре бо ҳам алоқамандии хос доранд: **лангар** 1. *чизи вазнине, ки бо вай вазъияти чизеро ба тарзи матлуб нигоҳ доранд (лангари бофандагон, лангари киштӣ, лангари дорбозон, ки дар вақти ба дор баромадан ба даст мегиранд).* 2. *оши умумӣ, ки ба фақирон доимо медиҳанд.* 3. *ҷое ки дар он ҷо ба фуқаро оши умумӣ медиҳанд.* **Лангар андохтан** [а) *барои киштиро устувор нигоҳ доштан лангарро ба об андохтан*] б) *барқарор мондан дар ҷое (маҷоз).* **Лангар рехтан** а) *нигоҳкун.* ба **лангар андохтан**; б) *тамкин нишон додан.* **Лангар рехта** *нишастан тамкин нишон дода калонвор нишастан.*

Калимаҳои юнониасли **лаган** ва **дафтар** аз рӯйи ду маъноии ба ҳам алоқаманд шарҳу эзоҳ мешаванд. Агар ҳарду маъноии вожаи **дафтар**, ки дар «Луғатнома» тафсир шудааст (1. *китоби ҳисобнависӣ.* 2. *коғазҳои нонавиштаи муқова кардашуда, ки дар вай шеър ва ё чизҳои дигарро*

нависанд) имрӯз ҳам маъмул бошад, дар калимаи **лаган** маънои дуҷум архаистӣ шудааст, ки доир ба ин масъала муаллифи «Луғатнома» ҳам таъкид кардааст: **лаган** 1. зарфест филизи чуқури калон. 2. шамъдон (ба ин маънӣ ҳоло дар забони зинда нест). Сермаъноии вожаи **калид** дар ду банд шарҳ меёбад: **калид** 1. олотест, ки бо вай қулфро кӯшоянд. 2. ҳарчизе, ки бо вай чизе кушода шавад (маҷоз аст).

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ калимаи **наргис** на танҳо номи гул, балки аз рӯи шабоҳат маҷозан ба маънои чашм далолат мекунад. Ин хусусияти вожаи мазкурро чунин шарҳ медиҳад: **наргисгулест**, ки шукуфаи ба чашми напӯшида мондааст. **Ду наргис** киноя аз аз ду чашм.

Аз рӯи шарҳи маълум мешавад, ки вожаи **тарёк** гунаи тарёқ ҳам доштааст: **тарёк** нигоҳ кун. бо маънии дуҷуми **тарёк**; **тарёк** 1. афюн, ки аз шираи кӯкнор месозанд. 2. давоест бо афюн сохташуда аз ҷиҳати дафъи захр. Лексемаҳои юнионасли **колбад** ва **писта** бо як маъно чунин тафсир шудаанд: **колбад** танӣ одамӣ ва ҳайвонот, ҷасад; **писта** донаки мағздор, ки мағзаш сабзранг мешавад.

Тавре дида мешавад, аксарияти воҳидҳои луғавии юнионасл имрӯз ҳамчун вожаҳои худӣ истифода шуда, дар сохтани калимаю ибораҳои нав чун калимаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд.

2. 4. 7. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони чинӣ. Дар «Луғатнома» ду калимаи чинӣ дида шуд, ки онҳо ҳам ба савтиёт ва хусусиятҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ пурра мувофиқ шудаанд. Калимаи **коғаз** ба ду маъно шарҳ ёфтааст, ки маънои дуҷум имрӯз чандон маъмул нест: **коғаз** 1. чизест, ки дар вай хат нависанд. 2. хат, мактуб, Ҳофиз гуфта:

Эй боди сабо бубар ба он шух,

Аз ошиқи беқарор қоғаз.

Калимаи **карбос** ҳам ба ду маъно омадааст, ки ба ҳам алоқаи мантиқӣ дошта, ба сермаъноӣ далолат мекунад: **карбос** 1. (дар замони қадим) умуман номи пушокворӣ. 2. порчаи сафед, ки аз ресмони ҷойдорӣ дар дӯкони дастӣ бофта мешавад (ба ин маънӣ дар замони охир махсус гардид).

Ҳамин тариқ, дар «Луғатнома» калимаҳои иқтибосии бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, хитойӣ ҷойгоҳи худро дошта, гувоҳи онанд, ки забони тоҷикӣ дар тули таърих бо қавму миллатҳои дунё – худро бегона муносибатҳои гуногун доштааст. Аксари калимаҳои ин забонҳо имрӯз чун калимаҳои забони тоҷикӣ истифода шуда, дар сохтани калимаю ибораҳои нав ҷаҳонланд.

Хулосаи боби II. Таҳқиқи масъалаи иқтибосот нишон медиҳад, ки вомғирии калимаҳо аз забонҳои гуногуни дунё ҳодисаи ногузир аст, зеро миллатҳои гуногуни дунё наметавонанд дар ғӯшаю инзиво зиндагӣ кунанд ва аз мардумони дигар дурӣ ҷӯянд. Аз ин рӯ, аз як забон ба забони дигар интиқоли калимаҳо амри воқеӣ буда, дар марҳилаҳои гуногуни рушди забонҳо калимаҳои зарурӣ гардиш меҳӯранд, иқтибос мешаванд ва метавонанд зарурати иҷтимоии миллатҳоро таъмин намоянд. Забони тоҷикӣ ҳам аз ин ҳодисаи забонӣ истифода кардааст ва ин амал дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ падидаи муқаррарӣ мебошад. Аз ҳамин рӯ, масъалаи иқтибосот ба ҳайси яке аз масоили асосии забоншиносӣ диққати олимону чалб намуда, роҳҳои воридшавӣ ва омилҳои иқтибосғирии калимаҳоро донишмандони зиёде, ки зикрашон рафт, дар асоси маводи забони адабии тоҷикӣ, дарӣ, форсӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ таҳқиқи карда, андешаҳои муҳими илмӣ баён намудаанд. Таҳқиқоти донишмандон гувоҳи он аст, ки ба забони тоҷикӣ ва шеваҳои он, асосан, аз забонҳои арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва русӣ-байналмилалӣ иқтибос шудааст ва роҳу воситаю шароитҳои воридшавӣ гуногун будааст. Доир ба ин масъаламуҳаққиқ Ғ. Ҷураев таҳқиқ анҷом дода, аз ҷумла эшон ба ин ақида аст, ки «Муносибати забонҳое, ки аз ҳамдигар дуранд, доду гирифтӣ онҳо ба таври сунъӣ, яъне дар натиҷаи забти кишварҳо ва ба сари як халқ зӯран таҳмил кардани дину оин ва илму фарҳанги халқи дигар сурат мегирад.... Маълум аст, ки забонҳои тоҷикию ўзбекӣ, сарфи назар аз он ки ба оилаҳои гуногун тааллуқдоранд, дар асари ҳамзистии тулонии халқҳои тоҷику ўзбек аломатҳои муштарак пайдо кардаанд. Агар ғўем, ки дар ташаккули забони ўзбекӣ, хусусан, шакли адабии

он, забони тоҷикӣ нақши муҳим бозидааст, сахв нахоҳад шуд» [130, 37]. Аз ин гуфтаҳо ба хулоса омадан мумкин аст, ки доду гирифтаи калимаҳо аз забони арабӣ хусусияти ғайриробитавӣ ва аз забони узбекӣ ҷанбаи робитавӣ ва дар асоси ҳусни ҳамҷаворӣ будааст. Аз забони русӣ-байналхалқӣ бошад, ба вазъи сиёсию фарҳангӣ дигаргуниҳои иҷтимоии асри бист марбут аст

Баррасии таркиби луғавии «Луғатнома» гувоҳи он аст, ки дар он, асосан, калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва теъдоди каме аз забонҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ ва хитойӣ ба мушоҳида мерасад, ки забони тоҷикӣ дар тури таърих бо ин забонҳо муносибатҳои дуру дароз дошт.

Аз таҳлили калимаҳои иқтибосӣ маълум гардид, ки дар «Луғатнома» аз ҳама бештар вожаҳои арабӣ ҷой гирифтаанд. Онҳо дар шаклҳои гуногуни тайёр ба забони тоҷикӣ ворид гардида, дар тури садсолаҳо истифода шуда, асосан, бо ҳамон маъниҳое, ки дар забони асл доранд, дар «Луғатнома» маънидод шудаанд.

Мансубияти соҳавии калимаҳои арабӣ мухталиф буда, муносибатҳои хешовандӣ, дӯстию рафоқат, мансубият ба қавму миллат, тоифаю гурӯҳҳо, номи асбобу анҷом, вобаста ба ҳайвонот, мансубияти замонию маконӣ, номи бемориҳо, дарахтон, соматизмҳо, калимаҳои мансуб ба дафтардорӣ, динӣ, мафҳумҳои умумии машғулияти одамон ва ғайраро ифода карда, дар шакли танҳою ҷамъ оварда шуда, тафсир ёфтаанд.

Дар «Луғатнома» ду шакли ҷамъи арабӣ: шакли мукассар ва солим дида шуд, ки дар ҷадвалҳо бо нишон додани теъдоди калимаҳо оварда шудаанд. Маълум гардид, ки қолибҳои шакли мукассари калимаҳои арабӣ хеле зиёд будааст. Аз ҷумла бо қолаби **афъол** 99 калима, **мафъил** 48 калима, **фавъил** 48 калима, **фуъул** 41 калима, **фаъоил** 34 калима, **фуъало** 21 калима, **афъил** 10 калима, **мафъил** 11 калима, **фиъол** 10 калима, **фуъал** 9 калима, **фиъол** 8 калима ва ғ. калимаҳои арабӣ тафсил ёфтааст.

Калимаҳои туркӣ-муғулии дар «Луғатнома» назар ба калимаҳои арабӣ хеле камтар буда, ба ду гурӯҳ: исмӣ ва сифатӣ тақсим мешаванд. Онҳо

маъниҳои гуногунро ифода мекунад. Аз ҷумла, воҳидҳои луғавии мансуб ба номи ашӯ ва номи зарфу асбоби гуногун, мансуб ба номи амал, номи макон, қору фаъолият ва мансаб, номи қабила ва халқ ва воҳидҳои луғавии мансуб ба аломати ашӯ мебошанд.

Дар баробари ин, дар «Луғатнома» калимаҳои мансуб ба забонҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, хитойӣ во меҳӯрад, ки дар даврони гуногун дохил гашта, ба хусусиятҳои савтӣ, сарфию нахвии забони тоҷикӣ пурра мувофиқ шуда, дар сохтани калимаю ибораҳои нав иштирок карда, дар таркибҳои гуногуни забонӣ: зарбулмасалу мақол ва калимаҳои фразеологӣ истифода мешаванд.

**БОБИ Ш. СОХТОРИ КАЛИМАҶОИ ТАФСИРШУДА
ДАР «ЛУҒАТИ НИМТАФСИЛИИ ТОЧИКӢ БАРОИ ЗАБОНИ
АДАБИИ ТОЧИКӢ»-И САДРИДДИН АЙНӢ**

3.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар баробари истифода аз шеваҳо ва иқтибоси калимаҳо роҳу воситаҳои калимасозӣ дар такмили таркиби луғавии забон нақши калон дорад, ки ин омили лингвистии рушди забон ба шумор меравад. Доир ба ин хусусияти забон донишмандони зиёде таҳқиқот бурда, роҳу воситаҳо, қолибҳои калимасозии ҳиссаҳои нутқ, сермаҳсулию каммаҳсулии унсурҳои калимасозӣ ва ғайраро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Махсусан, дар ин самт корҳои бунёдии назариявии олимони шинохтаи ватанию хориҷӣ, ба мисли М. Д. Степанова [211], К. А. Левковская [168], В. С. Расторгуева [188], Ш. Ниёзӣ [71], К. С. Кубрякова [167], М. Муҳаммадиев [65], Л. С. Пейсиков [184], С. Ҳалимов [118], Ф. Р. Амонова [145], Н. М. Оранский [179], Ш. Рустамов [88; 90], Ғ. Чураев [128; 131], Э. Шоев [136], М. Н. Қосимова [40; 41], Д. Саймиддинов [97], Д. Хоҷаев [112; 113], Ф. Шарифова [132], М. Саломов [103], Т. Ваҳҳобов [18], С. Назарзода [66], Т. Шокиров [138], О. Қосимов, [159; 163], А. Байзоев [14], С. Раҳматуллозода [83; 84], Г.Мирзоев [173] ва дигарон назаррас буда, перомуни масоили гуногуни калимасозӣ асару мақолаҳои алоҳида ба ҷоп расонида, дар ҳамаи давраи замони онро ба унвони воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон доништаанд. Аз ҷумла, Д. Саймиддинов зимни таҳқиқи масоили калимасозӣ дар забони форсии миёна баён менамояд, ки «вожасозӣ чун дар дигар забонҳо дар форсии миёна низ аз манбаи асосӣ ва ҳамешагии такмил ва ташаккули луғат маҳсуб мегардад. Тайи рушди ин забон дар ҳама сабақҳои он луғату истилоҳоти фаровонеро метавон пайдо кард, ки онҳо бар пояи қолабҳои суннатии вожасозӣ танзим ва ташкил ёфтаанд» [97, 112].

Дар радифи осори илмӣ, барои нишон додани хусусиятҳои калимасозӣ хизмати луғатномаҳои давраҳои гуногун кам нест. Яке аз луғатҳое, ки барои

муайян кардани манфиати калимасозӣ ҷолиб ба назар мерасад, «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айни мебошад. Аз баррасии маводи ин луғатнома маълум мегардад, ки калимаҳои дар он шарҳёфта аз ҷиҳати сохт сода, сохта ва мураккаб буда, дар қолибҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд.

3. 2. Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаҳо

Маълум аст, ки луғатнависӣ аз қадим диққати донишмандонро ҷалб кардааст. Луғатномаҳои, ки дар давраҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд, ҳолати таркиби луғавии замони муайяни таърихӣ забонамонро нишон медиҳанд ва аз ин ҷиҳат аҳамияти муҳими илмӣ доранд. Дар баробари ин, онҳо барои баррасиҳои фонетикӣ ва грамматикӣ маводи арзишманд пешниҳод мекунанд ва ҳар муҳаққиқ метавонад барои ҳалли масоили илмӣ худ аз онҳо истифода намояд. Аз ин ҷиҳат ҳам «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айни ҷолиби диққат мебошад. Бо тавачҷуҳ ба ин ки дар баробари забони зиндаи халқ манбаи асосии китоби устод Айни ба қавли ҳуди эшон «Ғиёс-ул-луғот» ва «Бурҳони қотеъ» [272, 562] будааст, онро («Луғатнома» дар назар аст) метавон муаррифгари ҳолати гузашта ва ҳозираи забони тоҷикӣ қаламдод кард. Баррасии сохтори ин асар ҷиҳати нишон додани роҳи таърихӣ қолибҳои калимасозӣ муфид арзёбӣ мешаванд. Барои ҳалли ин масъала пасвандҳоро дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Пасванди -й.

Ин пасванд дар «Луғатнома» яке аз унсурҳои фаъоли калимасозӣ ба шумор меравад. Калимаҳои, ки бо ин пасванд сохта шудаанд алломорфи –гӣ низ доранд. Теъдоди исмҳои бо ин унсур сохташуда 202 адад, сифатҳо 80 калима ва калимаҳои, ки дар матн ҳам исму ҳам сифатанд 20 вожаро фаро гирифтаанд. Воҳидҳои луғавии сохташудаи исмӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Онҳо номи ашё ва марбут будани онҳоро ба чизҳои гуногун аз қабилҳои хӯрок, нушокӣ, мева, даво, либос, зарф, беморӣ, шуғл, номи ранг, шахс, паранда, гулу гиёҳ, муносибату мансубият, макон, ҳарорат, ҳолат,

исмҳои маънӣ ва ғайраро мефаҳмонанд, ки онҳоро ба тариқи зайл овардан мумкин аст:

1. Калимаҳои сохтаи марбут ба шахс. Ҳамчун асос калимаҳои исмию сифатӣ хизмат карда, шуғли одамон, муносибату мансубияти шахс, ҳолату вазъият, хулқу хислат, характери одамон ва ғайраро мефаҳмонанд. Масалан:

❖ **ифодаи шуғли одамон:** дабирӣ, икхирӣ, имоматӣ, мирзоӣ, рубобӣ, сарӣ, фалохатӣ, юзбошӣ, қозӣ, ғозӣ, кулолӣ, дарзӣ, камӣ, ёварӣ, наззорагӣ, рикобӣ ва ғ. Калимаи **муаммой** низ дар шарҳи устод С. Айнӣ бо ду маъно шуғлро мефаҳмонад: 1. шоири муаммогӯӣ. 2. муаммокушӣ; **сахроӣ** деҳқон (истилоҳи Бухоро).

Аз мисолҳои мазкур маълум аст, ки калимаҳои **икхирӣ, мирзоӣ, сарӣ, фалохатӣ, юзбошӣ, ғозӣ, камӣ (ӣ), наззорагӣ, рикобӣ** ва **муаммой** архаистӣ шуда вариантҳои, ки дар тафсири устод С. Айнӣ истифода шудаанд, ҷойгузини онҳо мебошанд. Дар ҳамин қолабу маъно вожаҳои **суфӣ, доварӣ** ва **харротӣ** дида мешавад, ки бо хусусиятҳои сермаъноияшон тафсир ёфтаанд: **суфӣ** 1. *аҳли тасаввуф*. 2. *шайхҳои суфнӯш*. 3. *азонгӯяндаи масҷидҳо, муаззин (ба маънои саввӯм дар забони халқ зиндааст)*; **доварӣ** 1. *ҳукуматдорӣ*. 2. *хусумат, низоъ*. 3. *шикоят*. 4. *муҳокима(муҳокимаи мардум)*; **харротӣ** 1. *мансуб ба ҳаррот (пешаи харротӣ, дукони харротӣ)*. 2. *ҳар чизе, ки дар дӯкони харротӣ тарошида шуда бошад*. 3. *ҳар чизе, ки шакли он гирда, сарборик ва суфта бошад (мачоз)*;

❖ **ифодаи ҳолату вазъияти шахс.** Калимаҳои сохтаи ин гурӯҳ аз асосҳои гуногун исмию сифатӣ бо пасванди -ӣ ҳолату вазъияти инсонро аз рӯйи зебӣ, ошуфтагӣ, парешонӣ, ғурбат, танбалӣ, заифӣ, ғуломӣ, мадҳушӣ, ҳолати руҳӣ, гумроҳӣ, покизагӣ ва ғайраҳо мефаҳмонанд, ки теъдоди онҳо нисбатан зиёд аст. Ин навъи калимаҳоро дар навбати худ метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард. Ба гурӯҳи якум калимаҳои, ки имрӯз аз истифода баромада, архаистӣ шудаанд: **мутамаанӣ** орзӯкунанда, умедвор; **зинҳорӣ** касе, ки дар паноҳ ва амони касе, ё ҳукумат истода бошад; **забунӣ** зердастӣ, оҷизӣ; **мутаҳаллӣ** бо зевар орошташуда; **низорӣ** логарӣ, харобӣ, заифӣ; **қоҳилӣ**

*танбалӣ; ғавӣ гумроҳ. Дар байни ин гурӯҳ вожаҳое во мехӯранд, ки аз рӯйи шарҳи устод С. Айнӣ сермаъно ва ё омониманд: **рахӣ** 1. роҳнишин; 2. гулом, банда, чокар; **муталошӣ** 1. аз ҳам ҷудошаванда. 2. пошхӯрда; ошуфта, парешон; **гӯлахӣ** 1. касе, ки дар гӯлах хизмат мекунад ва дар он ҷо зиндагӣ менамояд. 2. одами чиркин (маҷоз).*

Ба гурӯҳи дуҷумла калимаҳое мансуб доништа мешаванд, ки имрӯз мавриди истифодаанд ва мутобиқи тафсири устод С. Айнӣ хусусияти моносемаею полисемӣ доранд. Аз ҷумла калимаҳои зерин бо хосияти якмаъноӣ шарҳ ёфтаанд: **бандӣ, беморӣ, маъюсӣ, мондагӣ, ниёзмандӣ, ошуфтагӣ, танҳой, хаёлотӣ, шефтагӣ, ғарибӣ, кашоқӣ, тавоноӣ, фирузӣ, фарзонагӣ, фаромӯшӣ, раҳой, шодӣ, фасеҳӣ, чинӣ** ва ғ.

Аммо вожаҳои сохтаи зерин дар шарҳи муаллифи «Луғатнома» сермаъноянд ва метавонанд ба маънои аслию маҷозӣ истифода шаванд: **раъноӣ** 1. зебоӣ, 2. худороӣ, худнамоӣ; **савдоӣ** одами девонамизоч. *гузаштаҳо*; **бандагӣ** 1. гуломӣ, дар қайд будан. 2. бандагии Худоро ба ҷо овардан - мурдан; **фарбеҳӣ** 1. фарбеҳ будан, сергушти. 2. маҷ. тавонгарӣ, бадавлатӣ; **хафагӣ** 1. андӯҳгинӣ. 2. офатё фалокате, кидили одамро танг мекунад; **поқӣ** 1. беайбӣ, беғуноҳӣ. 2. покизагӣ. 3. поқу.

❖ **ифодаи муносибату мансубият:** дуруштӣ, аъробӣ, аҷамӣ, ҷумлагӣ, шогирдӣ, мардумӣ, мустақбирӣ, гаравӣ, рустой, доғули, кӯкнорӣ, фидой, ҳиндӣ, мубоҳӣ, фулонӣ ва ғ.. Калимаи **тағой** бо мафҳуми муносибати хешутаборӣ дар забон маъмул аст. Дар «Луғатнома» дар баробари маънои мазкур семантикаи дуҷумла: *устухони ҳанӯз саҳт нашуда, ки монанди парчаҳои тахтаи тунук дар даруни гӯшт во мехӯрад* (дар забони омма ин гуна *устухонро «тағоикӯшак»* низ тафсир гардидааст. Аз калимаҳои номбурда дар забони тоҷикӣ имрӯз вожаҳои **мустақбирӣ** ва **мубоҳӣ** чандон маъмул нестанд. Дар «Луғатнома» се вожаи сермаъно дар ин гурӯҳ дида мешавад, ки яке аз маъноҳояшон мансубиятро мефаҳмонад: **роҳӣ** 1. мансуб ба роҳ. (масалан, чизҳои сафарӣ). 2. раванда; **суғдӣ** 1. мансуб ба суғд. Суғдиён қавми қадимӣ, ки дар Мовароуннаҳр бошиш доштанд. 2. забони суғдӣ, ки як

шуъбаи (қадимаи гурӯҳи) забонҳои эронист; **хисорӣ** 1. мансуб ба **хисор**. 2. маҷ. хонанишин.

❖ **ифодаи номи амал.** Бо истифода аз асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ пасванди -ӣ як теъдод калимаҳои сохтааст, ки ба номи амалу ҳаракат ишора мекунад. Мутобиқи шарҳи «Луғатном» онҳо якмаъно ва сермаъно мебошанд: **талаққӣ назирӯфтан**; **талоқӣ бо ҳамрӯбарӯшудан**; **вохӯрӣ**; **тамбалӣ беҳавсалагӣ**, **бекорхобӣ**; **халосӣ раҳой**; **қаннодӣ ширинифурӯшӣ**; **шиносӣ шинохтани ду кас ё чанд кас ҳамдигарро**; **шӯхӣ ҳазл**, **бозӣ**; **шумӣ шӯхи аз ҳад зиёди бачагон**, **ки аз вай рӯй додани ягон фалокат мумкин аст**; **бозӣ фиребу найранг**; **коригӣ аз ёд кардани чизе бе он ки маънии онро донад**; **зӯрӣ қувват**; **меҳрубонӣ шафақат**, **муҳаббатнишондиҳӣ**; **нағзӣ некӣ**; **сабурӣ таҳаммул**; **тайёри тайёр шудан**, **омодагӣ**; **харомӣ** 1. дузди роҳзан. 2. фарзанде, **ки аз падари ғайриқонунӣ рӯида бошад**; **мастурӣ** 1. бопардагӣ. 2. покӣ (аз гуноҳ); **пахлавонӣ шуҷоатмандӣ**, **далерӣ**. 2. **пахлавӣ**.

❖ **ифодаи номи хислату характери шахс.** Аз шаш вожаи дар «Луғатнома» шарҳёфта чортои он чун воҳиди луғавии якмаъно ва сетои он сермаъно тафсир шудаанд: **шикебой босабрӣ**, **бобардоштӣ**; **шаттоҳӣ беҳаёӣ**, **серчанҷолӣ**; **фурӯтанӣ тавозуъ**, **хоксорӣ**; **чапанӣ беодобӣ**, **бадгапӣ**; **фузулӣ** 1. пургӯӣ. 2. абаскорӣ; **хирагӣ** 1. тирагӣ. 2. густохӣ. 3. далерӣ; **хаёлӣ** 1. чизи беасл. 2. одами бисёр тасаввуркунанда. Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба маъноҳои шарҳёфта калимаҳои **шикебой**, **чапанӣ** ва **фузулӣ** истифода намешаванд;

❖ **калимаҳои мансуб ба низомӣ.** Дар қолаби исму пасванди -ӣ барои ифодаи мансубият ба кори низомӣ чор калима дида шуд: **низомӣ**, **лашкарӣ**, **нафарӣ** (аскари нафари оддӣ); **сипоҳӣ**.

2. Калимаҳои сохтаи марбут ба ғайришаҳс. Пасванди -ӣ бо асосҳои гуногун ҳамроҳ шуда, калимаҳои нав сохтааст, ки марбут ба номи хӯрок, нушокӣ, мева, ранг, либосу матоъ, асбобҳои рӯзгор, пул, гулу гиёҳ, ҳайвону паранда, ашёи марбут ба хонасозӣ ва ғайра мебошанд, ки онҳоро дар шакли зер овардан мумкин аст:

➤ **калимаҳои сохтаи марбут ба номи хӯрок, нушокӣ, мева.** Бо калимаҳои гуногун дар қолаби исму пасванд ва сифату пасванд омада, калимаҳои марбут ба номи анвои хӯрок, нушокӣ ва мева месозад: **кунчидӣ, рӯзӣ, бодиёӣ, яхӣ, соҳибӣ, халилӣ, соягӣ** (*ангури кишмиш*), **чарбӣ, хусайнӣ, дурдӣ, сабзӣ, қобилӣ** ва ғ.

Калимаи **хусайнӣ** дар баробари маънои мазкур дар «Луғатнома» ба маънои яке аз ҳавоҳои мусикӣ дар «Шашмақом» низ шарҳ ёфтааст, ки дар қолаби мазкур омоним шудааст.

Калимаҳои **шолӣ, хулмӣ, чуворӣ** ва **чошнӣ**, ки ҳамчун анвои гуногуни хӯрданию нушиданӣ дар «Луғатнома» шарҳ ёфтаанд, калимаҳои сода буда, зеро асосҳои онҳо ба истиснои вожаи **шол** маънои алоҳидаи луғавӣ надоранд. Калимаи **шол** ҳамчун мавод барои соختани палос хизмат мекунад, ки ба «**шолӣ - биринчи нӯшташ пок карданашуда**» ҳеҷ иртиботи маъноие надорад.

➤ **калимаҳои сохтаи марбут ба номи либосу матоъ.** Дар ин гурӯҳ пасванди **-ӣ** фақат бо исмҳои меоянд ва калимаҳои сохтааст, ки аз қадим дар истифода буданд, аммо қисме аз онҳо имрӯз чандон маъмул нестанд. Масалан, агар вожаҳои **шоҳӣ, лозимӣ, сӯзанӣ** имрӯз ҳам бо маънои дар «Луғатнома» зикргардида мушоҳида шаванд, вожаҳои **мисқолӣ** *як хел докаи нозуки тунуки аълосифат*; **ташрифӣ** *либосҳои инъомӣ*; **фараҷӣ** *ҷомаи васеи беастар, ки аз рӯй нӯшанд* дар истифодаи умум нестанд ва бо як маъно тафсир шудаанд. Калимаҳои дигаре дар ҳамин қолаб во меҳӯрад, ки бо хусусиятҳои сермаъноӣ ва омонимияшон шарҳ ёфтаанд, ки чунинад: **ниҳолӣ** // **наҳолӣ** 1. *қолинчае, ки дар вай нақши ниҳол андохта бофта бошанд*. 2. *бистар, раҳти хоб*; **қаламӣ** 1. *бофтаи ресмонест, ки торҳои вайро пеш аз танидан бо рангҳои гуногун ранг мекунад*. 2. *китоби дастнавис*; **пиёзӣ** 1. *як хел моҳути сафедчааст, ки рангаш ба ранги пиёзи сафед монанд аст*. 2. *гулҳое, ки тухми онҳо мисли беҳи пиёз бошад ва ҳар сол аз он беҳҳо гул рӯяд*; **гузарӣ** 1. *меши (чарм – 3. М.) сафеди бисёр нарм*. 2. *мансуб ба гузар (гузари мо – аҳли гузари мо, ҳамгузари мо)*; **боронӣ** *ҷомаи боронногузар, ки дар*

рӯзҳои борон нӯшанд; гиребонӣ 1. порчае, ки бар гиребони либос дӯзанд. 2. гиребон (дар ин маънӣ «ӣ» барзиёд аст).

➤ **калимаҳои марбут ба номи ранг.** Барои ифодаи ранг пасванди -ӣ бо асосҳои исмию сифатӣ меояд: **булӯрӣ, фистакӣ.** Калимаи **сиёҳӣ, райҳонӣ** ва **сафедӣ** бо ҳамин қолаб дар «Луғатнома» бо хусусиятҳои омонимӣ тафсир ёфтааст: 1. *ранги сиёҳ.* 2. *торикӣ.* (**сиёҳишабторикии шаб**). 3. *ранге, ки бо вай хат нависанд.* 4. *чизе, ки аз дур менамояд, аммо чӣ будан ва кӣ будани онро бинанда фарқ карда натавонад.* 5. *ҳолати даҳшатнок, ки одам дар хоб мебинад;* **райҳонӣ** 1. *мансуб ба райҳон.* 2. *ранги сабзча, сабзранг;* **сафедӣ** 1. *мансуб ба сафед.* 2. *ғозаест, ки занон бо вай рӯи худро сафед кунанд.*

➤ **калимаҳои марбут ба номи баъзе асбобҳои рӯзгор:** лаълӣ, дақёнусӣ, сафолӣ, суроҳӣ, лангарӣ, шохӣ ва ғ.

➤ **калимаҳои марбут ба пулу дорой:** **донагӣ** 1. *пули тиллои сикказода.* 2. *чизе, ки онро донабайъ мефурӯхта бошанд, дона-дона, якто-якто (монанди тухми мурғ); раддӣ* 1. *чизи нохолис (масалан нуқраи қалъагӣ омехта).* 2. *рондашуда аз ҷамъият; дорой* *сомон, сарват.*

➤ **калимаҳои марбут ба гулу гиёҳ:** хайрӣ, ҷаъфарӣ, наргисӣ. Вожаи **кабудӣ** ба ду маъно тафсир шудааст, ки аввалӣ -1. *нилгушӣ. маънои маъмулӣ аст, аммо дуюмӣ - 2. сабзавот.* Дар идомаи тафсир устод С. Айнӣ ба ин ишора менамояд, ки вожаи **кабуд** ба маънои «сабз» меояд, ки аз ғалатҳои ом аст. Ҳамчунин, зимни шарҳи вожаи **гулӣ** «нигоҳ кун. ба гул» навишта мешавад. Калимаи гул ба ду маънӣ аст: 1. *шукуфаи дарахтон ва гиёҳҳо.* 2. *растаниест, ки вайро танҳо барои ранг ё бўяш мекоранд.* Аз ин шарҳ маълум мегардад, ки калимаи гулӣ ва гул ҳарду як маъно дошта, гунаи ҳамдигаранд ва пасванди -ӣ ҳамчун унсури зиёдотӣ истифода мешудааст, аммо имрӯз он (гулӣ) дар муомилот нест.

➤ **калимаҳои марбут ба ҳайвону паранда.** Аз асосҳои исмӣ калимаҳои мансуб ба ҳайвону парандаҳо сохта мешавад, чандон зиёд нестанд: **етакӣ, саворӣ, кулангӣ, хонагӣ** ва ғ.

➤ **калимаҳои марбут ба ашёи марбут ба хонасозӣ; юғӣ чӯби зафс аст,** ки дар тарафи пешайвони болои сутунҳо гузошта аз болои вай яксар солорҳо ниҳанд; **гунбазӣ** ҳар чизе, ки шаклаш ба гунбаз монанд бошад; **резагӣ** резаҳост, ки дар вақти кор кардани пӯст, чарм, мис ва монанди инҳо аз канорҳояшон мебарояд; **мӯрӣ** дудкаш; **хонагӣ** чизҳои хонагузашта; **харӣ** 1. чӯби бурсӣ, ки як ҷуфти онро як хар аз кӯҳ кашида фуромадан тавонад [2. хар барин бурдан; аҳмақӣ].

➤ **калимаҳои дорои мансубият ба чизҳои гуногун: занҷирӣ** 1. мансуб ба занҷир. 2. бандӣ. 3. девона; **арзонӣ** мансуб ба арзон; 2. бахшиш; **марвӣ** мансуб ба шаҳри Марв; **гармӣ** мансуб ба гарм; **давоӣ** мансуб ба даво; **конӣ** мансуб ба кон.

➤ **калимаҳои марбут ба номи ашёи гуногун.** Аз асосҳои исмию сифатӣ бо пасванди -ӣ ба вучуд омада, тибқи шарҳи «Луғатнома» хусусияти якмаъноӣ доранд: **зиёдати** чизи барзиёд; **шоқулӣ** хатти рост аз боло ба поин кашидашуда (термини ҳандаса); **нурӣ** ҳар чизе, ки қувваи ҳосилхезии заминро зиёд кунад; **қалъагӣ** моддаи маъдании гудохтанӣ, ки бо вай мисро сафед ва шикофҳояшро кафшер кунанд.

Хусусияти муҳими қисми дигари онҳо аз он иборат аст, ки онҳо маънои ҳамгунӣ (омонимӣ) доранд ва онро аз шарҳи устод С. Айнӣ дидан мумкин аст: **сарӣ** // **саро** 1. хок, хоки намнок. [2. намнокӣ]. 3. зери замин; **қоима** 1. поя. 2. қабзаи шамшер. 3. хатти рост бар болои хатти хобида, ки аз вай гӯшаҳо пайдо шавад (маънии сеюм термини ҳандасагӣ); **махтобӣ** 1. як хел мушак аст, ки дар вақти оташ додан шӯълаи сафед медиҳад. 2. як хел чароғ аст, ки равшаниаш бисёр сафед ва бисёр дурахшон аст. 3. як хел зардолуи сафеди тунукпӯстаст; **гандагӣ** бадӣ; **нармӣ** 1. мулоимӣ. 2. оҳистагӣ. 3. ҷои мулоӣи поёни гӯши одамӣ, ки одатан он ҷоро сӯроҳ карда ҳалқа гузаронанд.

Дар шарҳи вожаи **савғотӣ** ва **савғой**, ки ҳарду бо пасванди-ӣ сохта шудаанд» **нигоҳ кун. ба савғот**» гуфта мешавад, ки он маънои «тӯҳфаи роҳовард» аст ва аз ин тафсир маълум мегардад, ки вожаҳои **савғотӣ**, **савғой** ва **савғот** дорои як семантикаанд ва пасванди-ӣ дар онҳо зиёдати аст.

3. Калимаҳои мансуб ба исмҳои маънӣ. Исмҳои маънӣ ҳам тавассути пасванди-й бо асосҳои гуногун сохта мешаванд. Калимаҳои сохта ба маънои харобӣ, вайронӣ, камбудӣ, айб, таачҷуб, арзиш, тангӣ, душворӣ, пешравӣ, пахноӣ, ҳолат ва ғайраро мефаҳмонанд. Онҳоро ба таври фишурда бидуни тафсирҳо меорем: **бовар, хосагӣ, гаронӣ, тарӣ, даркорӣ, дарозӣ, дарӣ, дастурӣ, ёдгорӣ, ифлосӣ, камӣ, маҳҷурӣ, мағокӣ, ахноӣ, монандӣ, пешӣ, равонӣ, сабуқӣ, сафӣ, сахтӣ, фитрӣ, хорӣ, ғалатӣ, қурбонӣ, ҳавонӣ, чирмӣ, чуфтӣ, анбӯрӣ, сипарӣ, табоҳӣ, харобӣ.**

4. Калимаҳои сохтаи мансуб ба сифатҳо. Тавассути пасванди -й, асосан, сифатҳои нисбӣ ба мушоҳида мерасад. Дар «Луғатнома» беш аз 77 вожаи сифатӣ дида мешавад, ки онҳо ифодакунандаи сифатҳои нисбии мансуб ба ранг, чирмҳои заминию осмонӣ, мансуб ба қорҳои гуногуни руҳонию ҷисмонӣ, маҷоз, ҳаҷму андоза, дурию наздикӣ, мансуб ба таомҳои гуногун, қорҳои дастию саноатӣ, мансуб ба ҳайвонот, сифате, ки одам дар сабабҳои таҳсилба даст даровардааст ва ғайра мебошанд. Барои мисол чанд калима бидуни шарҳҳо меорем: **барӣ, касбӣ, шахсӣ, кӯҳӣ, дастӣ, дунёӣ, дӯшӯӣ, зарурӣ, каёнӣ, каломӣ, камонӣ, китобӣ, қорӣ, қирой, маҷбури, маҷозӣ, миқнотисӣ, фалсафӣ, хокӣ, хунӣ, чоҳӣ, шайдоӣ, шахвонӣ, шикорӣ, шикамӣ, шифоҳӣ, қавмӣ, қаландарӣ, ғоратӣ, ҳаҷвӣ, қонӣ, давлатӣ, наботӣ, тиббӣ, ғӯзагӣ, нахӯдӣ, самимӣ, аҳқарӣ, арғувонӣ, зайтуни, заъфаронӣ, муқимӣ, назарӣ, нилӣ, нохалафӣ, нуронӣ, равонӣ, ғанӣ, қирмизӣ, қолабӣ ва ғайра.**

Ҳамин тариқ пасванди -й ва алломорфаш -гӣ дар «Луғатнома» яке пасвандҳои фаъол, серистеъмол ва гуногунвазифа буда, бо асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ омада, калимаҳои гуногуни марбут ба исму сифат сохтааст.

Пасванди -а.

Яке аз пасвандҳои сермаҳсул дар «Луғатнома» пасванди –а мебошад, ки дар сохтани исмҳои ифодакунандаи шахс, ашъи гуногун ва маънию макон иштирок мекунад:

1. Исмҳои ифодакунандаи шахс. Зикри ин нуктаро зарур медонем, ки дар корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва китобҳои дарсии ба забони адабии тоҷикӣ [27; 91; 22 ва ғ.] ва осори илмӣ аксари шевашиносон [198; 199; 2001; 188; 165; 141; 125; 60; 135; 129; 74; 47 ва ғ.] доир ба сохтани исми шахс бо ин пасванд чизе гуфта намешавад. Аммо муҳаққиқ С. Раҳматуллозода зимни баррасии роҳҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ муайян кардааст, ки дар шеваҳои мазкур бо пасванди **-а** на танҳо калимаҳои ифодагари исми ашё ва макон, балки вожаҳои марбут ба шахс низ сохта мешавад [84, 48].

Бо пасванди **-а** сохтани вожаҳои марбут ба шахс дар «Луғатнома»-и С. Айнӣ ҳам ба мушоҳида расид, аммо онҳо чандон зиёд нестанд. Бо асосҳои гуногун омада, калимаҳое, сохта мешавад, ки муносибатҳои хешутаборӣ, шуғл, дӯстию ошноии одамон ва дигар мансубиятҳоро ифода мекунанд: **ҷонона** маъшуқа; **бахшида** маҷозан номзад, арус; **мутриба** зани тарабангез, созандазан; **соҳира** ҷодугарзан; **қобила** доя, момодоя; **ҳомила** зани бордор; **беруна** аҷнабӣ, бегона, хориҷӣ;

Ҳамчунин, се калима дида мешавад, ки бо пасванди мазкур сохта шуда, тибқи тафсири устод С. Айнӣ хусусияти сермаъноӣ зоҳир менамоянд: **чура** ду ошноӣ ҳамсол аз мардон. 2. ду порчаи як чиз, ки як либос мешуда бошад (як **чура** алоча, як **чура** карбос); **банда** 1. гулом, 2. касе, ки дар қиморбозӣ бой дода, азҳарфи худ қарздор мешавад ва то адо кардани қарзи худ ба дастихарифи худ асир менамояд; **савора** 1. дарҳолати савор будан ба чизе. 2. номиҳавоест дар мусиқа.

2. Исмҳои ифодакунандаи ашёи гуногун. Зимни баррасии маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ муҳаққиқ С. Раҳматуллозода моҳияти калимасозии ин пасвандро чунин ба қалам додааст, ки «яке аз морфемаҳои аффиксиалии серистеъмол ва сермаҳсули вожасоз аст, ки ин хусусиятро на танҳо имрӯз, балки садсолаҳо инҷониб дорост. Бо асосҳои гуногун ҳиссаҳои нутқ сохтани пасванди **-а** дар адабиёти классикӣ фаровон ба назар мерасад. На танҳо дар адабиёти классикӣ ва забони

имрӯзаи тоҷик, балки дар дигар оилаи забонҳои эронӣ ҳам ин пасванд аз воситаҳои муҳимми калимасоз ба шумор меравад» [84, 48]. Ин аст, ки пасванди -а таърихи тулонии истифода дошта, корбурди онро донишмандон дар забонҳои тоҷикӣ, дарӣ ва форсӣ баён кардаанд [89; 153; 182; 185; 179].

Дар асоси маводи «Луғатнома»-и С. Айнӣ гуфтан мумкин аст, ки пасванди -а назар ба калимаҳои ифодакунандаи шахс вожаҳои сохтаи ифодакунандаи ашъи гуногун бештаранд. Аз ин рӯ, мутобиқи ин вазифа пасванди -а сермаҳсул аст. Ба ҳайси асосҳои калимасоз исму сифат ва феъл хизмат мекунад. Калимаҳои сохта ифодакунандаи асбобу анҷом ва чизҳои гуногуни марбут ба рӯзгори мардум, калимаҳои марбут ба инсон ва ҳайвон, номи анвои растаниҳо, номи анвои хӯрок ва ғайра мебошанд:

А. Калимаҳои ифодакунандаи асбобу анҷом ва ашъи гуногун марбут ба рӯзгор. Калимаҳои сохтаи ин гурӯҳро дар тафсири устод С. Айнӣ аз рӯи вижагиҳои семантикӣ метавон ба ду қисм: моносемӣ ва полисемӣ ҷудо кард. Ба калимаҳои моносемӣ вожаҳои шомил мешаванд, ки дар асоси шарҳи «Луғатнома» қисме аз онҳо имрӯз дар муомилоти забонӣ ҳастанд, аммо қисми дигар архаистӣ шудаанд. Аз ҷумла, калимаҳои сохтае, ки имрӯз ҳам истифода мешаванд, чунинанд: **чӯба** *чӯбест, ки бо вай хамирро тунук кунанд, тири тахтаи ош*; **остона** *чӯби зерини дарвоза ва дар*; **қалама** *чӯбҳоест, ки дар девори иморатҳои чӯбкорӣ рост мегузоранд*; **эзордеворӣ** *(панел)*; **нигина** *ҳар санги пурқимат*; **хома** *қалами хатнависӣ*; **чарха** *чархе, ки дар вай занон ресмон ресанд*; **тайёра** *парвозкунанда*; **фирӯза** *сангест пурқимати осмониранг*; **нақда** *пули сикка задашуда*; **сапеда** *равшании пеш аз баромадани офтоб*; **гӯшвора** *ҳалқаест ки барои зинат ба гӯш овозанд*.

Аммо вожаҳои сохтаи моносемии дигареро во мехӯрем, ки имрӯз дар муомилот нестанд: **гардуна** *ароба*; **дошта** *асбобҳои хонагии кӯҳна*; **табла** *сандуқча ё қутичаи хушбӯиҳо, хушбӯидон*; **атрдони** *атторон*; **кашида** *ҷойпӯш ё парчаи дигаре, ки дар вай гул дӯхтабошанд*; **мушта** *кӯбачаи наддофон, ки бо вай зеҳи камонро зада чағбут ё паширо тор-тор кунанд*; **қанора** *чӯби дарози сихдор, ки қассобон дар вай гӯшт овозанд*; **ҳола**

доираест дар ҳавоҳои нимабр, ки ба гирдогирди моҳ намоён мешавад; **хушка** ҳезуми хушкест, ки барои ба осонӣ сӯзондани ҳезумҳои тар дар байни онҳо монда дамегиронанд; **ранга** чизе, ки рангҳои гуногун дошта бошад; **гулгуна** ранги сурхест, ки занон бар рӯй моланд (ин рангро «сурхӣ» ҳам гӯянд); **суда** ҳар чизе, ки соида мисли орди бехта нарм ва реза карда шудабошад (масалан, сурма, намак ва монанди инҳо); **танура** ҳар чизи оташдоре, ки ба танӯр монандӣ дошта бошад, аммо дар он ҷо нон пазанд (монанди даҳони кӯҳи оташфишон).

Дар байни вожаҳои архаистии моносемии бо пасванди –а сохташуда калимаҳои дида мешаванд, кихусусияти муродифӣ доранд: **захма** ва **шикофа** ба маънои «мизроб» ва вожаҳои **гарда** ва **хока** ба маънои «хокаи ангишт». Инак шарҳи устод С. Айнӣ: **захма** чизест, ки бо вай созхоро навозанд, нохунаки танбӯрчиён; **шикофа** чӯбаки нақорачиён ва чангнавозон; **гарда** хокаи ангишт; **хока** ангиштрезаи хокмонанд;

Ба гурӯҳи вожаҳои полисемӣ ҳам як қатор вожаҳоро во хӯрдан мумкин аст, ки бо ду, се ваё чор маъно тафсир шудаанд. Аз рӯйи ду маъно: **дандона** 1. сихмола аст, ки бо вай хоки замини рондашударо нарм ваҳамвор кунанд. 2. ҳар чизе, ки ба қатордандон монандӣ дошта бошад; **занбӯра** 1. тӯпи хурд (силоҳи чанг); 2. тири тӯп; **хурда** 1. резаи ҳар чиз, чизи майда. 2. айби хурдтаракак; **сӯхта** 1. чизе, ки дар оташ сӯхтааст. 2. ҷағбут, ё пахтаи дар оташ нимсӯз карда, ки аз вай дар оташгиронии бо ҷақмоқ фоида баранд; **катиба** 1. чизе дар девор ё ягон чизи дигар барои ном ё ёдгорӣ навишташудааст. 2. ҷое, ки дар девори бино ё ягон чизи дигар барои навиштан тайёр карда шудааст; **бурда** 1. чизест, ки дар қимор бурда мешавад. 2. умуман манфаати ғайри чашимношт.

Аз рӯйи се маъно: **гардана** 1. чӯби дусар борики миёнгафс, ки бо вай хамирро тунук кунанд. 2) ҷои борики ду кӯҳ, киҳар ду кӯҳро баҳам пайванд медиҳад. 3. ҷои борики ду хушики дар об воқеъшуда, киҳарду хуширо баҳам пайванд медиҳа; **камона** 1. камони дурӯдгарон, ки зеҳи вайро ба пармӣ печонда бо ҳаракат додани он пармиро гадонанд. 2. Камони харротон, ки

зеҳи вайро бо чӯби тарошида печонда гардонанд. 3. Камони наддофон, ки бо задани зеҳи вай бар болои чағбут, ё нашим онҳоро тит кунад; **қабза** 1. як миқдор чизе, ки дар мушт гунҷад. 2. дарозӣ, ки ба қадри мушт бошад. 3. Дастаи чизе, ки мувофиқи мушт сохта бошанд (**қабзаи шамшер** дастаи шамшер).

Бо чор маъно: **даста** 1. ҷои дастгирии корд, шамшер, табар, кӯза ва монанди инҳо. 2. тӯдаи дар як ҷо басташудаи гул, райҳон ва монанди инҳо. 3. даҳ донаи як чиз дар як ҷо (масалан, як даста пӯсти қароқӯлӣ даҳ дона мешавад). 4. гурӯҳе аз мардум.

Ҳамчунин, дар «Луғатнома» тавассути пасванди **-а** калимаҳое сохта шудаанд, ки номи ашёи гуногунро ифода карда, хосияти ҳамгунӣ (омонимӣ) зоҳир менамоянд: **кӯра** 1. оташдони оҳангарон, мисгарон ва монанди инҳо. 2. ҷое, ки дар он ҷо чӯбро сӯхта ангишт месозанд. 3. як даста шоҳӣ, ки аз вай дувоздаҳ либос баҳам расад; **тароша** 1. қалами сангтарош. 2. параҳаҳои калонтар, ки аз тарошидани чӯб бо пойтеша пайдо мешавад. 3. ҳезуме ки кафонда, ё шикаста барои сухтан тайёр кардаанд; **забона** 1. шӯълаи оташ. 2. қаравулаки миёнаи шоҳини тарозу, ки агар рост шавад, баробарии ҳар ду палларо нишон медиҳад; **дуда** 1. дудест, ки аз сӯхтани чароғ монанди он баҳар ҷо часпида менамояд. 2. кирма, ки дар даруни меъдаи одамӣ ваҳайвонон пайдо мешавад. 3. дудмон, хонавода, авлод, қабила.

Б. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои хӯрок. Калимаҳои ин гурӯҳ номи анвои шираи гиёҳ, навъҳои донагиҳо, орд ва чизҳои аз он омодашуда, маводи тайёр ва ё хоми истеъмолӣ, анвои мева ва ғайраро ифода карда, 11-тоанд. Чун асос исму сифат ва феъл хизмат менамоянд. Аз тафсири устод С. Айнӣ маълум аст, ки онҳо моносемию полисемӣ мешаванд: **нила** шираи гиёҳи нил; **кубида** орди ғаллаи бирён кардашуда; **лаҳма** наволае, ки ба мурғи шикорӣ аз гӯшти паррандаи шикоркардаи ӯ диҳанд; **нарма** сабуси биринҷ, ки вақти сафед карда гирифтани биринҷ аз шолӣ мебарояд; **хамира** ҳарчизе, кимонанди хамир бо об ё равған сиришта нарм карда шуда бошад; **гура** ангури хом; **чакида** афъюни қиёмгирифта; **чина** донаи мурғон.

Калимаҳои зерини бо пасванди -а сохташуда дар «Луғатнома» бо ду маънӣ тафсир шуда, ин маъниҳо ба ҳамдигар алоқамандӣ доранд: **шира** *чизи обакӣи часпаки ширинмазза, ки аз галладона ва аз меваҳо ҷудо карда гирифтани он мумкин аст (шираи ангур, шираи харбуза, шираи гандум...)*. 2. *оби афъюн аст, ки аз вай чакида месозанд*; **сафед** 1. *сафедии тухми мурғ*. 2. *моддае бошад дар бадани ҷондорҳо ва растаниҳо аз ҷинси сафедии тухми мурғ*.

Калимаи **куфта** бо панҷ маънӣ шарҳ ёфта, на танҳо маънии хӯрок, балки маъниҳои гуногуни шайъ ва маконро ифода мекунад, ки аз хусусияти омонимии он гувоҳӣ медиҳад: **куфта** 1. *задашуда*. 2. *гӯшти куфта, ки вайро бирён карда хӯрдан*. 3. *ҳалвои аз мағзҳои кӯфта пухташуда*. 4. *мондашуда*. 5. *андӯҳкашида, аламдида*.

Ҳамчунин, вожаҳои во мехӯранд, ки пасванди -а бо асосҳои якҷоя шудааст ва асосҳои бидуни пасванд маъноӣ марбут ба калимаи сохтаре дода наметавонанд: **буза** *шаробест, ки аз шираи арзан созад*; **фарҳашта** *кулчаи мағздори қандин*; **хӯша** *сари гандум, ҷав, ангур ва монанди инҳо*; **кӯла** *донаки зардолу*; **доса** *хасҳои сӯзанмонанди хӯшаҳои гандум ва ҷав*.

В. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои растаниҳо. Пасванди -а бо асосҳои исмию сифатӣ омада, калимаҳои наво сохтааст, ки номи гулу бутта донаю шохи растаниҳоро ифода мекунад: **бунафша** *гулест нозукнавадаи даврабарги бепоя, ки шукуфааш нофармонранг ва хушбӯӣ мешавад*; **беда** *алафи юнучкаи хушконда*; **бутта** *ҳар як донаи растаниҳои кутӯҳпӯча*; **дурушта** *беда ё алафи реза карда ба коҳ омехташуда*; **кабоба** *тухми як хел растаниест, ки дар баъзе ҷазираҳои Хиндустон рӯяд ва дар давоҳо ҳамроҳ шавад*; **сабза** *растани гандум ва ҷавмондаст, ки дар лаби ҷӯйҳо ва дар ҷойҳои обшоррӯяд*; **шоха** *шох, шохи дарахт*.

Теъдоде аз ин гурӯҳ бо хосияти ҳамгунӣ (омонимӣ) дар «Луғатнома» тафсир шудаанд, ки чунинанд: **соқа** 1. *пояи растаниҳо (пояи гандум, гул ва дигарҳо)*. 2. *Умуман пояи ягон чиз (соқаи чорпоя)*. 3. *Ҳар тарафи тоқҳо, ки гардиши тоқ бар сари онҳо меистад*. 4. *Ҳар тарафи лашкари барои ҷанг*

сафкашида; **сунбула** 1. хӯшаи ҷав ва гандум. 2. номи яке аз моҳҳои шамсӣ, ки аз 24 август то 24 сентябр рост меояд; **шӯра** 1. гиёҳест хурӯ, ки вайро сӯхта шиқор созанд. 2. як чизи намакмонанд аст, ки дар заминҳои шӯр ба ҳам мерасад, дар борутсозӣ ва дигар таркибҳои кимёӣ ба кор меравад. 3. намакҳои кимёист, ки аз филизот ва аз моддаҳои маъданӣ ҷудо кунанд, дар саноат дар хоҷагии қишлоқ ва дар давосозӣ бок ор баранд; **дона** 1. тухми галладона (гандум, ҷав, ҷуворӣ, мош ва монанди инҳо). 2. калимаест дар шумори чизҳои бечон, ки ягон-ягон шумурдани онҳо мумкин бошад, меояд, (нумератив) (харбуза, тарбуз, хишт).

Г. Калимаҳои марбут ба инсон ва ҳайвон. Ин вожаҳо узв ва шақли зоҳириюдам, беморӣ, калимаҳои марбут баҳашарат ҳайвон ва ғайраро мефаҳмонанд. Баҳайси асоси калимасоз исму сифат ва шумора истифода шудааст. Мутобиқи тафсири устод С. Айнӣ дида мешавад, ки ин калимаҳо моносемӣ ва полисемӣ буда, қисме аз онҳо хусусияти муродифиоҳамгунӣ низ доранд. Вожаҳои моносемӣ: **башара** намуди берунии рӯи одамӣ : **ғунда** як хел ҳашароти зарардори тортанакмонанди хокистарранг аст; **бузина** маймун; **ҷувона** наргови ахта накарда; **каждума** дардест бар сари ангуштон пайдо мешавад ва дар забони зинда ғилофак меноманд. Дар ин ҷо вожаи **чеҳра** ҳам ҳаст, ки маънояш тибқи шарҳи «Луғатнома» чеҳр мебошад. Пас маълум мешавад, ки дар ин калима пасванди -а моҳияти шаклсозӣ дорад. Калимаҳои **панча** ва **тухма** аз асосҳои шуморавию исмӣ сохта шуда, ҳамчун вожаҳои ҳамгун (омоним) тафсир шудаанд: **панча** 1. панҷ ангушти даст дар як ҷо. 2. ҷои ба чандин шохҷӯй тақсим ёфтани ҷӯи калон; **тухма** 1. бемориҳои меъда аст, ки аз бисёр чиз хӯрдан пайдо мешавад. 2. тухми одамӣ ва ҳайвонот аст, ки аз вай ҳамчунси он мерӯяд. 3. насл ва наҷоди як кас.

Калимаҳои **заҳра**, **талха** ва **зарда** маълум аст, ки аз асосҳои исмию сифатӣ бо пасванди -а сохта шудаанд ва мутобиқи тафсири устод С. Айнӣ маънии асосии онҳо «талхадон, заҳра» буда, бо ин роҳ як маъноро ифода карда, муродифи яқдигаранд. Дар баробари ин, калимаҳои мазкур хусусияти моносемӣ (**зарда** обест, ки дар зардадони одамӣ ва ҳайвонот ҷамъ мешавад,

захра), полисемӣ ва ҳамгунӣ низ доранд, ки тафсири зерин гувоҳи ин гуфта аст: **талха** 1. задаест, ки дар меъдаи одамӣ ва ҳайвонот дар даруни халтачае меистад. 2. як хел алафи бисёр талх аст, ки агар ба дасти одам расад ба зудӣ равондани талхии он мумкин нест ва мазаи талхияш монанди талхии ҳина аст; **захра** 1. халтачаи ба ҷигари одам ва ҳайвон часпида, ки дар дарунаш оби зарди талх ҷойгир шудааст. 2. оби зарди талх, ки дар даруни ин халтача ҳаст. 3. далерӣ (маънии саввум маҷоз аст). **Захра кафидан** якбора тарсидан. **Захра об шудан** тарсидан.

3. Исмҳои ифодакунандаи макон бо пасванди -а. Исмҳои макон, ки бо пасванди -а сохта шудаанд, дар «Луғатнома» теъдоди муайянеро фаро гирифтааст. Онҳо дар асоси калимаҳои мансуб ба исму сифат сохта шуда, ҷою макони гуногунро ифода мекунанд. Аз ҷумла номи умумии мансуб ба деҳа, макони марбут ба кӯҳ, даруну берун ва ё канори ҷойҳои гуногун, макони мансуб ба обу замин ва ғайраро ифода мекунанд. Калимаҳои ин гурӯҳ полисемию моносемӣ буда, дигар хусусиятҳои семантикӣ низ доранд. Аз ҷумла, вожаи **миёна** як маъно – «байн, мобайн, васат»-ро ифода мекунад. Калимаи мазкур бидуни пасванди -а дар шакли **миён** метавонад маънои «миёна»-ро дошта бошад. Ин хусусият аз мисолҳои бармеояд, ки дар «Луғатнома» оварда шудааст. Дар «Луғатнома» баъд аз моддаи **миёна** баҳайси мисол ҷумлаи «дар **миёнаи** дарахтзор гашием» оварда шудааст, ки агар вожаи «миёна»-ро дар шакли «миён» истифода кунем, маъно осеб намеёбад: «дар **миёни** дарахтзор гашием». Ба назар чунин мерасад, ки пасванди -а зиёдатӣ аст, аммо дар мисолҳои баъдӣ мебинем, ки бидуни пасванди -а калимаи **миён** маънои «байн, миёна»-ро дода наметавонад: **Аз миёна бархостан - аз байн рафтан.** ҳамчунин, барои ифодаи маънои **васат** наметавон пасванди -а-ро фуругузор кард: гармии **миёна**, сарди **миёна** яъне дар ҳадди васат ва агар гармии **миён** ва сарди **миён** гӯем ишораи ба узви инсон мешавад.

Дар калимаҳои **рада** ва **равзана** шаклсоз будани пасванди -а мутобиқи шарҳи «Луғатнома» равшан намоён аст, зеро тафсири калимаҳои **рад** ва **рада**,

равзан ва **равзана** як хел садо медиҳад: **рада** // **рад** қатори одамҳо, дуқонҳо, дарахтон ва монанди инҳо; **равзана** // **равзан** сӯрохест, ки барои баромадани дуд ё ворид шудани рӯшноӣ дар девор ё дар шифти хона мегузоранд.

Барои ифодаи маънои «деҳа» вожаҳои **қасаба**, **деҳа** ва **маҳалла**, ки тавассути пасванди **-а** сохта шудаанд, тафсир ёфтаанд, ки аз хусусияти муородиф будани онҳо дарак медиҳад: **қасаба** деҳаи калони шахрмонанд, **шаҳри хурд**; **деҳа** қишлоқ; **маҳалла** гузар, деҳа.

Ҳамчунин, вожаҳои моносемии ифодакунадаи макони гуногун бо пасванди **-а** дар тафсири устод С. Айнӣ чунианд: **чуфта** чоҳ, **чуқурӣ**; **димога** хушкии ба даруни баҳр дароз шударафта (термини *ҷузрофӣ*); **доманаканори** чизҳои гайри либос (доманаи *кӯҳ*, доманаи *дашт*); **кӯҳа** баромадагии ҳар чиз (*қуллаи кӯҳ*); **марза** роши (канораҳои – З. М.) замини кишт; **сахна** суфаи баландест, ки дар театр ва дигар тамошоогоҳҳо месозанд (*маънии ҳозирааш*).

Калимаи **халиса** зоҳиран бо пасванди **-а** сохта шудааст, аммо дар асл дар ин калима **-а** барои ифодаи муаннаси вожаи **халис** хизмат мекунад ва дар ин шакл ба маънои *мулки махсуси ягон заминдор ё подшоҳ* тафсир шудааст.

Лексемаҳои зерин, ки бо пасванди **-а** сохта шудаанд, бо ду ва ё се маънӣ дар шарҳи «Луғатнома» хусусиятҳои полисемӣ ваҳамгунӣ (омонимӣ) доранд: Бо ду маънӣ: **манзара** 1. *намуди табиӣи кӯҳҳо, даштҳо марғзорҳо ва монанди инҳо, ки ба назари одам менамояд.* 2. *намуди ягон воқиа, ки бинанда вайро дар зеҳни худ ба шакли як лавҳаи тасвирӣ тасаввур мекунад*; **ошёна** 1. *хонаи паррандагони ваҳшӣ.* 2. *табақаи хона ва иморат*; **теға** 1. *ҳар чизе, ки тунукдам бошад (монанди теғаи кӯҳ).* 2. *шуои офтоб.*

Ба маънои дуҷуми калимаи **ошёна** вожаи **табақа** низ чун моддаи луғавӣ дар тафсири устод С. Айнӣ дида мешавад, ки дар баробари ифодаи семантикаи «қабати хонаи истиқоматӣ «боз ду маънои наздики дигареро низ ифода мекунад: **табақа** 1. *ҳар қабати чизҳои қабат-ба қабат (чунончи ҳар қабати биноҳои чандқабата як табақа аст).* 2. *гурӯҳҳои мардум, ки бо*

аҳволи иқтисодӣ ва иҷтимоии худ аз ҳам ҷудо мешаванд. 3. ҳар тарафи дару дарвозаҳои дутабақа.

Бо се маънӣ: **ҳавза** 1. қитъае аз мамлакат, даруни мамлакат. 2. ҳавзча. 3. гурӯҳи хурд (маҷоз); **даҳана** 1. ҷои обгирии ҷӯи хурд ва ҷӯи калон ё замин аз ҷӯӣ. 2. даромадгоҳи бозорҳои деҳот. 3. ҷои ба даҳон андохташавандаи лаҷоми асп; **гӯша** 1. кунҷи ягон чиз (кунҷи хона, кунҷи гилем). 2. канори ягон чиз (гӯшаи биёбон, гӯшаи кишт). 3. ҷои танҳо, хилват, ҷои аз мардум дур; **канора** 1. гуша. 2. ҷониб. 3. бофтаи тасмамонанд, ки дар канори либосҳо ва бар рӯи чокҳои вай дӯзанд; **пушта** 1. тали хокӣ, ки он қадар баланд набошад. 2. қабристон. 3. дастаи хор, алаф ва монанди инҳо ки дар як бор ба пушт бардоштани он мумкин бошад; **нишона** 1. аломат. 2. чизе, ки дар майдони тирандозӣ гузошта барои варзиши ба вай тир андозанд. 3. умуман ҷое, китирандоз дар вақти тирандозӣ задани вайро ба назармегирад.

4. Исмҳои ифодакунандаи маънӣ бо пасванди -а.

Пасванди -а бо ҳиссаҳои гуногуни нутқҳамроҳ шуда, исмҳои маънӣ месозад, ки мафҳумҳои ҳолату амал, бахшиш, ҳислату хусусият, созиш, ҳаҷму андоза, натиҷа, фоида, ният, некӯӣ ва ғайраро нишон медиҳад. Дар баробари ин вожаҳои сохтаи ин гурӯҳ ҳам хусусиятҳои моносемия полисемӣ ва ҳамгунӣ доранд. Дар тафсири «Луғатнома» 10 адад исмҳои маънии зерин якмаъноанд: **шола** овоза дар ҳаққи ягон чиз ё ягон воқиаи ғайриҷамъдорост; **ҳангома** ҷамъномаи мардуми бисёр, сӯҳбатҳои гуногун мардуми бисёр дар ҷое; **ҳасана** қарзи ҳасана - қарзи бефоида; **занҷира** як нақши кандакорӣ, ки ба назар монанди занҷири оҳан менамояд; **лозима** чизе, ки барои чизе лозим аст; **обида** ёдгориест, ки барои абадӣ кардани номи касе ба номиӯ гузоранд. (масаланҳайкал); **хотира** он чизе, ки аз воқеаҳои гузашта дар ёд мондабошад; **шумора** ҳисоб; **афрохта** бардошташуда, баланд гардонидашуда; **афтода** очиз, фурӯмонда.

Ҳамчунин, 12 вожа бо ду семантикаи ба ҳам вобаста дида мешавад, ки ҳолат, замон, муносибат, манфиат ва дигар маъноҳоро ифода мекунанд: **фозила** 1. бузург, афзун. 2 бахшиш; **собика** 1. чизи гузаштае, ки барои чизи

ҳозира ё оянда сабаб мешавад². созиш (фалонӣ бо фалонӣ собиқа карда натавонист); **бахра** ҳисса ва насиб. 2. фоидаи андакест, ки аз коре ба даст медарояд; **дақиқа** 1. чизи бисёр борик. 2. якҳисса аз шастҳиссаи соат; **замина** 1. ягон чиз, ки бар болои вай ягон чизи дигар пайдо мешавад. 2. чизи бар як чизи дигар зам ва илова кардашуда; **замона** 1. урфу одати ягон ҷамъият дар ягон вақти муайян. 2. зиндагонӣ; **кушода** 1. яла, во. 2. бепарда; **латифа** 1. некӯӣ. 2. ҳикояи кутӯҳи шӯҳӣ ваҳаҷвӣ; **мансуба** 1. қасд, ният. 2. андеша тадбир; **монда** 1. чизе дар ҷое ниҳодашуда. 2. одам ёҳайвони аз кор кӯфташуда; **пайваста** 1. чизест, ки ба як чизидигар пайваста аст. 2. доимӣ, ҳамешавабефосила; **сарфа** 1. пасандозе, ки аз бозистодан аз харҷи барзиёд ҳосил мешавад. 2. фоида, манфаат (чунончи мегӯянд: фалонӣ аз ин кор ҳеҷ сарфа набурд, яъне фоида набурд).

Дар вожаи **қарина** се маъно пешниҳод шудааст, ки ба асоси вожа пайвастагӣ доранд: **қарина** 1. пайвастагии чизе ба чизе. 2. муносибати байни ду чиз (хоҳ маънавӣ бошад хоҳ зоҳирӣ). 3. аломат, нишона.

Баъзе аз вожаҳои бо пасванди **-а** сохташуда сермаъно ва ҳамгун (омоним) шуда, на танҳо исмҳои маънӣ, балки семантикаи шайро ифода мекунад: **хоста** 1. баргузида, интихобшуда; **бузург**. 2. молу ашё; **самара** 1. ҳосил, бор. 2. фоида, манфаат. 3. натиҷа. 4. ҷувол ё шалоест, ки аз чор гӯшаи вай ресмон баста дар вай хок андохта бар болои бом мекашанд; **туша** 1. тавоноӣ, қувват. 2. чизҳои сафарӣ (хӯрок, пӯшок, харҷӣ). Дар ҳамин радиф вожаи **кома** во мехӯрад, ки дар шарҳи устод С. Айнӣ се маъноро ифода карда, аввали мансуб ба шайъ, дуҷумӣ ба маънӣ ва сеҷумӣ ба макон далолат мекунад, ки дар заминаи сермаъноӣ ба омоним гузаштани он эҳсос мешавад: **кома** 1. *ширинкома-пул* ё таоме, ки барои шируин кардани коми мардумони ҳозир дар мавриди хариду фурӯш медиҳанд; **кома** 2. *худкома* - касе, ки ҳамеша мақсади худро меҷӯяд; **кома** 3. *шикофе*, ки дар атрофи чорҷӯби дар, тиреза ва дигар чизҳо мекованд ва дар он ҷо шиша ё тахта, ё ҷӯби дигареро меҷӯзоранд.

Ҳамин тавр, пасванди –а дар «Луғатнома»-и С. Айни бо асосҳои гуногун ҳамроҳ гардида, дар сохтани калимаҳои исми марбут ба шахс, исмҳои модӣ ва макону маънӣ фаъол буда, калимаҳои сохташуда хусусиятҳои моносемия полисемия ва муродифию ҳамгунӣ зоҳир менамояд, ки қисме аз онҳо имрӯз дар муомилот нестанд.

Пасванди -ак

Таҷқиқоти мутахассисони соҳа гувоҳи он аст, ки пасванди -ак ду хусусият дорад: шаклсозӣ ва калимасозӣ [175; 71; 133; 43; 216; 66; 191; 188; 183; 184; 185; 26; 225; 89; 27; 118; 15; 199; 22; 144; 158; 39; 154; 36; 194; 84] ва ғайра. Аз рӯи хусусиятҳои мазкур дар забони адабиёти классикӣ, забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ дида мешавад. Бо вучуди ин хусусиятҳои фарқкунанда ҳам дорад. Аз ҷумла, мутобиқи маълумоти Ш.Рустамов дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ бо пасванди -ак калимаҳои марбут ба шахс сохта намешавад. Ӯ роҷеъ ба ин миасъала андешаи худро чунин баён кардааст: «Тафовути исмҳои шахс ва ғайришахс дар тарзи морфологии калимасозӣ равшантар зоҳир мешавад. Масалан, пасванди -ҷӣ, -гар, -гор танҳо исми шахс ва суффиксҳои -ӣ, -ак, -гоҳ, -зор, -истон, -дон танҳо исми ғайришахс месозанд» [88, 13]. Муҳаққиқи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ С. Раҳматуллозода ба ин масъала даст зада, калимаҳои зиёдеро баррасӣ менамоянд, ки шахсро ифода мекунанд [84, 21], ки аз тафавутҳои муҳим ба шумор меравад. Дар моддаҳои луғавии «Луғатнома» бо пасванди -ак лексемаи **занақ** тафсир ёфта, ду маънии ба ҳам алоқаманд пешниҳод шудааст: 1. *бо ин калима дар вақти ҳақорат кардани зан ба вай хитоб кунанд.* 2. *зани номаълум ва ношинос.* Ғайр аз ин, дар тафсири калимаҳои вожаҳои **танбури** ва **дугорӣ** воҷеҳӯрад, ки шахсро аз рӯи машғулияташ мефаҳмонад.

Дар «Луғатнома» зимни сохтани калимаҳои ифодакунандаи ашъи гуногун ва исми маънӣ истифода шудааст, ки онҳоро метавон дар шакли зер овард:

1. Калимаҳои ифодакунандаи ашёи гуногун. Зимни ин хусусият бо асосҳои гуногун ҳамроҳ шуда, калимаҳои ифодагари ашёи рӯзгор, растаниҳо, узвҳои бадан, хурокворӣ, ҳайвоноту парандаҳо ва ғайра сохтааст.

А. Калимаҳои ифодагари ашёи рӯзгор. Бо пасванди –ак калимаҳои ифодакунандаи марбут ба ашёи гуногуни рӯзгор сохта мешавад, ки аз рӯйи мансубияташон ба ашёи сохташуда фарқ мекунанд. Масалан як қисми онҳо аз чӯб, қисми дигарашон аз оҳану мису сафол ва ғайра ба вучуд омадаанд. Аз ҷумла, пасванди -ак бо асосҳои гуногун ҳамроҳ шуда, вожаҳои месозад, ки воситаҳои рӯзгореро далолат мекунанд, ки аз чӯб мебошанд. Ин калимаҳо 33 ададро ташкил карда, моносемӣ ва полисемӣ мешаванд: **чӯбак** *чӯбест, ки бо вай нақора ва чанг барин созҳои мусиқиро навозанд; ғаммозақ* *чӯбест, ки дар миёнҷои ресмони шастии моҳигирӣ мебандад ва дар вақти ба шаст бархӯрдани моҳӣ вай ҷунбида ба моҳигир хабар медиҳад; лезак* *чӯб ё оҳане, ки ба пой баста бо вай ба рӯи барф ва ях гарданд; чанбарак* *чӯбҳои аз ҳам гузаронидашуда, ки дар пояи сандалӣ банд мекунад ва ба болои он пой худро мегузаронанд; тағалак* *чӯби сарҷуворист, ки ба шохи тағал монандӣ дорад; чулак//чилак* *чӯбест ба дарозии чор ангушти даври нӯгаи тезтарошидашуда, ки вайро бо чӯби дигар зада парронда, бачагон бозӣ кунанд; гардунак* *чарх.*

Дар баробари вожаҳои моносемии мазкур калимаҳои полисемиеро ҳам бо маънии мазкур мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар шарҳи устод С. Айнӣ қисме аз онҳо хусусияти ҳамгунӣ (омонимӣ) доранд: **гӯшак** *номи якчанд олат аст, ки бо вай олати дигарро ба кор андозанд: гӯшаки ҳаллоҷӣ* — *чизест, ки бо вай ҳаллоҷиро гардонанд; гӯшаки танбӯр* *чӯбест, ки вайро тофта тори танбӯр ва тори созҳои дигари тордарозро соз кунанд; харак* *1. нимкате, ки бар вайнишинанд. 2. чӯбе, ки бар косаи танбӯр, рӯбоб ва монанди инҳо монанд, ки торро бардошта истад. 3. хараки хокӣ* *яке аз ҳашароти заминист, ки дар мағзихок хона мекӯнад; дастак* *1. чӯбе ё мӯлаи хиштинест барои нигоҳ доштани девор ё чизи дигар аз афтодан. 2. касе ё далелест, ки ба вай така карда кореро кунанд ё муддаоеро исбот намоянд. 3. дастгираки*

дар, ки аз вай гирифта дарро кушода пӯшонанд. 4. козази бо ҳам часпонидаи дароз буд, ки дар он рӯйхати номгӯйҳои молиётро менавиштанд ва онро монанди бозубанд лӯлашакл мепечонданд;

Дар баробари ин, маҳсулоте, ки аз оҳану пӯлод сохта мешавад, кам нестанд. Калимаҳои ифодакунандаи онҳо низ метавонанд бо пасванди –ак шаклу маънои худро тағйир дода бошанд: **балорак // балолак // палорак // палолак** 1. пӯлоди ҷавҳардор, ки аз вай шамшери ҷавҳардор созанд. 2. шамшери ҷавҳардор; **каждумак** оҳанест ду тарафааш каҷ ва тез, ки барои сахт пайванд додани ҷӯбе ба ҷӯбе, ё барои сахт кардани пошнаи мӯзаҳои пошнабаланд зананд; **нохунак** чизе аз устухон ё филизот ба шакли нохун сохташуда, ки вайро ба сарангушт монда бо вай торҳоро навозанд; **пахнак** калимаи пӯлодии рӯйпаҳни дурезгарон, ки бо вай дар ҷӯб ковишҳои калонро ба ҷо оранд; **теғак** корди дастааш афтаида, корди аз корбаромада; **чустак** анбӯри хурди нукборики ҳамвор аст, ки бо вай чизҳои резаро гиранд; **камонак** қисмҳои машинҳо ва асбобҳои дигар, ки шакли камони даранд.

Дар байни ин вожаҳо калимаи чангак хусусияти ҳамгунӣ дорад: **чангак** 1. оҳани сархамида, ки бо вай ҳарчизро банд карда гиранд. 2. ангуштони хамишуда часпида мондаи одамӣ.

Пасванди -ак дар сохтани ашӯи марбут ба читу палосу ресмон ва ғайра ҳам иштирок мекунад: **тушак** палоси пурқимат (монанди қолин); **чайбак** кисаи бағалӣ; **гардӣ** чити тунук; **хиштак** порчаи чоргӯшаест, ки дар миёни ҳарду почай почо мадӯзанд; **арғунчак** ресмони дуқат карда аз ҷое овехта, ки дар вай нишаста, ё истода бачагон ба ҳар сӯҷунбиш хӯранд.

Пасванди -ак бо исму сифат ҳамроҳ шуда ашӯе месозад, ки дар тафсири устод С. Айнӣ монандиро ба чизи дигар ифода мекунанд: **истонак** ҳар чизи нӯгаиш пистонмонанд, ки ба воситаи вай чизе ба ҳаракат оварда шавад (пистонаки таппонча, қуббачаи занг, ки ба воситаи зер кардани он занг садо медиҳад); **пулак** ҳар чизе, ки ба шакли пули сиёҳпули мисин бошад; **гирдак** чизи ҳалқамонанди хурд.

Ҳамчуни, пасванди -ак калимаҳое сохтааст, ки барои ифодаи зарфҳои сафолию садафӣ, узви инсон, воситаи бозии кӯдакон ва муомилоти кори одамон хизмат мекунад: **тубак** зарфи сафолии такбориктари даҳанфарох аст, ки дар вай гулҳо ва растаниҳои нозукро парвариш кунанд; **қасбак** як хел садаф аст, ки ба шакли кирми ҳалқадор мешавад; **чакак** устухони барҷаста, ки дар миёнаи зери чаши ва зери гӯш ҷо гирифтааст; **пуфак** ҳар чизе, ки даруни вайро пурбод карда монанд; **хуштак** чизест ки бо вай посбонон садои хушт – хушт бароранд; **мушак** чизи дар дарунаи доруи милтиқ ва чизҳои таркидани дигар печондашуда, ки дар вақти оташ дардодан ба ҳаво мепарад, садои сахт мебарорад ва шӯълаҳои гуногунранг медиҳад; **бунак** маблағест, ки барои коре, ё ҳосили киште пешакӣ медиҳанд.

Б. Калимаҳои ифодагари номи растаниҳо. Бо пасванди -ак ва асосҳои гуногуни калимасоз 16 воҳиди луғавии ифодакунандаи номи гулу гиёҳу алафу дарахтони мевадихандаю бемева ба мушоҳида расид, ки онҳо низ хусусиятҳои моносемия полисемӣ доранд. Дар ҳаёти мардум дарахтони мевадиханда ҷойгоҳи хоса доранд.

Дар «Луғатнома» номи анвои зардолу, чормағз, тут ва навъҳои бемеваи сафедору дигар дарахтон дида шуд. Аз тафсири устод С. Айнӣ маълум аст, ки онҳо хусусиятҳои моносемия полисемӣ ва ҳамгунӣ доранд:

Бо як маъно: **донак** тухми зардолу, шафтолу ва монанди инҳо, ки пӯчоқи сахти ҷӯбмонанд дорад; **гирдакон** чормағз; **марворидак** як хел тути хурддонаи сафеди холдор аст, ки аз тутҳои оддӣ чанд рӯз дертар мепарад ва бисёр ширин мешавад; **чакалак** сафедор ва дигар дарахтони бемева, ки дар як ҷо бо анбӯҳи расида бошанд.

Бо ду маъно: **туришак** 1. зардолу қоқ. 2. зардолуи аз дарунаш, донакаширо гирифта, боз мисли аввалааш ба ҳам часпонда хушконда шуда.

Бо ду-се маъноӣ ҳамгунӣ омадааст, ки яке аз маъноҳо номи дарахту гиёҳ аст: **баргак** 1. зардолуи бедонаки хушконидашуда. 2. асбоби зинати занона, ки ба шакли барг аз зар месозанд; **ҳаштак** 1. бурҷест ки бар боми оиҳонаҳо барои дудкашӣ бино кунанд. 2. зардолуи ба ҷои донакаш мағзадонак андохта

хушкондашуда; **хасак** 1. як навъ дарахти мевадори бепайванд; як навъбуттаи хор. 2. хори марзелон. 3. як асбоби мудофия мебошад, ки ба шакли хори марзелон аз оҳансохта ба майдониҷанг мерехтанд; **каллак** 1. дарахти шохаи бурида. 2. гандуме, ки хӯшаи вай монанди хӯшаи ҷав хорҳои сӯзанмонанд дошта бошад.

Калимаҳои марбут ба полезӣ ифодакунандаи анвои харбуза, ангур, тарбуз, каду, бодиринг мебошанд. Вожаи **палак** ба ду маъно тафсир шуда, аввалӣ номи умумии полезӣҳои палу навдадорро ифода мекунад, аммо маънои дуюм тамоман дигар буда, вожаи ҳамгун будани палакро нишон медиҳад: **палак** 1. растании танобнавадаи паҳнбарг (**палаки харбуза, тарбуз, каду, бодиринг**). 2. канори чаши, ки аз он ҷо мӯ мебарояд.

Дар байни вожаи ин қабати луғавӣ калимаи **шакарак** во мехӯрад, ки ба се намуди полезӣ марбут аст, ки бешубҳа хусусияти сермаъноӣ пайдо кардааст, ки шарҳи устод С. Айнӣ чунин аст: **шакарак** 1. номи як хел харбуза. 2. номи як хел тарбуз, ки мағзаи монанди шакар дурда - дурда мебошад. 3. номи як хел ангури сафед.

Ду вожаи марбут ба полезӣ, ки аз асосҳои сифатӣ бо пасванди -ак сохта шудааст, моносемӣ тафсир шудаанд: **гармак** як хел харбузаи дарунсурхи хушбӯй, ки аз ҳамаи харбузаҳо пештар пазад; **зардак** сабзӣ.

Дар «Луғатнома» барои ифодаи номи алафу гиёҳ вожаҳои **бандак** (бо маъноҳои ҳамгун), **талхак** (моносемӣ) ва **печак** (бо маъноҳои ҳамгун), ки асосҳои калимасозии онҳоро исм, сифат ва асоси замони ҳозираи феъл ташкил медиҳад, ба мушоҳида расид: **бандак** 1. як навъ алафест, ки навдаи заминрав ва сербандаст; 2 ҳарф ва калимаҳои нопурра аст, ки парчаҳои ҷумларо бар якдигар мебандад; **талхак** як хел алафи бисёр талхаст, ки агар ба дасти одам расад ба зудӣ равондани талхии он мумкин нест ва мазаи талхияи монанди талхии ҳина аст. **печак** 1. гиёҳи худрӯест, ки ба дарахт ва буттаҳои кишт мепечад, барои киштҳо, хусусан барои ниҳоли пахта бисёр зарарнок аст. 2. ҳар як донаи ба худ печондашудаи калова (як печак калова,

ду печак калова мегӯянд). 3. ҳалвоест ки вайро печдор сохтаанд ва ҳалвоипечак меноманд.

В. Калимаҳои ифодагари номи узви бадан. Зимни сохтани ин гуна калимаҳо пасванди -ақ бо исмҳо ҳамроҳ мешавад. Ин вожаҳо 8 адад буда, тори сар, чашм, мушак ва бемориҳои баданро ифода мекунанд. Онҳо, асосан, моносемӣ мебошанд: **мардумак** гавҳараки чаши; **буҷулак** устухони баромада истодаи байни пошна ва соқи по; **торак** теппаи сар, фарқи сар; **чашимак** чашии хурд; **бағалак** доначаест, ки дар бағали одамӣ пайдо мешавад ва дер мепарад; якнавъ реши ҳалоккунандаи аспу хар, ки дар бағал пайдо мешавад; **рихинак** доначаҳое, ки дар бадани одам мебарояд ва баъд аз ду се рӯз пухта, об дода дуруст мешавад. **Сабусак** як чизи сабусмонанд аст, ки баъд аз беҳ шудани решиҳои майда ва донача аз бадани одам мерезад.

Калимаи **мушак** дар «Луғатнома» бо ду маънои гуногун шарҳ ёфта, маънои аввалин баузви инсон ҳайвон далолат мекунад, аммо маънои дуюм гувоҳи он аст, ки ин вожаи ҳамгун аст: **мушак** 1. Гӯшти пайдори беустухон, ки дар дасту по ва дигар аъзои бадани одамӣ ва ҳайвонот ҳаст. 2. чизи дар дарунаи доруи милтиқ ва чизҳои таркидани дигар печондашуда, ки дар вақти отаиш дардодан ба ҳаво мепарад, садои сахт мебарорад ва шӯълаҳои гуногунранг медиҳад.

Г. Калимаҳои ифодагари номи хурокворӣ. Номи анвои хӯрок бо асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ бо пасванди -ақ сохташуда дар «Луғатнома» ҳамагӣ 5 ададро ташкил мекунад, ки номи анвои ҳалво, гӯшт, ях ва шӯракро ташкил мекунанд: **яхак** 1. ҳалвоест, ки ширинии ангурро қиём гирифта бар рӯи лаълӣ мерезанд ва монанди ях мебандад. 2. як хел себи кАбуди бирён; **шӯрак** ягон чизи хӯрданиши хушк, ки вайро бо намак бирён карда ё дар намакоб чушонда бошанд; **гелак** гӯшти кӯфта хурд - хурд кулӯла кардашуда; **қаймоқак** яхи тунук.

Дар ин қабати луғавӣ вожаи **пашмак** ду маънои гуногунро ифода мекунад, ки он маъноҳо ба асоси калимаи сохта вобастагии мантикӣ дошта бошад ҳам, хусусияти ҳамгунӣ зоҳир менамояд: **пашмак** 1. як хел ҳалвост,

ки аз орду шакар меназанд ва даст-даст карда, мӯйвор тор-тор мекунад. 2. шафтолуест, ки рӯи нӯшташ патдор мешавад;

Ғ. Калимаҳои ифодагари номи ҳайвоноту парандаҳо. Аз асосҳои исмию сифатӣ ва шумораю феъл бо пасванди **-ак** 11 вожаи ифодакунандаи номи анвои ҳайвоноту парандаҳо дар «Луғатнома» мавҷуд аст, ки бо хусусиятҳои моносемия ҳамгунӣ дарҷ гардидаанд: **тӯрак** тӯтии сухангӯӣ; **паррончак** бачаи паррандаҳост, ки нав ба парриш даромадааст; **шишак** гӯсфанди яксола; **қасобак** паррандаест ба калонии гунҷишк хӯширафтор, тезпар ва сиёҳчаранг, ки бештарин дар канори обҳо нишинад; **гардак** шубушбачаи нав аз тухм баромада; **сӯзанак** як хел малахи обист, ки думаши борики сӯзанмонандаст;

Шарҳи калимаҳои **сабзак**, **сагак** ва **чароғак** гувоҳи он аст, ки онҳо вожаҳои ҳамгун шудаанд: **чароғак** 1. кирми шабтоб. 2. барқзании ҳаво дар вақтҳои абр ва борон; **сабзак** 1. Паррандаест мусичамонанди тоҷдори сабзранги сурххол. 2. сиёҳчатоб; **сагак** 1. сагча. 2. сагбача. 3. оҳани чоркунҷи миёнасӯрохи забондор аст, ки дар бандҳои камарбанд, лаҷомҳои асп ва дигар тасмаҳо бандина кунанд. 4. гиёҳест хурдӯ, ки ҳосилаш ба шакл ва калонии хорзелак аст ва ба либоси касе, ки аз паҳлуяш мегузарад, банд мешавад.

Дар «Луғатнома» вожаҳои **чуғзак** ва **пулакча** низ бо ду маъно тафсири ёфтаанд, ки мутобиқи маъноӣ яқум пасванди **-ак** шаклсоз ва тибқи маъноӣ дуҷум калимасоз мебошад **чуғзак** 1. чуғзи хурд. 2. сари сутунгӯшаҳои хонаҳои чӯбкорӣ, ки аз забаррав гузашта боло меистад; **пулакча** 1. пулаки хурд. 2. **пулаки пуштмоҳӣ**; **пулаке**, ки ба чизҳои чармин ё чизҳои дигар барои зинат медӯзанд, мешинонанд).

2. Калимаҳои ифодакунандаи исми маънӣ. Мутахассисони соҳа зимни баррасии маводи забони адабӣ [90; 27) ва аксари таҳқиқгарони шеваҳои забони тоҷикӣ (135; 198; 199; 200; 175; 216; 125] доир ба исми маънӣ сохтани пасванди **-ак** маълумот надодаанд. Муҳаққиқи шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқӣ С. Раҳматуллозода доир ба исми маънӣ сохтани пасванди **-ак** чунин андеша дорад, ки «пасванди **-ак** ва вариантҳои савтии он

дар сохтани исмҳои маънӣ кammaҳсул аст. Ҳангоми иҷрои ин вазифа чун асос исм, асосҳои феъл, шумора ва калимаҳои таклиди овозӣ иштирок мекунад. Исмҳои маънӣ, ки бо -ак сохта шудаанд, мафҳумҳои гуногунро далолат мекунад» [84, 112].

Дар «Луғатнома» асоси калимаҳои сохтaro исму сифат ва феълҳо ташкил медиҳанд. Онҳо номи амалу ҳолат, бемории одаму растанӣ, макр, далерӣ ва ғайраро ифода мекунад. Ин гурӯҳи калимаҳо 14-то мебошанд: *арғуштак рақсест, ки бар сари зону нишаста адо намоянд; гавак зонуҳо ва дастҳоро бар замин монда роҳ рафтан; голак фиреб; нагзак бемории бачагон аст, ки дар бадан ба тарзи обила мебарояд ва бисёр хавфнок аст; оташак бемории мева (себ, зардолу) аст, ки ба сабаби тағироти ҳавоӣ пайдо мешавад; пуштак дастҳоро ба зону карда, хамшуда истодан; сафолак базми дойрагӣ (истилоҳи Бухоро); хатак бозиест монанди шашка, ки бачагон дар замин хат кашида бозӣ мекунад; чанак садое, ки аз ба ҳам сахт задани ду кафи даст мебарояд; чинак чидани пахта вагузаҳои пахта аз гузапоя; шерак чуръат, далерӣ.*

Вожаи **хандак** ҳам бо пасванди -ак ба назар мерасад ва дар «Луғатнома» гунаи **хандак** низ дорад, ки ҳарду ҳам мурраби вожаи тоҷикии **канда** мебошанд. Калимаи **тошак** одами сабук ва чолок ҳам во меҳӯрад, ки аз асоси тош сохта шудааст ва ин асос ба ду маъноӣ ҳамгунӣ тафсир меёбад: 1. доғи сурхчаест, ки бар рӯи мардум пайдо мешавад. 2 соҳибхона ва соҳибҳашмат. Лексемаи торик, ки бешубҳа тавассути пасванди -ик, ки гунаи -ак мебошад, сохта шудааст ва ба маъноӣ аслию маҷозӣ тафсир шудааст: *торик зидди рӯшноист, ки шабҳо рӯй медиҳад. 2. ҳар чизе ки маълум ва ошкор набошад.*

Ҳамин тарик, дар «Луғатнома» пасванди -ак дар сохтани калимаҳои зиёде иштирок мекунад, ки ба номи ашё ва исмҳои маънӣ далолат карда, як қисми онҳо хусусиятҳои моносемия полисемӣ ва ҳамгунӣ зоҳир менамоянд.

Пасванди -ча

Мутахассисон вазифаҳои шаклсозии калимасозии пасванди -ча-ро муайян карда, аз забони форсии миёна [189, 30] маншаъ гирифтани он ва дар

давраи забони адабиёти классикӣ [158, 139; 133, 44] ва шеваҳои забони тоҷикӣ [129, 52; 74, 43; 191, 54; 60, 28; 84, 90] бо вариантҳои гуногуни *-içak*, *-çak*, *-ча*, *-за*, *-жа*, *-из*, *-иза*, *-изак* истифода шудани онро баён намудаанд.

Дар «Луғатнома» бо хусусиятҳои мазкур: шаклсозии калимасозӣ ба мушоҳида мерасад. Маълум аст, ки ҳангоми шаклсоз будан семантикаи вожаҳо дигар нашуда, ба онҳо маънои хурдию навозиш илова мегардад. Ҳангоми шаклсозӣ бо исмҳои ифодакунандаи номи макон ва ашёи рӯзгор ҳамроҳ гашта, ба онҳо маънии хурдӣ илова мекунад. Бо ин вазифа бо 7 вожа омадааст: **дарёча** *кули киштигарде, ки он қадар калонӣ надошта бошад*; **дарча** *дари хурд*; **лаълича** *лаъли хурд*; **мӯрча** *мӯр*; **яхча** *резаҳои ях аст, ки дар баҳорон аз ҳаво мисли борон меборад*; **тунгча** *хурдтараки тунг* (кӯза - 3. М.) *аст, ки дар Бухоро «н»- ро ба «м» бадал карда тумча гӯянд*; **рафча** *рафи хурд*.

Дар тафсири С. Айнӣ вожаи **тахтача** *тахтаи хурд* ва ибораи «**тахтачаи таълим** *тахтачаест, ки дар замони пештара ба бачаи нав ба мактаб омада алифбо навишта медоданд*» шарҳ дода мешавад, ки дар ин тафсирҳо хусусияти шаклсозии калимасозии пасванди *-ча* дида мешавад.

Пасванди *-ча* зимни калимасозӣ бо исму сифатҳо омада, калимаҳои нав сохтааст, ки теъдоди онҳо 34-то буда, номи асбобҳои рӯзгор, хӯрок, либосу палос, гулу гиёҳу дарахт, макон ва ғайраро ифода мекунад.

А. Калимаҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор. Калимаҳое, ки барои ифодаи маънои асбобҳои рӯзгор дар «Луғатнома» омадааст, 13-то буда, дар шакли моносемию полисемӣ ва ҳамгунӣ тафсир шудаанд. Аз ҷумла, калимаҳои зерин бо як маъно шарҳ ёфтаанд: **лингча** *ҷуволчае, ки дутои аз вай пури галла карда шавад, ба як шутур бор кардани онҳо мумкин бошад*; **нойча** // **найча** // **ноча** *наи борики кутӯҳ-кутӯҳ бурида, ки бар вай пудро печонда дар моку гузоранд (дар бофандагӣ)*; **нукча** *ҷӯбчаи ба сараш латта печонда равгандор карда, ки ба ҷои шамъ дар мазорҳо даргиронанд*; **паймонча** *кӯзача («паймонча», ки ҳоло дар Бухоро мегӯянд, вайронишудаи «паймонача» аст)*; **сангча** *санги хурде, ки ба қадри донак бошад*; **моҳча** *чизи*

ба шакли моҳ аз филиз сохташуда, ки ба сари байрақҳо шинонанд; **туфангча** таппончаи тирпарронӣ; **куббача** мехчаҳои саркулӯла, ки барои зинат дар асбобҳо, аз ин ҷумла дар асбобҳои чармини асп заданд;

Калимаи **чангча** бо ду маънои ба ҳам наздик тафсир шуда, ба сермаъноӣ далолат мекунад: 1. оҳани сархамида, ки ба вай ҳар чизро овозанд. 2. оҳани панҷадори хӯрокхӯрӣ.

Мутобиқи шарҳи «Луғатнома» калимаҳои зерин хусусияти ҳамгунӣ доранд, зеро тафсирҳои маъноҳои гуногунро ифода мекунанд, ки ашӯи рӯзгорро ифода мекунанд: **дулча** 1. зарфи чармин аст, ки машқобон бо вай дар машқ об резанд. 2. кӯзачаи дастадор аст; **мехча** 1. мехи хурди оҳанӣ. 2. гулест, ки шукуфааш ба шакли сари мехча хурд-хурд мешавад; **тапонча** 1. торсақӣ. 2. туфангча аст, ки бо вай тир мепаронанд; **камонча** 1. гижжак. 2. камони гижжак, ки бо вай гижжакро навозанд (ҳарду ҳам асбоби мусиқӣ);

Б. Калимаҳои ифодакунандаи анвои гулу гиёҳу дарахт. Дар ин гурӯҳ 4 вожа, ки асосҳои калимасозии онҳоро исмҳои ташкил медиҳанд, ба мушоҳида расида, дутои аввал якмаъно ва дуи дигар ҳамгун мебошанд: **давча** зардолуи хом; **думча** думи донаҳои мева (масалан, думчаи ангур, харбуза ва монанди инҳо); **ғунча** гули ношукуфта; **ширинча** 1. як хел алафи ширадор ва часпак аст. 2. як офати растаниҳост. 3. доначаҳои часпақоб аст, ки дар сару рӯй ва беитарин дар лабҳои бачагони хурдсол пайдо мешавад; **шоҳча** 1. шоҳи борики дарахт. 2. шӯбаи хурди ягон чиз.

В. Калимаҳои ифодакунандаи анвоилибосу палос. Ин навъи вожаҳо 4 адад буда, аз исмҳои сохта шудаанд ва хусусияти якмаъноӣ доранд: **шолча** палоси бофтаи напсифати паимини хурд; **буғча** бафтаи пӯшоқиҳо; **тӯпча** риштаи монанди себ кулӯлаи печондашуда; **гуппича** куртаи абра-астардори серпахтаи кутӯҳ.

Г. Калимаҳои ифодакунандаи макон. Бо ин маъноӣ тавассути пасванди **-ча** 4 вожа дида мешавад, ки макони гуногунро ифода кардаанд ва хосияти моносемия ҳамгунӣ доранд: **суфача** ҷои баланди тангтарест, ки дар пеши

дарвозаҳо, раҳравҳо, ё дар пеши дӯконҳо барои нишастан мекунад; **токча** // **токча** рафчаҳои хурдаки дар оғӯши девори хона ё айвон сохташуда; **чаҳча** // **чоҳча** чуқуриест, ки бофандагон дӯкони худро бар болои вай шинонад.

Тафсири вожаи **сароча** гувоҳи он аст, ки вай ба ду маънои аз ҳам дур омада, ҳамгун будани онро далолат мекунад ва дар маънои аввал дар иборати **сарочаи танг** маънои маҷозӣ касб карда, ба сермаъноӣ далолат менамод: **сароча** 1. хона ва хаймаи хурдтарак. **Сарочаи танг** киноя аз дунё. 2. ду чӯби поядорест, ки нардбонвор ба ду асп ё хар баста ба болои вай бемор ё мурдари хобонда мебаранд (маънии ҳозирааш ҳамин аст).

Ғ. Калимаҳои ифодакунандаи маъноҳои гуногун. Чанд калимаи дигар ба назар мерасад, ки номи паранда, беморӣ, анвои хӯрок ва андозаро ифода мекунад. Онҳо моносемӣ, полисемӣ ва ҳамгун мешаванд: **зоғча** аккаи сиёҳи хурд, ки дастомӯз мешавад; **дебоча** сарсухани китоб; **сурхча** дончаҳои сурхранг аст, ки ба ҳар кӯдак як бор мебарояд ва бемори пурхавфи гузарандааст; **лафча** 1. гӯштпарчаи беустухон 2. гӯште, ки дар зери забон - дар буни он пайдо мешавад (бемориест). 3. каллаи бирён; **нимча** 1. вазнест, ки ба 500 грамм баробар меояд. 2. шамшер ва милтиқи кӯтоҳ.

Ҳамин тариқ, «Луғатнома» пасванди **-ча** барои ифодаи шаклсозии калимасозӣ омада, хусусиятҳои моносемия полисемӣ ва ҳамгунии калимаҳоро таъмин менамояд.

Пасванди -гар

Истифодаи ин пасванд дар забони форсии миёна [189, 72; 97, 122], забони адабиёти классикӣ [118, 294; 39, 131; 112, 74; 161, 19; 14, 116], забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ [26, 115; 139, 168; 173, 55; 21; 22;], забони форсӣ [63; 185] ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ [61, 23; 84, 37] баррасӣ гардида, доираи истифодаи он нишон дода шудааст. Дар маҷмӯъ, донишмандон ба ин назаранд, ки морфемаи **-гар** дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири муҳам гузоштааст.

Дар «Луғатнома» низ як идда калимаҳое сохтааст, ки ба шахс далолат мекунад. Асосҳои калимаҳои сохта исмиҳои моддию маънии мебошанд, ки онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст:

1. Шуғли шахсро аз рӯи ханарҳои дастии устои чуб, оҳан, пӯст, ранг ва ғайра ифода мекунад. Чун асоси калимасозӣ исму сифат хизмат кардааст: **читгар, челонгар, чармгар, рӯйгар, зингар, сафедагар, косагар, намадгар, кабудгар, дурезгар, дурудгар.**

Дар тафсири калимаи **кулолгар** «нигоҳ кун ба **кулол**» навишта шудааст. Ин навишта гувоҳи он аст, ки вожаи **кулолгар** муродифи калимаи **кулол** буда, дар он пасванди **-гар** зиёдатӣ ба шумор меравад. Аз шарҳи вожаи **кулол** маълум мегардад, ки вай ду маъно дорад: *1. касе, ки аз гил зарф сохта дар хумдон меназад. 2. зарфи сафол.* Агар чунин аст, лексемаи **кулолгар** на ташҳо исми марбут ба шахс, балки номи ашё низ будааст. Дар «Луғатнома» ба маънои **кулол** вожаи **кулолӣ** низ мавҷуд аст, ки дар ин ҳолат ҳам пасванди **-ӣ** маъниро тағйир надиҳааст ва зиёдатӣ мебошад.

2. Шуғли шахсро аз рӯи пешаи доимӣ ё муваққатӣ баён мекунад. Исму сифат ва феълҳои асоси калимаҳои сохтаре ташкил медиҳанд: **шустагар, даравгар, рехтагар, навҳагар, бирёнгар, ромишгар, барзгар, пардозгар, фасонгар, коргар, кудунггар** (*пардозгари парчаҳои бофта*), **руфугар**. Асоси калимаи **руфугар** дар «Луғатнома» ба ду маъно тафсир шудааст: *1. Ба ҳам омадани реш, захм ва ҷароҳати бадан. 2. Пайванди сӯрохи порчаҳои нашмин ба тарзе, ки маълум нашавад.* Аммо маънои калимаи сохташудаи **руфугар** танҳо ба маънои дуҷум дахл дорад.

3. Шахсро аз рӯи муносибаташ ба одамон ва ё коре ифода мекунад: **даъвогар; савдогар; сарфагар; тавонгар; ҳилагар; додгар; фиребгар; фусунгар.** Дар ҳамин қолаб вожаҳои **созишгар** ва **вадонишгар** низ дида мешавад, ки маъниҳои пешниҳодшуда имрӯз дар забонамон дида намешавад: *созишгар [1. созишкунанда]. 2. касест, ки ба ҳар гуна фикр ва маслақхосозии карда рафтанмегирад. 3. созишоранда байнидукас ё дуфикр; донишгар 1. пурдон. 2. дастургузоранда дар баъзе фанҳо (дар ҳисоб, ҳандаса, тиб).*

Ҳамин тавр, пасванди -гар дар «Луғатнома» роҳи таърихии ишкишофи худро идома дода, калимаҳои зиёди исмии мансуб ба шахсро сохтааст, ки қисми зиёди онҳо имрӯз ғайб, вале баъзе аз онҳо истифода нашуда, архаистӣ гардидаанд.

Пасванди -анда

Бо ин пасванд дар «Луғатнома» 24 вожа сохта шудааст. Ба ҳайси асосҳои калимасоз исм ва асосҳои феълӣ хизмат кардааст ва аз рӯи семантика онҳоро чунин баррасӣ кардан мумкин аст:

А. Калимаҳои сохта шудааст, ки муносибатҳои гуногуни марбут ба шахсро ифода мекунанд. Аз ҷумла, муносибатҳои хонаводагӣ, вожаҳои марбут ба касбу кор ва шуғлҳои гуногун: **модарандар, падарандар, бародарандар, паноҳанда, навозанда, нигоранда, шикоркунанда, харанда, чаҳанда**, ки бо як маъно дар «Луғатнома» тафсир шудаанд. Аммо калимаҳои сермаъно низ бо ин қолиб дида мешаванд. Аз ҷумла: **гӯянда** 1. *гапзананда*. 2. *зане, ки ба азоҳона омада овоз меандозад, навҳагар*; **гарданда** 1. *гардишкунанда (ба маънои сайр)*. 2. *гирдгарданда (мисли чарх)*; 3. *аз ҳоле ба ҳоле гарданда*; **санҷанда** 1. *касе, ки сифати чизро тафтиш кардан метавонад ва тафтиш карда бинад*; 2. *баркашандаи чизе*; **коранда** 1. *он, ки мекорад*. 2. *деҳқоне, ки замини дигаронро ба шарикӣ (нисфӣ, сеяк, чоряк, панҷяк) мекорад*.

Аз шарҳи «Луғатнома» маълум мегардад, ки вожаҳои муродиф низ бо ин маънию қолаб дида мешавад: **тирозанда** *ороиш ва зинатдиҳанда*; **барозанда** *зебоидиҳанда, орошидиҳанда*.

Б. Шахс ё ашӯро аз рӯи молик будан ба сифате мефаҳмонанд: **шарманда, ғурранда, тарканда, ёзанда, бурранда, басанда, ниюшанда, хазанда**. Калимаи **газанда** бо ду маънӣ тафсир шудааст, ки аз хусусияти сермаъноии вай дарак медиҳад: 1. *ҳар ҷонваре, ки одамро газида ё неш зада зарар расонад (саги газанда, асти газанда, мори газанда, занбӯр ва монанди инҳо)*. 2. *одаме, ки аз забони худ (бо шикоят, бо извогарӣ, бо талхгӯӣ) ба одам зарар мерасонад (маънии дуҷум маҷоз)*.

Ҳамин тариқ, пасванди -анда дар заминаи калимаҳои марбут ба сифати феълӣ ба мурури замон хусусияти предметӣ пайдо карда, субстантиватсия шудаанд ва бо маъноҳои исмӣ шарҳу тафсир гардидаанд.

Пасванди -чӣ

Мутахассисон ба ин ақидаанд, ки дар забони тоҷикӣ-форсӣ ду пасванди -чӣ мавҷуд аст [266, 140; 185, 179; 145, 10]. Аз ҷумла, Л. С. Пейсиков дар забони форсӣ истифода шудани ду пасванди -čī₁ ва -čī₂ -ро нишон дода, рӯйи ин ақида аст, ки čī₁ туркӣ буда, исмҳои марбут ба касбу кор (*šikarčī, doroškečī* (извозчик) сохтааст, аммо čī₂ эронӣ буда, мансубияти одамонро ба ҷое мефаҳмонад (*tehrančī, nišabúrčī*). Дар ҳарду ҳолат каммаҳсул мебошад [185, 179-180]. Истифодаи он дар осори классикӣ аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» баён шудааст. Муҳаммад Ғиёсуддин вожаи «миёнчӣ»-ро чунин шарҳ медиҳад: **миёнчӣ** қосид ва низ ба маънии элчигарӣ; зоҳиран мураккаб аст аз миён ва лафзи чӣ, ки (ба кофи форсӣ) калимаи нисбат аст: пас кофро ба чим бадал карда чунин хондаанд (аз «Баҳори Аҷам: ва «Мусталаҳот»): муаллиф гӯяд, ки чун лафзи миёнро ба ё муттасил кардаанд, ҳои мухтафӣ ба кофи форсӣ бадал шуда, ба ҷими арабӣ мубаддал гашт: ва ё он ки мураккаб бошад аз миён ва лафзи чӣ, ки калимаи туркист, ки барои маънии соҳиб ва худованд ва доранда аст. Пас аз ҷиҳати таҳфиф ҷими форсӣ ба ҷими арабӣ бадал гашт [251, 325].

Дар «Луғатнома» бо ин пасванд 15 вожа сохта шудааст, ки ба ҳайси асос асосан, исмҳои хизмат кардаанд. Аз рӯйи маъно калимаҳои сохташуда ба шахс далолат мекунанд. Онҳо шахсро аз рӯйи машғулиятҳои гуногунашон нишон медиҳанд. Аз рӯйи истифода онҳоро ба ду қисм ҷудо кардан мумкин аст. 1. Як қисме аз онҳо имрӯз дар истифодаанд: **чорчӣ, подачӣ; босмачӣ, чинакчӣ, гапчӣ**. Қисми дигар, имрӯз архаистӣ ва ё таърихӣ шудаанд ва имрӯз ба зарурати таърихӣ истифода мешаванд: **чевачӣ** мансабе буд дар дарбори амирӣ; **қалъачӣ** савдогарони Осиёи Миёна, ки пеш аз истилои аскарӣ императорӣ Осиёи Миёнаро бо Уренбург ва Троицк тиҷорат мекарданд; **тазкиячӣ** тафтиш кунандаи ҳодисаҳои ҷиноятӣ; **парвоначӣ** 1.

*ичроқунандаи фармони подшоҳӣ. 2. амал, мартабае буд дар дарбори амири Бухоро; **удайчӣ** вазири таширифот (дар ҳукуматдории Бухорои то инқилобӣ); **изчӣ** касест, ки ҳар аҳвон ё инсон гунишударо аз нақши пои он меёбаад; **қурчӣ** 1. силоҳбардори амалдорони калон. 2. яке аз мансабҳои хурди даври амирӣ, ки вазифааш силоҳбардорӣ буд, адъютант; **худойчӣ** пешхидмати дарбори амирони Бухоро, пешхидматбошӣ.*

Дар шарҳи калимаи **миёнчӣ** «нигоҳ кун. ба **миёнарав**» зикр мегардад, ки имрӯз ин вожа ҳам (манзур миёнчӣ) архаистӣ шудааст.

Зимни тафсири калимаи **чузъиётчӣ** низ «нигоҳ кун. ба **чузъиёт**» оварда шудааст, ки онро меорем: **чузъиёт**. 1. чизҳои чузъӣ, чизҳои хурд ва андак. 2. дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро «чузъиёт» меномиданд ва касеро, ки ба адабиёт шуғл дошта бошад, «чузъиётчӣ» мегуфтанд. Баъзе муллотарошҳо ҳам аз забони мадраса гирифта шоиронро «чузъиётчӣ» мегуфтанд.

Ҳамин тариқ аз баррасии боло маълум мегардад, ки дар «Луғатнома» пасванди **-чӣ** калимаҳои марбут ба шуғл сохтааст, аммо вожаҳои марбут ба мансубияти одамон ба ҷою маконе дида намешавад.

Пасванди -ина

Дар «Луғатнома» 16 воҳиди луғавӣ бо ин пасванд сохта шудааст. Ҳамчун асосҳои калимасоз исму сифатҳои гуногун хизмат кардаанд. Калимаҳои сохта дар доираи исму сифат ва зарф омадаанд. Аз ҷумла, исмҳои сохта мешавад, ки номи ашъи гуногунро ифода мекунанд: **бандина** чизе, ки бо вай банди алаф, гандум, шох ва монанди онҳоро мебанданд; **дафина** чизҳои дар замин пинҳон кардашуда; **фурӯзина** ҳезуми пешдаргирён; **чавзина** ҳалвои мағзаш чормағзӣ. **лавзина** ҳалвои бо мағзи бодом ва донак пухташуда; **пашмина** либоси пашмин; **ганчина** хазина. **замина** ягон чиз, ки бар болои вай ягон чизи дигар пайдо мешавад; **бӯзина** маймун. Вожаи **палангина** бо ду маънии баҳам алоқаманд маънидод гардидааст, ки аз сермаъноии он дарак медиҳад: 1. нӯст ва почтае, ки ба шакли нақши нӯсти паланг ранг додаанд. 2. нӯстинае, ки аз нӯсти паланг сохта шудааст.

Воҳиди луғавии **нарина** ҳам бо пасвандаи -ина сохта шуда, «мансуб ба нар (хоҳодам бошад, хоҳайвонот)» тафсир ёфтааст.

Калимаҳои зерин ба сифате молик будани ашӯхоро мефаҳмонанд: **сабзина** одами гандумгуни сиёҳчатоб; **дерина** кӯҳна, қадимӣ; **кеҳина** хурдтарин.

Як идда вожаҳо ба зарфи замон далолат мекунанд, ки дар забони адабии имрӯз низ маъмуланд: **пешина** гузашта; **шабина** шабона; **порина** соли гузашта; **дӯшина** шаби гузашта.

Пасванди -акӣ

Муҳаққиқон ба ин ақидаанд, ки дар забони адабии тоҷикӣ ин пасванд каммаҳсул аст. Аз ҷумла, Рустамов Ш. дар китоби «Исм» чунин менависанд, ки «суффикси -акӣ дар исмсозӣ бемаҳсул буда, ба воситаи он аз калимаи тақлидӣ исми **торсақӣ** сохта шудааст» [91, 132]. Дар дастурҳои илмию таълимии марбут ба забони адабии тоҷикӣ [27; 22] ҳамин маънӣ тақвият ёфтааст. Истифодаи ин пасванд аз тарафи шевашиносон нишон дода шудааст. Аз ҷумла, дар лаҳҷаи Китоб каммаҳсул арзёбӣ шуда бошад [47, 28], дар шеваи ҷанубӣ сермаҳсул муаррифӣ мегардад [135, 21]. Муҳаққиқон дар шеваи ҷанубӣ шарқӣ ин пасвандро зарфу исмсоз медонанд [199; 169]. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ шарқӣ забони тоҷикӣ дар исмсозӣ фаъолу сермаҳсул будани морфемаи мазкур аз тарафи муҳаққиқ С. Раҳматуллозода ба тасвиб расидааст [84, 30].

Дар «Луғатнома» 9 воҳиди луғавӣ бо ин пасванд тафсир шудааст. Ба ҳайси асос исмҳои омада, калимаҳои сохта шудааст, ки номи ашӯи гуногун аз қабилҳои мева, анвои хӯрок, навъи паранда, номи амал ва ғайра мебошанд: **хасақӣ** меваи дарахти бепайванд; **мастақӣ** шираи зардранги давоист, ки аз дарахте гирифта мешавад; **обакӣ** ҳар чизе, ки обдори равон бошад; **назарақӣ** кулчаи хурди равғанӣ; **лофақӣ** 1. вартишест, ки ба оина рӯбарӯ карда ҷанг меомӯзанд; **гӯшақӣ** суханҳои пинҳонӣ; **пинақӣ** хоби сабук; **сагақӣ** як хел гӯштигирӣ аст; **курмақӣ** як хел бастан аст, ки ресмонро ҳал карда гиреҳ меандозанд.

Пасванди -иш

Яке аз пасвандҳои сермахсул дар забони адабии тоҷикӣ буда, аз исм, асоси замони ҳозираи феъл ва калимаи тақлиди овозӣ исмҳои маънӣ месозад [22, 41].

Дар «Луғатнома» бо ин морфемаи грамматикӣ 14 калимае сохта шудааст, ки ба исмҳои маънии марбут ба муносибат, ҳолату ҳаракат ва машғулият далолат мекунад. Онҳоро аз рӯи маъно ба моносемию полисемӣ тақсим кардан мумкин аст. Ба вожаҳои полисемӣ лексемаҳои зерин тавассути пасванди –иш сохта шудаанд: **бахшиш** инъом; **табиш** тобиш; **гармӣ**; **чаҳиш** чунбиши *сахти якборагӣ*; **гурриш** *садои боҳайбат*; **шӯриш** *ғавғои умумӣ*; **кӯшиш** *ҳаракат*; **таркиш** *кафиш* бо *зӯриш* *моддаҳои кимёи тарканд*; **омӯзиш** *ёдгирӣ, ёддиҳӣ*; **нигориш** *навишта тасвир кардани чизе*; *нақшкашӣ*;

Ҳамчунин, як идда вожаҳо бо ду ва ё зиёда маъниҳо тафсир шудаанд, ки чунинанд: **хӯриш** 1. *ҳолати хӯрдан*. 2. *чизе, ки вайро бо хӯрок ҳамроҳ карда хӯранд (туришиҳо ва забзавот бо ош, шириниҳо ва мевачот бо нон)*. 3. *чизе ки барои беҳтар ва ислоҳ кардани чизи дигаре ҳамроҳ карда мешавад (масалан зок дар ранг, ширеш дар гап, лиму чои ширин ва дигарҳо.)*; **гузориш** 1. *адокунӣ*. 2. *гузоштани чизе (гузориши аҳвол гузоштани аҳвол)*; **хониш** 1. *хондани чизҳои навишта ва дарс*. 2. *сурудхонӣ (хоҳ одам бошад, хоҳ мурғон, масалан, булбул)*; **супориш** 1. *фармоиш*. 2. *кори фармудашуда*; **резиш** 1. *ҳолати рехтани об ва чизҳои обакӣ аз ҷо ба ҷо*. 2. *решест, ки аз вай ҳамеша зардоб ва чирк меояд*.

Пасванди -вар

Истифодаи ин унсури ёрирасон дар забони форсии миёна [186; 97], дар забони имрӯзаи тоҷикӣ [22], дар забони форсии имрӯз [145; 63], дарӣ [150; 153; 74; 177], дар адабиёти классикӣ [118; 158; 213] ва дар шеваҳои забони тоҷикӣ [61; 84] нишон дода шуда, барои сохтани исму сифат омадани он зикр гардидааст. Бо ҳамин хусусият дар «Луғатнома» зимни тафсири 12 калима омадааст: **донишвар**, **бахтвар**, **номвар** **муздар**, **кинвар**, **шиновар**, **суханвар**, **пилавар**, **пешавар**, **гадевар** (*гадоикунанда*).

Бо ин пасванд, вожаи **чонвар** ва гунаи савтии он **чанвар** дида мешавад, ки шахсро ифода намекунанд. Бо ҳамин хусусият дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забонамон дида мешаванд. «Калимаи **чонвар** ба исми шахс далолат намекунад, балки аз рӯйи навозиш ҳайвоноту парандагони фоидаовар: асп, гов, шохин, булбул ва ӯ ҳар гуна ҳайвони ношиносро ном мебаранд» (84, 46). Вожаи **кадевар**, зоҳиран, аз асоси **када** ва пасванди **-вар** ба вучуд омадааст. Дар шарҳи устод С. Айнӣ ба маъноҳои зерин меояд: **кадевар** 1. соҳибхона, 2. арбоби деҳ. 3. деҳқон, кишткунанда; 4. бозбон.

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки дар «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикии имрӯз барои сохтани исмҳо истифода шудааст.

Пасванди -ор

Мутахассисони соҳа [126; 240; 242; 239; 188; 185; 71; 91; 118; 136; 230; 158; 40; 2016; 112; 113; 84] дар бораи каммаҳсул будани ин пасванд маълумот додаанд. Бо вучуди ин, донишмандони мазкур бо калимаҳои мавҷуда дар забони давраи классикӣ, забони форсӣ, тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ истифода шудани онро собит намудаанд.

Дар «Луғатнома» бо ин пасванд калимаҳое дида мешаванд, ки асоси онҳо исму сифат ва феъл буда, калимаҳои сохта марбут ба номи ашё, макон ва маънӣ мебошанд: **гирифтор** ба банди чизе афтода; **дастор** салла; **фурӯхтор** фурӯшанда; **сӯхтор** оташафтӣ дар хона, ё дар ягон чиз.

Калимаҳои зерин аз рӯйи ду маънӣ тафсир шудаанд: **дидор** 1. дидани рӯи касе. 2. рӯй: **чуйбор** 1. ҷое ки дар вай ҷӯй бисёр бошад. 2. ҷӯй калон, ки аз вай ба ҷӯйҳои дигар об меравад. **Додор** 1. одил. 2. Худо (маҷоз).

Ҳамин тариқ, маводи «Луғатнома» гувоҳи он аст, ки бо ин пасванд 7 вожа сохта шуда, яке аз унсурҳои каммаҳсул ба шумор меравад.

Пасванди -дон

Ин пасванд дар забони адабии тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои забонамон сермаҳсул аст [189; 22; 84]. Дар «Луғатнома» бо истифода аз асосҳои исмӣ калимаҳое сохтааст, ки номи марбут ба инсон ё ҳайвон, вожаҳои ифодагари зарфият, исмҳои макон ва номи ашёро ифода мекунанд: **сиёхидон**, **чиғирдон**, **бордон**,

шамъдон, ғалладон, лойдон, хонадон, қаламдон, хокдон, хумдонва чинадон (*ҷигилдони мурғ*) тафсир ёфтаанд, ки аксари онҳо имрӯз ҳам истифода мешаванд.

Калимаҳои **токдон** ва **тобдон** дар «Луғатнома» як хел тафсир ёфтаанд, ки аз муродиф будани онҳо дарак медиҳад: **токдон** *ниг ба тобдон равзани калони панҷара, ё шишадори хона, ки он ҷо тоб, яъне равшанӣ медарояд.*

Ҳамин тарик, бо пасванди **-дон** дар «Луғатнома» 13 воҳиди луғавӣ тафсир ёфтааст, ки аксарияти онҳо имрӯз ҳам ба кор мераванд.

Пасванди -гор

Ин морфемаи грамматикӣ мисли забони имрӯзаи тоҷикӣ дар забони осори классикӣ ғаёҷол шарҳ ёфтааст [118, 293; 162, 19]. «Ин пасванд дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ назар ба забони адабӣ каммаҳсул аст» [84, 43].

Дар «Луғатнома» 7 адад вожа шарҳ ёфтааст, ки аз асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ ташаккул ёфта, номи ашёи гуногун ва исми маъниро ифода мекунанд; **хостгор** *касе, ки дар миёнаи падарон ва модарони келину домод барои розӣ кардани онҳо ба никоҳ миёнаравӣ мекунад*; **комгор** *касе, ки ба мақсадаш расидааст*; **суфтагор** *касе, ки санғҳои қиматдорро ҳамвор ва сӯроҳ мекунад*; **растагор** *халосшуда, наҷотёфта*; **созгор** *муносиб*; *сазовор*; **ёдгор** *нишонаи аз касе бозмонда*; **рӯзгор** *замона*.

Дар радифи моддаҳои луғавии «Луғатнома» калимаҳои **хизматгор, ситамгор, гунаҳгор, талабгор**, ки бо пасванди **-гор** дар забонамон маъмуланд, тафсир наёфтаанд, аммо барои шарҳи дигар калимаҳо ба ҷашм меҳӯранд. Аз ҷумла, вожаи **хизматгор** барои шарҳи калимаҳои *дастёр, духтархона, кадбону, кайвону*; вожаи **ситамгор** ҷиҳати тафсири лексемаи *ҷафопеша*; вожаи **гунаҳгор** дар шарҳикалимаҳои *муҷрим, мил, нисён* ва **талабгор** бобати тафсири калимаҳои *довталаб, хостгор, новард* истифода шудаанд.

Калимаҳои дар моддаҳои «Луғатнома» баррасишуда гувоҳи он аст, ки ин пасванд дар ин луғат бар хилофи забони адабӣ чандон маъмул нест.

Пасванди -вор

Истифодаи ин пасванд бо хусусияти каммаҳсулӣ дар забони форсии миёна [189, 35], забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ [22, 41], забони давраи классикӣ [261, 308] ва шеваҳои забони тоҷикӣ [84, 84] ба қайд гирифта шудааст. Дар «Луғатнома» калимаҳои зерин тафсир шудаанд: **сӯгвор** *мусибатзада, мотамдор*. Дар калимаҳои бузургвор ва сазовор маънии калимаро тағйир надодааст, яъне шаклсоз аст: **бузургвор** *бузург*; **сазовор** *сазо*. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки ин пасванд роҳи таърихии мавҷудияти худро нигоҳ доштааст.

Пасванди -она

Ин морфема дар «Луғатнома» 10 воҳиди луғавӣ сохтааст, ки ба исм ва сифат далолат мекунад. Калимаҳои исмӣ ба номи чиз ва беморӣ далолат мекунад: **моҳона** *ҳаққи хизмат аст, ки моҳ ба моҳ гиранд*; **шогирдона** *муздест, ки ба музди аслии устод барои шогирдаш зам кунанд (дар бинокорӣ)*; **девонабемори** *рӯҳии аз ақл бегонашуда*.

Калимаҳои сифатӣ ифодагари аломату хусусияти ашё ва мансубият ба чизе мебошанд: **мутакаббирона** *калонгирона, мағрурона*; **шукрона** *қасидаи шукрона, тӯи шукрона*; **шабона** *(дарси шабона, сафари шабона)*; **рӯзона** *(кори рӯзона)*; **маликона** *шоҳона* **касона** аз онҳо кас кироя; **тарафона** *бо мусобақа, иҷро кардани кореро*. Ба ҳамин минвол, метавон гуфт, ки бо ин пасванд вожаҳои сурат гирифтаанд, ки имрӯз, аксаран, дар забонамон маъмуланд.

Пасванди -сор

Муҳаққиқ Ш. Рустамов ин пасвандро бемаҳсул дониста, менигорад, ки «бо ду-се калима омада, макон ва фаровонии онҳоро мефаҳмонад: кӯҳсор, чашмасор, шохсор» [90, 135]. Дар «Луғатнома» дар баробари ин лексемаҳо як идда вожаҳои тафсир гардидааст, ки аз асосҳои исмӣ вожаҳои сохтааст, ки ба фаровонии чизи дар асосаш зикрфта ва исмҳои маънӣ далолат мекунад: **девсор** *девмонанд*; **сагсор** *сагмонанд*; **симсор** *даллол*; **кӯҳсор** *ҷое, ки дар он ҷо кӯҳ бисёр аст*; **чашмасор** *ҷое, ки дар он ҷо чашма бисёр аст*; **шохсор** *ҷое,*

ки дар он ҷо дарахтони сершоҳ бисёр бошад; **хоксор** шикастнафас, бечоратабиат.

Калимаи **сангсор** дар «Луғатнома» ба маънии касеро бо санг зада куштан тафсир шудааст. вожаи **фарсангсор** ба ду маънӣ тафсир гардидааст: **фарсангсор** 1. аломатест, ки миқдори масоҳати роҳро нишон медиҳад. 2. нишонаест, ки дар роҳҳои биёбонӣ барои гум накардани роҳ гузоранд.

Ҳамин тавр, дар «Луғатнома» 9 калима бо пасванди **-сор** тафсир гардидааст.

Пасванди **-гоҳ**

Дар забони адабии тоҷикӣ [22] бо гунаҳои **-гоҳ// -гаҳ** ва дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бо чор гуна **-го// -га// -гаҳ// -гоҳ/** [135; 199; 200; 84], муаррифӣ гардида, ба маъноӣ замон калимаи мустақилмаъно ва аз рӯйи семантикаи макон ҳамчун пасванд шинохта шудааст. Ба ҳайси унсури ғазол доништа мешавад.

Бо ҳамин хусусиятҳо ва бо доштани ду гуна **-гоҳ// -гаҳ** дар «Луғатнома» истифода шудааст. Аз исмҳо калимаҳои сохтааст, ки маконро ифода мекунанд ва дар забони тоҷикӣ маъмуланд: **шикоргоҳ, чарогоҳ, гулӯгоҳ, коргоҳ, киштгоҳ, резишгоҳ, тамошогоҳ, такягоҳ, размгоҳ.**

Ҳамчунин, дар ҳамин қолабу маъно вожаҳои тафсир шудаанд, ки имрӯз чандон маъмул нестанд: **омочгаҳ** нишонгоҳи тир, **нузҳатгоҳ** ҷои покизаи дилкушо; **сиёсатгоҳ** ҷое, ки дар он ҷо гунаҳкоронро ҷазо медиҳанд; **таридгоҳ**. ҳамлағоҳ, ҷои ҳамлақунӣ; **ҷойгоҳ** ҷойҳоб; **тиҳигоҳ** ҷои нарм дар миёни устухонҳои суриш ва устухонҳои паҳлу будаи миён.

Калимаҳои зерин, ки бо **-гоҳ** сохта шудаанд бо хусусиятҳои сермаъноӣ тафсир ёфтаанд: **боргоҳ** 1. дарбори подшоҳон. 2. хаймаи подшоҳнишин; **равзагоҳ** 1. бог; марғзор. 2. дар ин ҷо ба маънии қабр.

Барои ифодаи маъноӣ замон бо вожаҳои зерин омадааст: **гоҳобаъзе вақт. чоштгоҳвақтест баъд аз гузаштани чоряки рӯз; шабонгоҳаввали шаб.**

Барои ифодаи асбоби мусикӣ ва маҷмуи асбоб ҳам истифода шудааст, ки дар забони адабии тоҷикӣ маъмуланд: **чоргоҳ**яке аз ҳавоҳои шашмақоми мусикӣ; **дастгоҳ** 1. ҳашмат, асбоби бузургӣ. 2. маҷмуаи асбоби кардан ё ба ҷо овардани коре (дастгоҳи идора, дастгоҳи корхона).

Бо ҳамин метавон гуфт, ки пасванди -гоҳ дар «Луғатнома» ва забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ як вазифа доранд, аммо дар осори имлӣ ба асбоб - яъне ашё далолат кардани он ишора нашудааст.

Пасванди -истон

Истифодаи ин пасванд хануз дар забони форсии миёна дида мешавад [189; 97]. Ҳамчун морфемаи серистеъмол дар забони имрӯзаи тоҷикӣ [91; 22] ва забони адабиёти классикӣ [118; 158; 213] таҳқиқ гардидааст. Дар шеваи ҷанубӣ серистеъмол қаламдод шудааст [135].

Дар «Луғатнома» дар чунин ҳолатҳо қорбаст шудааст:

1. Бо исмҳо омада ҷою макорро номбар мекунад: **сунбулистон, шабистон, кӯҳистон, хурместон, гулистон, дабиристон, дабистон, наистон, нахлистон.**

2. Бо исмҳои гуногун омада, номҳои ҷуғрофӣ месозад: **Ҳиндустон** *номи мамлакат; шористон // шаҳристон* *яъне ҷое ки дар он ҷо қалъа, истеҳком бошад; чӯлистон* *биёбони васеъ.*

3. Дар як маврид номи фасли сол месозад: **замистон.**

4. Пасванди -истон дар як ҳолат исми ашё сохтааст: **майистон** *маҷозан, зарфҳои май.*

Бо ҳамин метавон гуфт, ки дар «Луғатнома» теъдоди 14 воҳиди луғавӣ бо пасванди -истон тафсир шудааст.

Пасванди -зор

Ин пасванд дар забони форсии миёна ба гунаи –*zār* [189, 30] истифода мешудааст. Муҳаққиқони забони адабии тоҷикӣ, забони адабиёти классикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ онро пасванди сермаҳсул қаламдод кардаанд [189; 97; 91; 118; 158; 84]. Дар «Луғатнома» бо исмҳо омада, макон ва фаровонии

калимаи асосро мефаҳмонад, ки маҷмуан 9-то мебошанд: **киштзор, хандазор, марғзор, сабзозор, ғарамзор, найзор, корзор, гулзор, каварзор.**

Ба ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки бо пасвандҳо сохтани калимаҳо яке аз роҳҳои асосии воҷасозии морфологӣ буда, дар «Луғатнома» то андозае инъикор шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар сохтани калимаҳо пасвандҳои -ӣ, -а, -ак, -ча, -гар, -анда, -чӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор истифода шудаанд, ки дараҷаи корбурд ва фаъолии онҳо гуногун аст.

3. 3. Сохтори калимаҳои мураккаб

Дар баҳши калимаҳои мураккаб «Луғатнома» маводи фаровондоранд ва метавон гуфт, ки на танҳо калимаҳои марбут ба исм, балки дигар ҳиссаҳои нутқ низ дар он тафсир ёфтаанд. Бо таваҷҷуҳ ба ҳаҷми диссертатсия ва бо сабаби он ки калимаҳои исми теъдоди бештари вожаҳои мураккабро фаро гирифтаанд, мо баррасии ин гурӯҳи луғавӣ-грамматикиро салоҳи кор донистем.

Калимасозии исмҳои мураккаб дар «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ мутобиқи қолибҳои суннатии калимасозии забони тоҷикӣ буда, сермаҳсултарин типии калимасозӣ ба ҳисоб меравад. Дар забоншиносии тоҷик ба масъалаи баррасии калимаҳои мураккаб донишмандони зиёде даст задаанд. Аз ҷумла, перомуни қолибҳои калимаҳои мураккаби забони форсии миёна В. С. Расторгуева (189) ва Д. Саймиддинов [97] таҳқиқот бурда бошанд, олимони дигар оид ба забони форсӣ [226; 185; 145] ва тоҷикӣ [71; 65; 8922; 164; 39; 41; 173] баррасиҳои илмӣ анҷом додаанд. Ҳамчунин, дар ин самт кори шевашиносон низ ҷолиби диққат мебошад, зеро онҳо бо забони зиндаи халқ сари кор доранд ва қолибҳои гуногуни калимасозии лаҳҷаҳоро муайян намудаанд [187; 206; 129; 47; 135; 142; 109; 84 ва диг.].

Зикри ин нукта зарур аст, ки донишмандоне, ки ба масъалаҳои баррасии номвожаҳо машғул шудаанд, перомуни масъалаҳои калимасозӣ ва қолибҳои калимаҳои мураккаб андешаҳои муҳими илмӣ баён кардаанд [224; 180, 76; 9; 121; 44; 46; 215 ва диг.].

Калимаҳои мураккаби «Луғатнома»-ро мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳ: мураккаби пайваст ва тобеъ чудо карда, баррасӣ кардан мумкин аст.

3.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст

Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробархуқуқ таркиб ёфта, қисме аз такрори вожаҳо, гурӯҳи дигар аз вожаҳои мухталифи гуногунмаъно ба вучуд омадаанд, ки метавон онҳоро ба таври зер баррасӣ кард:

1. **Такрори асоси калимаҳо ва пасванди -а:** замзама *хониш ва суруд бо овози наст; дамдама макр, фиреб, гулгулаи нагора; чимчима лойдон; дағдаға тарс, бим, ташвиш, лофи зӯроварӣ, дамдама макр, фиреб, гулгулаи нагора* ва ғ.

2. **Аз асосҳои гуногун:** хандахариш *касе, ки ҳар кас ӯро масхара медад; хасбеда хушидан гиёҳҳои гуногун; молапоча асбоби молакунӣ; гирдағунд чизи фароҳамомада* ва ғ.

3. **Бо миёнванди -у-**. Тавассути миёнванди -у- ва асосҳои гуногун калимаҳо сохта шудааст, ки ба гурӯҳҳои зерин чудо мешаванд:

А. **Аз асосҳои гуногун ва миёнванди -у-** калимаҳои зерин сохта шудааст: *гирдуғун(д) ҳар чизро ҷо ба ҷои худ гузоштан; хурдуреза бачагони як хонавода; чапурост ду хат, ё ду ҷӯби аз боло баҳам гузарондашуда; чоруночор беихтиёр, маҷбуран; такудав дар паи ҷустуҷӯи чизе давидан; хуфтухоб ҳамхобгаӣ бо зан; сарупо ҷомаи инъомӣ, либос; киштукор деҳқонӣ, заминкорӣ;*

Б. Аз асоси замони гузашта бо миёнванди -у-: *гуфтушунуфт гуфтушунид, сӯҳбат; шикастурехт таъмир.*

В. Аз асоси замони ҳозира бо миёнванди -у-: *доругир калонгирӣ, худнамоӣ; афтударафт даст ба гиребоншавиш ду кас, ё чанд кас; тозубоз гора, тороч; афтухез зиндагонии бо душворӣ дар ҷое; гирудорҳукмронӣ, фармонфармоӣ; ҷанг; ҷунбучулҷунбишҳои оҳиста барои корҳои резурав.*

Г. Аз асосҳои замони гузашта ва ҳозираи феъл бо миёнванди -у- (-ӯ-): *гирифтугир дар зерин тафтиш гирифтани касеро; гуфтугӯ муқолима,*

суханронӣ; ҷустуҷӯӣ барои ёфтани чизе ҳаракат кардан; ҷастухез ҳаракати ҷаҳишдор; хуфтухез муваққатан зиндагоникунӣ дар ҷое; сӯхтусӯз оташдаргиронӣ ва ғ.

4. Бо миёнванди -о- Боин унсури грамматикӣ ва асосҳои гуногун калимаҳои марбут ба маъниҳои мухталиф сохта шудааст, ки онҳоро метавон дар шакли зер овард:

А. Аз асосҳои исми бо миёнванди -о- калимаҳои сохта шудааст, ба ном ва аломати ашӯ далолат мекунад. Дар воситаҳои таълимӣ ва илмӣ марбут ба забони адабӣ [22; 91; 28 ва диг.] бо ин қолиб ду калима: гирдогирд ва давродавр нишон дода шудааст. Аммо ба назари мо асосҳои ин вожаҳо на исм, балки ба сифати ашӯ далолат мекунад. Дар «Луғатнома» калимаҳои зерин ба мушоҳида расиданд: **саросар** *сартосар; саропарда* *пардаи қасрҳои подшоҳӣ; хайма, хиргоҳ; саропо/й/ ҳама ҷои ягон чиз; сарошеб* *сарнишеб; ҷоноҷон* *дӯсти ҷониби бисёр наздик; лаболаб* *пур аз чизҳои обакӣ.*

Б. Аз асосҳои сифатӣ бо миёнванди -о- калимаҳои сохта шудааст, ки номи ҳолат ва макорро далолат мекунад: **гармогарм** *ҳолати гармӣ; гирдогирд* *тамоми атрофи ягон чиз; давродавр* *ҷамаи гирди ягон чиз; росторост* *баробар.*

В. Аз асосҳои феълӣ бо миёнванди -о- номи ашӯ, исмиҳои амал ва номи аломат сохта мешавад: **хӯрохӯр** *зиёфати исрофкорона; гирогир* *қариб баробар; даводав* *ба ҳар тараф давидани як кас ё чанд кас. молотол* *бисёр, фаровон; мурумурӣ* *вабо, тоун;*

Г. Аз асосҳои зарфӣ бо миёнванди -о- калимаҳои сохта мешавад, ки ба номи амал ва замон далолат мекунад: **шабохун***хучуми шабонаи ногаҳони* *лашкар бар душман; шабонарӯз//шаборӯз* *як шаборӯз; пешопеш* *пеш-пеш; дамодам**ҳар замон, ҳар гоҳ.*

Ғ. Аз асосҳои тақлиди овозӣ бо миёнванди -о- вожаҳои сохта шудааст, ки ба номи амале далолат мекунад ва дар забон маъмуланд: **ғулоғула,** **фашофаш, чакочак, чакочок** ва ғайра.

3. 3. 2. Исмҳои мураккаби тобеъ

Дар забони адабӣ ва дар лаҳҷаҳои, ки доир ба ин масъала таҳқиқ шудаанд, қолибҳои типии мураккаби тобеъ сермаҳсул шуморида мешавад [22; 84]. Муҳимтари хусусияти ин тарзи калимасозӣ баробарҳуқуқ набудани ҷузъҳо мебошад. Тавре ки маълум аст, ин гуна вожаҳо аз ибораҳо сохта мешаванд. Дар «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикӣ калимаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи якум вожаҳои марбутанд, ки ҷузъи якум асосӣ аст ва гурӯҳи дуюм калимаҳои мебошанд, ки ҷузъи дуюм асосианд:

I. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи якум асосӣ аст. Ин типии калимаҳо аз ибораҳои изофие сохта мешаванд, ки дар он ҷо ҳодисаи факки изофат мушоҳида мегардад. Тибқи таркиби морфологиашон дар забони адабии тоҷикӣ ба се гурӯҳ: исму исм, исму сифат, исму сифати феълӣ [22] ва дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ба шаш гурӯҳ (исму исм, исму сифат, исму шумора, исму феъл, исму сифати феълӣ ва зарфу исм) [84] тақсим шудаанд. Дар «Луғатнома» қолибҳои исму исм, исму сифат, зарфу исм ба мушоҳида расид, ки онҳоро чунин овардан мумкин аст:

A. Қолиби исму исм. Бо ин қолиб 11 калима дида мешавад, ки номи ашё, вожаҳои хешовандӣ, номи гиёҳ ва исмҳои маъниро мефаҳмонанд: *абрукамонкасе* ки *абруяш монанди камон пурхам бошад*; *духтархона хизматгордухтар*; *табарзин* як хел *табарест*; *гуланор* як хел *парчаи бофтаи фабрикист*; *марзагӯш* як хел *райҳон*; *саркӯҳсор* сари *кӯҳсор*; *сарришта* роҳи *мудао* ва *мақсад*; *сарнагун* сарозер; *чаппа*; *сарпӯшида* *пинҳон*; *соқноча* *соқи пой*; *халачон* *фикру андешае*, ки ба *дил мехалад*.

Б. Қолиби исму сифат ва ё сифату исм. Бо ин қолиб 7 калимае сохта шудааст, ки исми марбут ба шахс, номи беморӣ, исми ашё, ҳайвон ва ғайра сохта мешавад, ки дар забони адабии имрӯза ба маъноҳои дар «Луғатнома» шарҳёфта истифода мешаванд: *хотирпарешон*, *дилором*, *рӯпокча*, *хиштакҳаром*, *хонсолор*, *шакарланг*, *шакарно*, *шермаст*, *чигарреш*, *хунгарм*, *чаимкаҷ*, *ширдоғ*, *ҳавобаланд*, *нимсӯхта*, *нимкорава* ғ. бо ин

қолиб вожаи **нилакабуд** дар шаклиасти *кабуд* *сиёҳчашм*, ки аз маънои ба инсон марбут буда фарқ мекунад.

В. Қолиби зарфу исм. Бо ин қоли ду вожа дида шуд, ки чунинанд: *балогарав чизест, ки дар болои бозии ҷанги ҳайвонот ва мусобиқаи онҳо мешавад; миёнҷой нуқтаи дар.*

II. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи дуомашон асосӣ мебошанд. Дар «Луғатнома» таркиби морфологии ин типпи исмҳои мураккаб аз исм+исм, исм+сифат, исм+феъл, сифат + дигар ҳиссаҳои нутқ, зарф + дигар ҳиссаҳои нутқ ва ғайра мебошад, ки маҳсулнокии онҳо як хел нест. Барои нишон додани ин хусусият онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ мекунем.

1. Қолиби исму исм. Дар «Луғатнома» миқдори ин гуна калимаҳо зиёданд. Тибқи маъно онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

- исмҳои ифодакунандаи шахс;
- исмҳои ифодакунандаи ашёи гуногун;
- исмҳои ифодакунандаи ҷою макон.
- исмҳои маънӣ;

А. Исмҳои ифодакунандаи шахс. Калимаҳои ин қабат шахсро аз рӯи муносибат, симои зоҳирӣ, ҳолат, доштани аломат ва хусусиятҳои гуногун ифода карда, 29-тоанд: **чафопеша** *золим*; **ғўзачашм** *одами чашмқалон*; **қаноатқор** *касе, ки ба ҳар чизи дастрас розӣ мешавад*; **юсуфрух** *рӯяш мисли Юсуф зебо*; **шоҳсавор** *савори моҳир*; **шоҳбурут** *бурути бисёр қалон*; **шоҳдухтар** *духтари бисёр хушрӯй*; **шогирдпеша** *хидматгори дари хонаи одамони доро*; **шермард** *одами далер ва зӯрманд*; **шикамбанда** *пурхӯр*; **шердил** *одами далер*; **шакарпо** *ланги сабук*; **чарбзабон** *касест, ки бо забонбозӣ ҳар касро ба роҳи худ мекашад*; **чарбпахлу** *фарбеҳ, одами доро*; **чарбсухан** *мулоимсухан*; **хонадомод** *домоде, ки бо занаш дар хонаи падари арус зиндагонӣ мекунад*; **харбанда** *харбоз*; **хармизоч** *одами гарданшахи ғанодарои якраҳа*; **фалаксайр** *тезгард*; **фатиламуӣ** *зан ё духтаре, ки мӯяш хаму бечдор карда гузошта шуда бошад*; **тазаллумкеш** *мазлуми додхоҳ*; **талафқом** *касест, ки дар зиндагӣ рӯи ошоиро надидааст*; **фаррухтабор**

муборакхонадон; **бастакор тартибдиҳандаи ҳавое** (дар мусиқӣ); **хайшум парда** ва устухони даруни бинӣ; **талафком** касест, ки дар зиндагӣ рӯи осоиширо надидааст; **дарёдил** ҳимматбаланд, пурбахиши. Ҳамчунин, вожаҳои **фармонравон//фармонраво** дар ҳамин гурӯҳ шомиланд.

Б. Исмҳои ифодакунандаи ашёи гуногун. Дар қолаби исму исм калимаҳои марбут ба ашё зиёд аст. Аз ҷумла:

- **теъдоди 28 вожаи мансуб ба ашёи гуногун:** *шоҳкоса, шоҳпул, шоҳбанд, шакарсанг, шақоиқнамад, шабчароғ, шабранг, чаккахалта, чарғоя, халачӯб, хатчӯб, калламех, чӯбдаст, сурнай, сурной, гулӯбанд, амонаткасса, дастос, обгина, табхол, табхола, завчӯб, даҳанбанд, гӯзобила, гулгуна, уннобранг, абранӯстин, саронарда;*

- **теъдоди 14 вожаи марбут ба дарахту гулу гиёҳ:** *ҷавсар, шутурпой, галладона, шоҳдона, ҷуворимакка, шакарбодом, шолпахол, шакармурӯд, шаббӯй, ширғиёҳ, гурдаолу, гӯшмуш, марзагӯш, сӯзанбарг;*

- **теъдоди 11 вожаи марбут ба ҳайвоноту чонварон:** *барзагов, гурмагас, шутургов, шоҳпар, шутурмурғ, хорпушт, калламуш, шонасар, шермагас харкурра, гурдашол;*

-**теъдоди 6 вожаи марбут ба хӯрок:** *шакароб, хасбор, филгӯш, ҳамирмоя, гулоб, чиллаоб.*

В. Исмҳои ифодакунандаи ҷою макон. Бо ин маънӣ 13 вожа во хӯрдем, ки чунинад: *қаторкӯҳ, қӯрхона, ҷевахона, ҷилавхона, шоҳроҳ, шутургардан, шабхона, хокҷой, устунгӯша, дарёбод, дарёбор, ҳарамсарой, бобохона.*

Г. Исмҳои ифодакунандаи маъниҳои гуногун: Аз рӯи ин семантика теъдоди 18 вожа ба қайд гирифта шуд, ки чунинад: *шодимарг, шоҳбайт, шутургурба, чархзону, шутурхучра, устувонашакл, хайзурондаст, хунбаҳо, ҷигархун, чашимзахм, табларза, хунбаҳо, таркиббанд, шабхун // шабохун, фарохур, фарочанг, шакархоб, хайрамақдам.*

2. Қолиби исму сифат. Ин қолиби сермаҳсул нест. Ҳамагӣ 8 воҳиди луғавӣ дида шуд, ки ба шахс, хусусияти шахс ва ба ашё далолат мекунанд:

хотирпарешон, дилором, рӯпокча, хиштакҳаром, хонсолор, шакарланг, шермаст, ҷигарреш.

3. Қолиби исму феъл. Дар «Луғатнома» бо ин қолиб 96 калима мавҷуд аст. Онҳо калимаҳои ифодакунандаи шахс, номи анвои хӯрок, ҳайвоноту парандаҳо, номи ашёи гуногун, исми макон ва ғайра мебошанд, ки онҳоро ба таври мухтасар меорем.

А. Як гурӯҳи калони ин калимаҳо ба шахс далолат мекунад. Онҳо шахсро аз рӯи машғулият, аломат ва хусусиятҳои гуногун доштанишон ном мебаранд. Аз ҷумла, вобаста ба вазифа, шуғли дар ҷамъият дошташон, вобаста бахулқу атвор, дунёбедорӣ, хилватнишин будан, бориқбин, зирак, дӯстдор, дастгиркунандаи очизон, роздон, пирию куҳансолӣ, суханвар, шоир, хабаркаш, ғамхор, дузд, пурхӯр, боэҳтиром будан, тоҷир, бечоғард, айбҷӯй, ростгӯй, найрангбоз, раҳнамо, мазлум, нотарс ва ғайраҳо будан шахсро ном мебаранд. Чанд мисол барои намуна овардан мумкин аст: *номабар, судхӯр, ҳаводор, ганҷинадор, гандон, гизофгӯ, гӯшанишин, дарундор, дарёгард, дафтардор, дақиқашинос, забондон, коргурез, кордон, сухансанҷ, суханчин, суханинос, танпарвар, сухандон, филбон, фоидахӯр, хайрхоҳ, хатбар, хаткаш, хонанишин, хӯшачин, шабрав, шаҳватпараст, шикампараст, қадрдон, қаламкаш, ҳавочӯй, ҳаводор, ҳарзагард, ҳуққабоз, ҷафокаш, ҷаҳонбин, хаёлпараст* ва ғ. ;

Б. Барои ифодаи номиҳайвоноту парандаҳо ва ё вожаҳои мансуб ба онҳо: *дастомӯз, халахӯр, хангир, хоназод, шакархой, шакархор*

В. Барои ифодаи номи анвои хӯрок: *гӯштоб, табарзад, хомсӯз, хонарас, шакарпарвард* ва ғ. ;

Г. Барои ифодаи номи ашёи гуногун калимаҳои зерин тафсир шудаанд: *гулӯсӯз, гӯшпеч, панҷакаш, рӯйгардон//рӯгардон, тарабангез, сояпарвард, ҷуволдӯз, ҷомашӯй, гӯлабур, галладон, шохбаст, хонакан* ва ғ. ;

Ғ. Барои ифодаи исмҳои маънӣ. Дар ин гурӯҳ номи амал ва маъниҳои мухталифро дидан мумкин аст: *корой, гӯизад, гӯшмол, тарҷеъбанд, хокпарто, ҳангомадор, ҷаҳонидидан, ҷилодор, қаноатбахш, қасабпӯш,*

қаламзан, шавқангез, шакарханд, ялагард, чашимдошт, шабафрӯз, шабгир, хандаовар, хомталаш, хотирнишин, хустисанд, хушомадва ғ. ;

Д. Барои ифодаи исмҳои макон: хокрез, хамгашт, галатифурӯш, гуломгард, қаламравва ғ.

4. Қолаби сифату исм. Дар «Луғатнома» бо ин қолиб 110 калима ба қайд гирифта шуд, ки ифодакунандаи шахс, номи ашё, хӯрок, дарахт ва гулу гиёҳ, ҳайвонот, макон ва замон, ранг, номи амал ва ғайраро ифода мекунанд:

➤ **ба шахс далолат мекунанд:** хушдоман, ширинкор, тагалбарра (бачаи нозпарвард), шахкамон (пахлавон), пухтахор (хӯрандаи оши пухта), сафедчомагон, девонабача.

Як теъдоди калони калимаҳо дида мешаванд, ки шахсро аз рӯи молик будан ба аломату хусусият ва сифате ном мебарад, ки хусусияти предметӣ доштани онҳо дар матн зоҳир мегардад: сияҳкӯш, миёнаҳол, фориғбол, хурдакор, хомтамаъ, хайдрӯст, тунукдаст, тунукмоя, фарохдаст, фарохдахан, фарохостин, фароғбол, фаррухзод, фаррухтабор, фархундакеш, фархундафарҷом, тардаст, тардимог, тардоман, тарзабон, тариандуд, табаҳкор, тангчаим, соддадил, соддалавҳ, сияҳмаст, сияҳнома, сияҳситора, сияҳкор, сияҳкоса, сабуксор, зиёдасар, зардгӯшон, нодиракор, донодил, софдил, баданҷом, тунукрӯй, фароғбол, фаррухзод, хушкмағз ва ғ.

➤ **номи ашё:** фодзахр, даббадулча, хазафпора, хомҷом, харной, шахкоса, харсанг, хармуҳра, шӯрпахта, ширинкома, сияҳбодомва ғ.

➤ **номи анвои дарахт ва гулу гиёҳ:** харгул, хардандон, харзахра, хингбед, шумгиёҳ ва ғ.

➤ **номи хӯрок:** тармева, тарангубин, таранҷабинва ғ.

➤ **номи ҳайвонот:** хушҷилав, чамбаршоҳ, шӯрнӯл, хардумбул, хармағас, харчанг ва ғ.

➤ **номи макон:** тобхона, хингбод, шахзамин, харпушта, гирдоб, миёнҷой, сияҳчол, тангсол, хушксол ва ғ.

➤ **номи рангро ифода мекунанд:** сияҳтоб, сияҳфом, сияҳҷарда ва ғ.

5. Қолиби шумора + исм. Бо ин қолиб дар «Луғатнома»-и устод С. Айни 49 калима сохта шудааст, ки номиноми ашъи рӯзгор, дарахту мева, номи узви инсон, хӯрок, ҳайвонот, исмҳои маънӣ ва номимақон сохта шудааст, ки ба таври мухтасар меорем:

- **номи ашъи гуногун:** *чилчароғ, чилчӯб, чорболиш, чорпахлу, чорабзол (ранда), чортор (соз), чортоқ (миз), чорхишт(охур), яккаандоз, яккамех, яккаҷилав, шашпар (гурз), яккабанд, ҳазориспанд, чорбанд, чоршарбат (чизҳои ширини гуногун)* ва ғ.
- **номи дарахт ва мева:** *чорбарг, чилгӯза, чормағз* ва ғ.
- **номи ҳайвонот:** *ҳафтпӯст (шабуш), чорчаши (сағ ё гӯспанд), ҳазордостон // ҳазордастон (булбул)* ва ғ.
- **номи мақон:** *чордевор, чортарош, чорчӯб, чорбоғ, ҳазорхона, чорсӯ // чорсува* ғ.

6. Қолиби зарф ва дигар ҳиссаҳои нутқ. Бо ин қолиб шаш вожа во хӯрдем, ба шахс, ашъ, маънӣ, исми марбут ба ҳайвон далолат мекунанд, ки чунинанд: *тағчарм (пойафзор); такбанд (камарбанд), такдон (ҷолдон), такнишин (лой, рег, санг ва дурда), такнишон (таъкид), тақовар(аспи даванда)* ва ғайра.

Хулосаи боби III. Таҳқиқи масоили калимасозии «Луғатнома» нишон медиҳад, ки дар сохтани калимаҳои тафсиришудаи ин луғат нақши пасвандҳои калимасоз ва воҳидҳои луғавии навъи мураккаб калон аст. Тавассути пасвандҳо калимаҳои сохта шудааст, ки ба масъалаҳои муҳими ҳаёти мардум вобастаанд. Аз ҷумла, бо пасвандҳои -й, -а, -ак, -ча, -гар, -анда, -ҷӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор калимаҳои сохта шудааст, ки барои ифодаи шугли одамон, ифодаи ҳолату вазъияти шахс, муносибату мансубият, номи амал, ифодаи номи хислату характери шахс, номи мансуб ба низомӣ, номи хӯрок, нушокӣ, мева, либосу матоъ, номи ранг, косою табак, пул, ҳайвоноту паранда, ашъи марбут ба хонасозӣ, исмҳои маънӣ, мақон, анвои гулу гиёҳу дарахт, асбобу анҷом ва ашъи гуногун марбут ба рӯзгори мардумва ғайра истифода мешаванд.

Дар бахши калимаҳои мураккаб «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ калимаҳои зиёдедида мешавад. Онҳо мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: мураккаби пайваст ва тобеъ. Исмҳои мураккаби пайваст аз қолибҳои тақрори асоси калимаҳо, сохташавии вожаҳо бо миёнванди -у- ва бо миёнванди -о- сурат гирифтааст, ки мисолҳои мачуда мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Исмҳои мураккаби тобеъ дар «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳ тақсим шуданд. Ба гурӯҳи аввал калимаҳое шомил гардиданд, ки чузъи якум асосӣ аст ва ба гурӯҳи дуюм воҳидҳои луғавие марбутанд, ки чузъи дуюм асосӣ мебошанд. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки чузъи якум асосӣ аст, асосан дар қолиби факки изофат сохта шудаанд. Исмҳои мураккаби тобеъ, ки чузъи дуюмашон асосӣ мебошанд, қолибҳои исм+исм, исм+сифат, исм+феъл, сифат + дигар ҳиссаҳои нутқ, зарф + дигар ҳиссаҳои нутқ доранд, ки тавассули ин қолибҳо калимаҳои ифодакунандаи шахс, ашъи гуногун, ҷою макон ва маънӣ сохта мешавад. Маҳсулнокию каммаҳсулии қолибҳои калимасозӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифта, бо мисолҳои мавҷуда аз «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ исбот гардид.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқ ва таҳлили лингвистии лексикаи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки осори устод С. Айнӣ дар баробари маъниҳои мубрами замон доштанишон дар бахши фаро гирифтани масоили гуногуни забонӣ намунаи барҷастаи таъмини мавод буда метавонанд. Махсусан, «Луғатнома»-и устод С. Айнӣ калимаҳои зиёдеро фаро гирифтаанд, ки барои таъмини соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа истилоҳоти ноби забониро дода метавонад. [1-М; 8-М].

2. Яке аз муҳимтарин хусусияти луғатномаи мазкур аз он иборат аст, ки дар он калимаҳои ҳалқӣ гуфтугӯӣ то имрӯз дар кӯчаю бозор ва лафзи мардум ба ҳукми тақдир вогузоршуда ва иқтибосоти маъмулу ғайримаъмули забон гирдоварӣ шудааст ва аз ҷиҳати сохтор қолибҳои мухталифи вожасозӣ доранд. [1-М; 5-М].

3. Диққати олимони соҳа ба масъалаи калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ аз нимаи дуюми солҳои 30-и асри ХХ ҷалб шуда буд, ки пешоҳанги он устод С. Айнӣ мебошанд. Минбаъд аз солҳои 50-уми асри мазкур то имрӯз ба ин масъалаи муҳим таваччуҳи ҳамешагии олимони дида мешавад. [1-М; 2-М; 7-М].

4. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ дар се ҳолат ба чаш меҳӯранд: дар баррасиҳои шевашиносӣ, зимни таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ ва ҳангоми тадвини луғатномаҳо. Ба ин маънӣ, дар радиҳои осори назмию насрӣ ва забони ҳалқ дар қорҳои лексикографӣ низ калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ мундариҷ аст.»Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ яке аз ҳамина гуна қорҳои мондагӯр аст, ки дар он калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ ба таври фаровон оварда шудааст. [1-М; 7-М].

5. Калимаҳои ҳалқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ ба қабатҳои гуногуни луғавӣ мансубанд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба либос,

асбоби рӯзгор, бемориҳо, дарахтон, гиёҳҳо, марбут ба ғаъолияти шахс, бозиҳои кӯдакон, замон ва макон, соматизмҳо, калимаҳои хешовандӣ, хӯрокворӣ, ранг, хунаҳои мардумӣ, сохтмону хонасозӣ, маҳсулоти гуногун ва ғайраҳо, ки дар диссертатсия мутобиқи маъноӣ луғавӣ ва ҳосиятҳои муридишавию ҳамгуншавӣ ва сермаъноӣ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд. [1-М; 2-М; 7-М].

6. Дар баробари калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғатнома»-и устод Айнӣ воҳидҳои луғавии иқтибосӣ яке аз қабатҳои асосии асарро ташкил меҳанд. Аз баррасии «Луғатнома» маълум мегардад, ки дар он калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ мавқеи асосӣ дошта, дигар вомвожаҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, хитойӣ низ тафсири ёфтаанд. Дар байни ин забонҳо калимаҳои бештар аз забони арабӣ ба қайд гирифта шудааст, ки онҳодоираи мавзуоти гуногунро фаро мегиранд. Аз ҷумла, калимаҳои мансуб ба муносибатҳои гуногуни марбут ба одамон, асбобу анҷом, вобаста ба ҳайвонот, мансубияти замонию маконӣ, номи бемориҳо, дарахтон, соматизмҳо, калимаҳои мансуб ба дафтардорӣ, динӣ ва ғ. Ҷамчунин, бо шакли ҷамъи мукассари арабӣ калимаҳои зиёде дида мешавад, ки ифодакунандаи хонаю манзил, мактабу мадраса, кушку қалъа, деҳа, шаҳру кишвару мамлакат, вожаҳои марбут ба сатҳи замин, мавҷудоди осмонӣ ва марбут ба об мебошанд, ки ҳар яки он дар диссертатсия баррасӣ гардидааст. Теъдоди қолибҳои ҳамвазни ҷамъи мукассар дар «Луғатнома» ба 31 адад мерасад. Аз ҷумла, **афъол** 99 калима, **мафъоил** 48 калима, **фавоъил** 48 калима, **фуъӯл** 41 калима, **фаъоил** 34 калима, **фуъало** 21 калима, **афъоил** 10 калима ва ғайра, ки дар қор тавассути ҷадвалҳо нишон дода шудааст.

Қолибҳои ҳамвазни ҷамъи солим бо пасвандҳои -от ва -ёт (-ят, -ият), -ин ва -айн, ки дар «Луғатнома» дида мешаванд, дар диссертатсия тавассути ҷадвалҳо нишон дода шудааст. Аз ҷумла, қолиби **фаъалот** (16 калима), **фаълот** (4 калима), **фаъолот** (3 калима), **фъоилот** (3 калима), **фуълийот** (2 калима), **муфаъъалот** (2 калима), **тафъилот** (2 калима) ва ғ.

Аксарияти вомвожаҳои мукассари арабӣ ва шакли солим бо гузашти беш аз ҳазор сол дар истифода нестанд ва қисми каме аз шаклҳои танҳои онҳоро дидем, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ҷойи истифода дорад. Бахше, ки имрӯз мустаъмаланд, ҳамчун калимаҳои худӣ ба қонуну қоидаҳои талаффуз ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. [2-М; 5-М; 6-М; 8-М].

7. Дар радифи вомвожаҳои арабӣ дар «Луғатнома» вожаҳои туркӣ-муғулӣ дида мешавад, ки бо вучуди зиёд набудан аз ҷиҳати мансубияти соҳавӣ ба вожаҳои мансуб ба номи зарфу ашӣи рӯзгор, номи анвои хӯрок, калимаҳои низомӣ, номи гиёҳ, номи ҳайвонот, узви бадан, номи амал, макон, воҳидҳои луғавии мансуб ба қору фаъолият ва мансаб, дафтардорӣ, номи қабила ва халқ ва вожаҳо мансуб ба аломати ашӣ таҳлил шуда, хусусиятҳои луғавию семантикии онҳо матраҳ гардид.

Дар «Луғатнома» калимаҳои мансуб ба забонҳои бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, модӣ, оромӣ, юнонӣ, чинӣ вомехӯрад, ки дар давраҳои гуногуни ташаккули забон ворид шуда, ба хусусиятҳои савтӣ, луғавӣ ва грамматикии забони ресипиент мувофиқ шуда, дар сохтани калимаю ибора, зарбулмасалу мақол ва калимаҳои фразеологӣ истифода мегарданд. [2-М; 8-М].

8. Сохтори калимаҳои тафсиршуда дар «Луғатнома» гуногун аст. Дар соҳатни калимаҳо пасвандҳои калимасоз нақши калон доранд. Аз рӯйи маводи луғатномаи мазкур метавон гуфт, ки дар таққули вожаҳои соҳоти гуногун пасвандҳои -ӣ, -а, -ак, -ча, -гар, -анда, -чӣ, -ина, -акӣ, -иш, -вар, -ор, -дон, -гор, -вор, -она, -сор, -гоҳ, -истон, -зор истифода шудааст, ки дараҷаи истеъмоли онҳо баробар набуда, дар диссертатсия ба таври мукамал баррасӣ гардидаанд.

Калимаҳои мураккаб «Луғатнома» мисли забони адабии тоҷикӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: мураккаби пайваст ва тобеъ. Исмҳои мураккаби пайваст аз қолибҳои тақрори асоси калимаҳо, миёнванди -у- ва миёнванди -о- сохта шуда бошанд, калимаҳои мураккаби тобеъ бо қолибҳои худ ба ду гурӯҳ ҷудо шудааст. Гурӯҳи аввал калимаҳое мебошанд, ки ҷузъи якум асосӣ ва гурӯҳи дуюм вожаҳоеанд, ки ҷузъи дуюм асосӣ мебошанд. Исмҳои

мураккаби гурӯҳи якум, асосан, дар қолиби факки изофат сохта шуда, исмҳои мураккаби гурӯҳи дуюм бо қолибҳои исм+исм, исм+сифат, исм+феъл, сифат + дигар ҳиссаҳои нутқ, зарф + дигар сохта шудаанд. Зимни таҳқиқи мавод маҳсулнокию каммаҳсулии қолибҳои калимасозӣ мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. [3-М; 4-М].

9. Фарҳангшиносии халқи тоҷик таърихи садсолаҳо дошта, ҳар луғат дар саҳфаи ҳаёти маънавии миллати тоҷик мақому манзалати хосеро дошта, дар пешравии соҳаи лексикография тоҷик саҳми муносибе дорад. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ низ яке аз фарҳангҳои мондагорест, ки тайи даҳсолаҳо барои тарбия ва таълими ҳазорон толибилмон ва равнақи илму маорифи кишварамон саҳми бузург гузоштааст. [3-М; 6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар асоси таҳқиқоти илмӣ метавон чунин тавсияҳоро доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот пешниҳод намуд:

1. Осори лексикографии забони тоҷикӣ ғанӣ буда, то имрӯз беш аз дусад луғатнома ба вучуд омадааст, ки бо роҳу воситаҳои гуногун тадвин шуда, дар нишон додани мукаммалии таркиби луғавии забони тоҷикӣ аҳаммияти басо муҳим доранд. Баррасии ин осори лексикографии миллати тоҷик барои нишон додани роҳи таърихии ташаккули забонамон ҳоизи аҳамият мебошад. Ҳамин хусусияти басо муҳимро «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ дорад, ки ба таҳқиқи илмии он дар заминаи назарияҳои мавҷудаи забоншиносӣ пардохтаем ва таҳқиқи мо метавонад, зинаи муҳимме барои баррасии ояндаи муҳаққиқон бошад.

2. Зимни таҳқиқ маълум гардид, ки калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ яке аз қабатҳои асосии «Луғатнома»-и устод Айнӣ мебошад ва ин қабат дар забоншиносӣ ба унвони яке аз сарчашмаҳои асосии такмили таркиби луғавии забон шинохта шудааст. Бо дарки ин масъалаи муҳим устод Айнӣ диалектизмҳоро ҷамъоварию дар «Луғатнома» ҷой додааст, ки тибқи таҳқиқи мо то имрӯз аксарияти онҳо умумихалқӣ шудаанд ва қисми дигар дар шакли диалектизмҳои хос дар байни мардум боқӣ мондаанд. Ин гурӯҳбандии диалектизмҳои асар ба муҳаққиқони оянда дар муайян сохтани калимаҳои умумихалқӣ ва вожаҳои хоси лаҳҷа кумак карда метавонад.

3. «Луғатнома»-и устод Айнӣ дар инъикоси калимаҳои иқтибосӣ ҷойгоҳи хос дорад. Махсусан, дар он калимаҳои арабии зиёде гирд омадааст, ки дар таҳқиқи мо мансубияти онҳо ба соҳаҳои ҳаёт муайян шуда, хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ онҳо муайян гардидаанд. Ин ҳолат, махсусан, барои дар китобҳои дарсии макотиби олии кишвар ва грамматикаҳои илмӣ забони тоҷикӣ нишон додани шаклҳои ҷамъи арабӣ

(солим, мукассар ва дугона) ва қолибҳои пародаҳои арабӣ маводи хуби илмӣ дода метавонад.

Ҳамчунин, хулосаҳои илмии кори диссертатсионӣ дар муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ ва русӣ-байналмилалӣ барои мутахассисон ҳоизи аҳамият мебошад.

4. Бешубҳа, «Луғатнома»-и устод Айнӣ барои муайян сохтани роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ маводи пурғановат пешниҳод менамояд. Ин аст, ки бо таҳқиқи мо метавон ба ин натиҷа расид, ки дар забони тоҷикӣ, асосан, роҳи морфологӣ ва синтаксисӣ-морфологӣ мушоҳида шуда, роҳҳои дигари калимасозӣ, ки дар осори илмӣ нишон дода шудаанд, чандон муҳим нестанд. Ин нуқтаи муҳим барои таҳияи китобҳои дарсӣ, грамматикаи забони тоҷикӣ ва воситаҳои таълимӣ маводи хуби илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дода метавонад.

5. Хулосаҳои кори илмӣ-таҳқиқотӣ ва маводи «Луғатнома»-и устод Айниро метавон дар соҳаҳои луғатшиносӣ, забоншиносӣ, маънишиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих ва зимни дарсҳои назариявӣю амалии таърихи филология дар донишгоҳҳои олӣ, муассисаҳои касбӣю миёнаи мамлакат ва дар таҳияи китобҳои дарсӣю воситаҳои таълимӣ истифода кард.

Фехристи адабиёт

1. Сарчашмаҳои илмӣ:

I. Бо забон тоҷикӣ:

- [1]. Абдуллозода Р. Баъзе қайдҳо оид ба забони асарҳои Айнӣ [Матн] / Р. Абдуллозода // Мактаби советӣ. -1954. -№ 3. -С. 42-45.
- [2]. Абдуллозода Р. Айнӣ ва забони адабии тоҷик [Матн] / Р. Абдуллозода // Ҳақиқати Узбекистон. - Тошкент, 1976. 27 март.
- [3]. Абдуллозода Р. Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои С. Айнӣ [Матн] / Р. Абдуллозода. – Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1958. –102с.
- [4]. Абдуллоев Ф. Номнома. –Душанбе: Ирфон, 1972. –71с.
- [5]. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] / А. Абдуқодиров. –Душанбе, 1988. –124с.
- [6]. Айнӣ К. Қайдҳои С. Айнӣ оид ба забон ва услуби тарҷумаҳои адабиёти бадеӣ [Матн] / К. Айнӣ // Шарҳи сурх. Сталинобод, 1955. -№ 121. - С. 63-85; 1956. -№ 7. -С. 60-71.
- [7]. Айнӣ С. Куллиёт [Матн] / С. Айнӣ. Ҷ. 12. - Душанбе, 1976. – 564 с.
- [8]. Айнӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис [Матн] / С. Айнӣ// Шарҳи сурх. –Сталинобод, 1948. – №11. – С. 37-40.
- [9]. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. –Душанбе, 1995. – 196с.
- [10]. Аминов С. Чанд масъалаи шарҳи луғати «Одина»-и С. Айнӣ дар синфи VI [Матн] / С. Аминов // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. -Душанбе, 1977. - С. 111-117.
- [11]. Асрорӣ В. Баъзе масъалаҳои забони халқӣ-гуфтугӯӣи асарҳои С. Айнӣ ва маҳорати ӯ [Матн] / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968. –210с.
- [12]. Атобуллоев С. Як унсури гуфтугӯӣ дар осори Айнӣ [Матн] /С. Атобуллоев // Маориф ва маданият. –Душанбе, 1977. -12 июн.
- [13]. Аҳадов Х. Фарҳанги Рашидӣ ҳамчун асари лексикографӣ [Матн] /. - Душанбе: Дониш, 1981. –118с.

- [14]. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ [Матн] / А.Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016. –196 с.
- [15]. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шуғнонӣ [Матн] / Т. Бахтибеков. – Душанбе: Дониш, 1979. –146с.
- [16]. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ [Матн] / М. Баҳор. –Душанбе, Бухоро, 2012. –569 с.
- [17]. Ваҳҳобов Т. Айнӣ ва забони модарӣ [Матн] / Т Ваҳҳобов // Садои Шарқ. –Душанбе, 1976. №2. -С. 147-149.
- [18]. Ваҳҳобов Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ [Матн] / Т. Ваҳҳобов. Хучанд: Ношир, 2013. –112с.
- [19]. Воҳидов А. Роли устод С. Айнӣ дар инкишофи лексикографияи советии тоҷик [Матн] / А. Воҳидов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. - Самарқанд, 1978. - С. 132-138.
- [20]. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадоев. –Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 сах.
- [21]. Грамматикаи забони тоҷикӣ (фонетика ва морфология) [Матн]. Қ. 1. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 232 с.
- [22]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1985 – 356 с.
- [23]. Гулзода Н. Мавқеи калимаҳои арабӣ дар ифодаи соҳибият [Матн] // /Н. Гулзода // Пажухиш ва дастовард. -Душанбе, ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2007, сах. 96-102.
- [24]. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғ. Ғафуров. - Душанбе: Дониш, 2008. – 870с.
- [25]. Ғафуров Р. Устод Айнӣ ва забони адабии имрӯзаи тоҷик [Матн] / Р. Ғафуров //Мақтаби советӣ, 1978, №4, -С. 20-26.
- [26]. Ғафуров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғафуров. - Душанбе. 1966. –223с.

- [27]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология [Матн]. -Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий. -Душанбе: Маориф, 1973. –464 с.
- [28]. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. –Душанбе: Маориф, 1982. – 326с.
- [29]. Зоитова М. Баррасии як қабати луғавӣ дар «Луғати нимтафсилӣ»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Зоитова // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели 2018. -С. 322-327.
- [30]. Исмоилов Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана: лингвистическое исследование [Матн] / Ш. Исмоилов // АДД. – Душанбе, 1999. – 36 с.
- [31]. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 2018. – 333 с.
- [32]. Исмонов К.Б. Тобишҳои лексикӣ-грамматикии эъроб дар забони тоҷикӣ [Матн] / К.Б. Исмонов.-Душанбе: «Душанбе-Принт», 2015. –192 с.
- [33]. Исмонов К.Б. Тафсириҳои қуръонӣ нахустин сарчашмаи андешаҳои забоншиносии арабу аҷам [Матн] /К.Б.Исмонов. Паёми ДМТ, №1, 2020. – С. 11-15.
- [34]. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор [Матн] / Ш. Кабиров. –Душанбе, 2022. –320 саҳ.
- [35]. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б.Камолиддинов. –Душанбе: Ирфон, 1967. –185с.
- [36]. Камолиддинов Б. Чанд вазифаи пасванди –ак дар шеваи Понғоз [Матн] / Б.Камолиддинов // Фишурдаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии ҳайати устодону профессорон. –Душанбе, 1993. –С.197-198.
- [37]. Карамшоев Д. Муносибати С. Айнӣ ба забони умумихалқӣ ва шеваҳо [Матн] / Д. Карамшоев // Бадахшони советӣ. –Душанбе, 1972. 20 авг.
- [38]. Каримова М. Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳҷа дар шароити дузабонӣ [Матн] / М. Каримова // Авт. рис. номз., - Душанбе, 2018. –50с.
- [39]. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои IX-X) [Матн] / М.Н. Қосимова. -Душанбе, 2003. –490с.

- [40]. Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2007. – 171с.
- [41]. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. (асрҳои XI-XII) [Матн] / М. Н. Қосимова. -Душанбе: Сино, 2016. –240с.
- [42]. Қосимов О. Зухуров Н. Саҳми устод Айнӣ дар луғатнигории тиббии тоҷик [Матн] / О. Қосимов, Н. Зухуров // Маводи ҳамоиши илмии байналмилали «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-1. 04. 2018. –С. 277-284.
- [43]. Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара [Матн] / Т. Мақсудов. – Душанбе, 1977. – 197 с.
- [44]. Маҳмадҷонов О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / О.О. Маҳмадҷонов. –Душанбе: Деваштич, 2004. –101саҳ.
- [45]. Маҳмадҷонов О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор [Матн] / О.О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Шучоиён, 2010, 228 с.
- [46]. Маҳмадҷонов О. О. Таҳқиқоти таърихӣ забоншиносии топонимияи Ҳисори Тоҷикистон [Матн] / О.О. Маҳмадҷонов. –Душанбе: Матбааи ДДЗТ, 2018. –305 с.
- [47]. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб [Матн] / М. Маҳмудов. -Душанбе: Ирфон, 1978. –280 с.
- [48]. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. –Душанбе, 2007. – 243 с.
- [49]. Маъруфов Р. С. Айнӣ ва таълифи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ [Матн] Р. С. Маъруфов // Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ. - Самарқанд, 1978. -С. 139-144.
- [50]. Маъсумӣ Н. Забон ва маҳорати адабӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ // Тоҷикистони сурх. -Сталинобод. 1951. 15 июл.
- [51]. Маъсумӣ Н. Рол ва мавқеи С. Айнӣ дар муборизабарои забони адабии тоҷик баъд аз «Револютсияи Октябр» [Матн] / Н. Маъсумӣ //Шарҳи Сурх. - Сталинобод. 1954. -№8. -С. 87-105.

- [52]. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. –73 с.
- [53]. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. –294с.
- [54]. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. –294 с.
- [55]. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – 267 с.
- [56]. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи Эрон [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342саҳ.
- [57]. Мирзоева М. М. Воҳидҳои фразеологияи асарҳои С. Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ [Матн] / М. М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот. 2008. – 160с.
- [58]. Мирзоев С. Баррасии бархе аз ибораҳои фразеологияи соматикӣ романи «Дохунда»-и С. Айнӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод С. Айнӣ поягузори адабиёти реалистӣ халқҳои Осиёи Марказӣ». –Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 306-311
- [59]. Муллоаҳмад Мирзо. Падидаҳои фарҳанги аҳди Сомониён [Матн] / М. Муллоаҳмад. – Душанбе: МН «Дониш», 2019. – 356 с.
- [60]. Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофии Андичон [Матн] / Ҷ. Мурватов. -Душанбе: Дониш, 1974. –187 с.
- [61]. Мурватов Ҷ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Ҷ. Мурватов. - Душанбе: Дониш, 1979. с. 3-79.
- [62]. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. –Душанбе, 2006. – 129 с.
- [63]. Муҳаббатов А. Истилоҳоти варзишӣ дар забони форсӣ [Матн] / А. Муҳаббатов. -Душанбе, 2007. – 77с.
- [64]. Муҳаммадиев М. С. Айнӣ ва забони адабии тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. - 1963. - №4. – С. 58-64.

- [65]. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе, 1966.
- [66]. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] / С. Назарзода. -Душанбе: Дақиқӣ, 2014. -370с.
- [67]. Назарзода С. Пажӯҳише дар таърихи забони тоҷикӣ / С. Назарзода. Душанбе:Дониш, 2021. - 586с.
- [68]. Назаров М. Н. Вижагиҳои маъноӣ, услубӣ ва сохтории вожаҳои ифодакунандаи гулу гиёҳ дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV форсу тоҷик [Матн] / М. Н. Назаров. -Душанбе, 2019. - 162с.
- [69]. Наршаҳӣ А. Таърихи Бухоро [Матн] /А.Наршаҳӣ. -Душанбе, 2012, 179 с.
- [70]. Насруллоев М. Н. Иқтибосоти арабӣ дар осори насрии Убайди Зоконӣ [Матн] / М. Н. Насруллоев // Дис. н.и.ф. -Душанбе, 2010. -150 с.
- [71]. Ниёзӣ Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. -Сталинобод, 1967. -Ҷ. 7.
- [72]. Ниёзӣ Ш. Н. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ // Изв. Ан Тадж ССР. ООИ. -1954. -№5. -С. 147-153.
- [73]. Носиров С. Лаҳҷаи эронӣҳои Бухоро (дар мисоли лаҳҷаи эронӣҳои маҳалаи Зарободи шаҳри Когон) [Матн] / С. Носиров. - Душанбе:Ирфон, 2015. - 256 саҳ.
- [74]. Обидов У. Шеваи Ҷабал-ул-сироч (Афғонистони шимолӣ) [Матн] / У. Обидов. -Душанбе, 1977. -235 с.
- [75]. Отахонова Х. Чанд масъалаи забон дар мактубҳои устод Айнӣ [Матн] / Х. Отахонова // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷ. 9. Душанбе:Дониш, 2002. - С. 150-162.
- [76]. Офаридоев Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон [Матн] / Н. Офаридоев. -Душанбе: Дониш, 2002. - 163с.
- [77]. Паёми Президенти ҶТ, Пешвои Миллат, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 22 декабри соли 2016. -36 с.
- [78]. Рауфов Ҳ. Луғати устод Айнӣ [Матн] / Ҳ. Рауфов // Тоҷикистони

- советӣ. - Душанбе, 1968. 3 ноябр.
- [79]. Рауфов Ҳ. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Рауфов // Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. – С. 59.
- [80]. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс [Матн] / Ҳ. Рауфов. -Душанбе: Дониш, 1973. –191.
- [81]. Рауфов Ҳ. Лексикаи китобӣ [Матн] / Ҳ. Рауфов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1981. -№7- С. 12-15.
- [82]. Раҳимов С., Раҳимов Б. Забони арабӣ [Матн] / С. Раҳимов, Б. Раҳимов // (китоби дарсӣ барои синфҳои 11–и мактабҳои таҳсилоти умумӣ). – Душанбе, 2009. – 272с.
- [83]. Раҳматуллозода С. Калимаву истилоҳоти марбут ба ҳайвонот ва парандагон [Матн] / С. Раҳматуллозода. –Душанбе, 2019. – 66 с.
- [84]. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм [Матн] / С. Раҳматуллозода. Душанбе: Дониш, 2019. – 226с.
- [85]. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. Китоби I. Ба сӯйи пояндагӣ. - Душанбе, 2016. – 516с.
- [86]. Раҳмонов Б. Н. Масъалаи ҷамъи мукассар дар таҳқиқоти забоншиносӣ [Матн] / Б. Н. Раҳмонов // Забон рукни тоат. (Маҷаллаи илмӣ, № 2). - Душанбе, 2017. Саҳ. 221-229
- [87]. Раҳмонов Б. Андешаҳо перомуни сабку забони осори Айнӣ [Матн] / Б. Н. Раҳмонов // Маводи ҷамъи илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 315-322.
- [88]. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш. Рустамов. -Душанбе; Ирфон, 1972. – 92 с.
- [89]. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
- [90]. Рустамов Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов. –Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.

- [91]. Рустамов Ш. Исм. Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ [Матн] / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
- [92]. Сабзаев, С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] / С. М. Сабзаев. –Душанбе, 1991. – 80 с.
- [93]. Сабзаева А. С. Роҳҳои ифодаи муносибатҳои хилофӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / А. С. Сабзаев // Автореф. рис. номз., - Душанбе, 2019. – 53с.
- [94]. Саидов Ё., Шарифова М. Истифодаи лексикаи ҳарбӣ дар қиссаи «Чаллодони Бухоро» [Матн] / Ё Саидов // Чашномаи Айнӣ. Ҷ. 9. Душанбе:Дониш, 2002. – С. 180-181.
- [95]. Саидов Ё. Маҳорати устод Айнӣ дар истифодаи аффиксҳои форсию тоҷикӣ [Матн] / Ё Саидов //Чашномаи Айнӣ. Ҷ. 9. Душанбе:Дониш, 2002. – С. 181-183.
- [96]. Саидова Ҷ. С. Диалектизмҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо дар асарҳои А. Самад [Матн] / Ҷ. С. Саидова// Дис. н.и.ф. – Душанбе, 2019. –181саҳ.
- [97]. Саймиддинов Д. Вожасозии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. -Душанбе: 2001. – 310 с.
- [98]. Саймиддинов Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. –Душанбе, 2007. – 190 саҳ.
- [99]. Салимов Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои насл дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII) [Матн] / Н. Салимов. –Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 396 с.
- [100]. Солиҳов Н. Ҳ. Таҳлили лингвистии масдарҳои арабиасоси забони тоҷикӣ (дар асоси «Кимиёи саодат»-и Имом Ғаззоӣ) [Матн] / Н. Ҳ. Солиҳов. Дис. н.и.ф. –Душанбе, 2013. – 151 с.
- [101]. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М. Саломов // Дис. д.и.ф. -Душанбе, 2018. – 355с.
- [102]. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозӣ фразеологӣ забони шеърӣ тоҷикӣ [Матн] / М. Саломов. -Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266с.

- [103]. Саломов М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV. [Матн] / М. Саломов. -Душанбе: Фасл-4, 2020. –158с.
- [104]. Сатторов Н. Калимаҳои мураккаби бо ҷузъи арабӣ дар «Ёддоштҳои» С. Айнӣ [Матн] / Н. Сатторов // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилали «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 327-335.
- [105]. Турсунова Ҳ. Инъикоси воқеаҳои иҷтимоӣ-таърихӣ дар фразеологизмҳои романи «Ғулумон»-и С. Айнӣ [Матн] / Ҳ. Турсунова. – Душанбе, 1977, -С. 77-82.
- [106]. Ёзбеков С. Шарҳи калимаҳои ғӯишӣ дар луғатномаи устод Айнӣ [Матн] / С. Ёзбеков. // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилали «Устод С. Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ»– Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 311-315
- [107]. Ёрунова М., Бобоева М., Ҷойгоҳи фарҳангномаи Айнӣ дар маърифати осори суҳанварони классик [Матн] / М. Ёрунова, М. Бобоева // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилали «Устод С. Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». -Душанбе, 16-17.04.2018. -С. 170.
- [108]. Холназаров Р. Таҳлили сохтори антропонимҳои «Мактаби кӯҳна»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / Р. Холназаров // Маводи ҷамоиши илмӣ байналмилали «Устод С. Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 347-354
- [109]. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. -Душанбе: Ирфон, 2010. –143с.
- [110]. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа [Матн] / С. Хоркашев. -Душанбе: Дониш, 2014. –233с.
- [111]. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2014. – 106 с.

- [112]. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Шуҷоиён, 2011. – 230с.
- [113]. Хоҷаев Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 320с.
- [114]. Ҳалимов С. Қайдҳои С. Айнӣ оид ба орфографияи забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Маориф ва маданият. -1964. -23 май.
- [115]. Ҳалимов С. С. Айнӣ дар бораи ташаккули забони адабии тоҷик // Масъалаҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ҳалимов. -Душанбе: Ирфон, 1967. -С. 93-106.
- [116]. Ҳалимов С. Роҳҳои инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / С. Ҳалимов // Маориф ва маданият. - Душанбе, 1968. 19 октябр.
- [117]. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / С. Ҳалимов. -Душанбе: Ирфон, 1974. – 124с.
- [118]. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик /аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Душанбе, 1975. Қисми 1/2. С. 283-307.
- [119]. Ҳалимова М. Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ (Дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои атрофи он) [Матн] / М. Ҳалимова. – Хучанд, 2014. –154с.
- [120]. Ҳасанов А. Масоили решашинохтии вожаҳо аз назарӣ устод Айнӣ [Матн] / А. Ҳасанов // Маводи ҳамоиши илмӣ байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 284-290.
- [121]. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешруд [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2002. – 68саҳ.
- [122]. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн]/ Х. Ҳусейнов. - Душанбе: Ирфон, 1973. – 226с.
- [123]. Ҳусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим [Матн] / Х.Ҳусейнов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. –Душанбе, 1964. –С.58-72.

- [124]. Чориев Т. Вазифаҳои услубии калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар публитсистикаи С. Айнӣ [Матн] / Т. Чориев // Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷ. 9. Душанбе: Дониш, 2002. – С. 171-180.
- [125]. Чалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон [Матн] / Д. Чалолов. -Душанбе: Дониш, 1967. – 151 с.
- [126]. Чумъаев М. О. Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» [Матн] / М. О. Чумъаев // Дис. д.и.ф. –Душанбе, 2022. – 360саҳ.
- [127]. Ҷураев Ғ. Калимаҳои ҳоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он [Матн] / Ғ. Ҷураев // Забоншиносии тоҷик. –Душанбе, 1976. –С. 123-138.
- [128]. Ҷураев Ғ. Лексика // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷураев. -Душанбе: Дониш, 1980, ҷ. 1. -С. 87-328.
- [129]. Ҷураев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон [Матн] / Ғ. Ҷураев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 228с.
- [130]. Ҷураев Ғ. Забони ман – ҷаҳони ман [Матн] / Ғ. Ҷураев. –Душанбе: Маориф, 2014. – 160с.
- [131]. Ҷураев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷураев. Душанбе: «Дониш Граф», 2017. – 319с.
- [132]. Шарифова Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳучривӣ [Матн] / Ф. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011. – 140с.
- [133]. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Б.Шарифов. -Душанбе: Дониш, 1958. – 245с.
- [134]. Шарофов Н. Луғати нимтафсилаи С. Айнӣ // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Н. Шарофов. - Душанбе, 1977. -С. 132-134.
- [135]. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ [Матн]. -Душанбе: Дониш, 1979-1982. - Ҷилдҳои 1-5.

- [136]. Шоев Э. Суффикси -ор [Матн] / Э. Шоев // Рӯзномаи «Газетаи Муаллимон», 1982, 10 август.
- [137]. Шокиров Т. С. Забон – рукни давлат [Матн] / Т. Шокиров. – Хучанд: Дабир, 2018. – 236с.
- [138]. Шокиров Т. Вижагиҳои лафзию мардумшиносии «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айнӣ [Матн] / т. Шокиров // Маводи ҳамоиши илмии байналмилали «Устод С. Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. – С. 298-306.
- [139]. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоёву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе; Ирфон, 1985. – 168саҳ.
- [140]. Шукуров М. Забони мо-ҳастии мост [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф. 1991. – 231с.
- [141]. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.
- [142]. Юсупова С. А. Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ [Матн] / С. А. Юсупова // Дис. н.и.ф. / – Душанбе, 2019. – 167саҳ.

И.Бо забони русӣ:

- [143]. Абдуллоева Г. З. Лексика каратагского говора: автореф. дисс... канд. филол. наук [Матн] / Г. З. Абдуллоева. – Душанбе, 2013. – 25 с.
- [144]. Алиев О. Язык таджикского эпоса «Гуругли» [Текст] / О. Алиев. – Душанбе: «Эг-граф», 2017. – 176с.
- [145]. Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках [Текст] / Ф. Р. Амонова // Учеб. пособие. - Душанбе: Издательство ТТУ, 1982. – 55 с.
- [146]. Ахмедов М. Толковый словарь Садриддина Айни и его лексикографические особенности [Текст] / М. Ахмедов // АКД. - Худжанд, 2002. – 24с.

- [147].Бертельс Е. Э. Грамматика персидского языка [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Ленинград, 1926. – 126 с.
- [148].Гадоев Н. Лексика тагновского говора: из группы юго-восточных говоров кулябского диалекта [Текст] / Н. Гадоев // АКД. – Душанбе, 2009. – 25 с.
- [149].Гвоздарев Ю. А. Лексика и фразеология современного русского языка. [Текст] / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов 1989. – 184 с.
- [150].Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках [Текст] / Л. Г. Герценберг. -Л.: Наука, 1972. -274 с.
- [151].Гозиев М. И. Арабские заимствования в таджикской печати периода независимости (1991 – 2008) [Матн] / М. И. Гозиев // АКД. -Душанбе, 2009. – 26с.
- [152].Головин Б. Н. Введение в языкознание [Текст] / Б. Н. Головин. – М., 1966. – 231 с.
- [153].Грюнберг А. Л., Эдельман Д. И. Афганский язык. Основы языкознания (новоиранские языки) [Текст] / А. Л. Грюнберг, Д. И. Эдельман. -М.: Наука, 1987. -С. 6-153.
- [154].Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка (на материале южных говоров) [Текст] / Г. Джураев // АДД. -Душанбе, 1992. – 30 с.
- [155].Замонов З. И. Лексика даштиджумского говора таджикского языка [Текст] / З. И. Замонов // АКД. – Душанбе, 2009. – 19 с.
- [156].Калинин А. В. Лексика русского языка [Текст] / А. В. Калинин. – М., 1966. – 231 с.
- [157].Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI [Текст] / В. А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 224с.
- [158].Касымов О. Х. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси. АКД / О. Х. Касымов. –Душанбе, 1988. – 23 с.

- [159]. Касымов О. Х. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси: Именные словообразовательные суффиксы [Матн] / О.Х. Касымов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 188 с.
- [160]. Касымов О.Х. Лексические единицы kada и goh в "Шахнаме" / О.Х.Касымов [Матн] // Ахбороти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Силсилаи филология ва шарҳиноӣ. -2009, № 2. -С. 9-14.
- [161]. Касымов О. Х. Лексика “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси [Матн] / О.Касимов. АДД. –Душанбе, 2011. – 54с.
- [162]. Касымов О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [Матн] / О Касимов. -Душанбе: Дониш 2011. – 135с.
- [163]. Касымов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [Матн] / О. Х. Касымов. – Душанбе: ОАО «Чопхонаи Дониш», 2016. – 346 с.
- [164]. Каххоров, М. М. Лексика пенджикентских говоров [Текст] / М. М. Каххоров // АКД. – Душанбе, 1998. – 23 с.
- [165]. Керимов А. А. Роль Садриддина Айни в развитии современного таджикского литературного языка на примерах анализа глагольной системы [Текст] / А. А. Керимов // АКД. - М., 1954.
- [166]. Керимова А. А. Говор таджиков Бухары [Текст] / А. А. Керимов. –М. : Изд-во вост. лит., 1959. –163с.
- [167]. Кубрякова К. С. Что такое словообразование [Текст] / К. С. Кубрякова. –М.: Наука, 1965. – 80с.
- [168]. Левковская К. А. Словообразование [Текст] / К. А. Левковская -М., 1954. – 35с.
- [169]. Махадов М. Принянджские говоры таджиков Дарваза [Текст] / М. Махадов // АКД. -Душанбе, 1972. – 24 с.
- [170]. Махмадджонов О. О. Топонимия Ромитского региона. –Душанбе: Деваштич, 2005. – 22 с.

- [171]. Мирзоева М. М. Лексические и фразеологические синонимы в художественных произведениях С. Айни [Текст] / М. М. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 205с.
- [172]. Мирзоева М. М. Лексико-фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни [Текст] / М. М. Мирзоева // АДД. – Душанбе, 2013. – 45с.
- [173]. Мирзоев Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке [Текст] / Г. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 184 с.
- [174]. Наджотов А. А. Таджикско-персидские заимствования в сочинениях по арабскому языкознанию (на основе книги Ас-Суюти «Ал-музхир») [Текст] / А. А. Наджотов // АКД. – Душанбе, 2011. – 28с.
- [175]. Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа) [Текст] / Р. Л. Неменова. – Сталинобод, 1956. – 190 с.
- [176]. Нурмахмадов Ю. Ш. Лексические категории и их стилистические особенности в творчестве Лоика Шерали [Текст] / Ш. Ю. Нурмахмадов. – Душанбе, 2007. – 26 с.
- [177]. Обидов У. Сравнительное изучение говоров языка дари Афганистана [Текст] / У. Обидов // АДД. – Душанбе, 1995. – 40с.
- [178]. Олимджонов М. О. Лексико-стилистические особенности исторической прозы (на материале творчество С. Улуг-заде) [Текст] / М. О. Олимджонов // АКД. – Душанбе, 2002. – 23 с.
- [179]. Оранский Н. М. Введение в иранскую филологию [Текст] / Н. М. Оранский. – М.: Наука, 1988. – 389 с.
- [180]. Офаридаев Н. Микротопонимия Ваджа и Дарваза [Текст] / Н. Офаридаев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 175с.
- [181]. Партонадзе М. Х. К вопросу о терминах «диалектное слово», «областное слово» и «диалектизм» [Текст] / М. Х. Партонадзе // Известия АН СССР. сер. лит. и язык. – М., 1975. – Т. 34. – №1. – С. 72-83.

- [182]. Пахалина Т. Н. Сравнительно-историческая морфология памирских языков [Текст] / Т. Н. Пахалина. -М.: Наука, 1989. –264 с.
- [183]. Пейсиков Л. С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках [Текст] / Л. С. Пейсиков // Иранская филология. -М., 1964.
- [184]. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ. 1975. – 207 с.
- [185]. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ, 1973. – 200 с.
- [186]. Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы [Текст] / В. Н. Прохорова. М.: Учпедгиз, 1957. –198с.
- [187]. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка // Таджикско-русский словарь [Текст] / В. С. Расторгуева. -М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1954. -С. 529-570.
- [188]. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В. С. Расторгуева. -М., 1952-1961. Вып. I. 1952; Вып. 2. 1952; Вып. 3. 1956; Вып. 4. 1961. Вып. 5. -М., 1963.
- [189]. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык [Текст] / В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1966. – 160.
- [190]. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. Основы иранского языкознания: в 5-ти томах [Текст] / В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова. Том 2. Среднеиранские языки. –М.: Наука, 1981. – 544с.
- [191]. Расторгуева В. С., Керимова А. А. и др. Гилиянский язык [Текст] / В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. М.: Наука, 1971. – 320с.
- [192]. Расулов С. М. Лексические и стилистические особенности поэзии Н.Туграла [Текст] / С.М. Расулов // АКД. –Душанбе, 2011. –22 с.
- [193]. Рахимова Ш. С. Диалектные элементы и их стилистические функции в художественной литературе (на основе произведений Джалола Икрами) [Текст] / Ш. С. Рахимова // АКД. –Душанбе, 1992. – 25 с.
- [194]. Рахматуллоев Дж. Таджикские говоры Ошской области Киргизской ССР [Текст] / Дж. Рахматуллоев // АКД. -Душанбе, 1988. – 24с.

- [195]. Рахматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] / С. Рахматуллозода. - Душанбе, 2016. – 232.
- [196]. Розентал Д. Э., Теленкова М. А. Справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розентал, М. А. Теленкова. – М., 1972. – 495 с.
- [197]. Розенфельд А. З. Розенфельд А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] /. АДД. - Ленинград. 1966. – 32 с.
- [198]. Розенфельд А. З. Говоры Каратегина [Текст] / А. З. Розенфельд. - Сталинабад, 1960. – 172 с.
- [199]. Розенфельд А. З. Ванчские говоры таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. - Душанбе, 1964. -149 с.
- [200]. Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. -Л., 1971. -192 с.
- [201]. Рубинчик Ю. А. Участие арабских заимствований в персидском словообразовании [Текст] / Ю. А. Рубинчик // Исследования по иранской филологии. Выпуск первый. – М. :МГУ, 1997. –С. 144-157.
- [202]. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Издательская фирма «Восточная литература РАН, 2001. – 600 с.
- [203]. Рустамова Г. Двужычие в творчестве Садриддина Айни [Текст] / Г. Рустамова // Маводи ҳамоиши илмии байналмилали «Устод Садриддин Айни» поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С. 273-277.
- [204]. Русская диалектология. Учеб. пособие / под ред. П. С. Кузнецова. – М.: Просвещение, 1973. – 261 с.
- [205]. Сабзаев С. М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикской-персидской прозы XI – XII вв. [Текст] / С. М. Сабзаев // АКД. – Душанбе, 1996. – 42 с.
- [206]. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза [Текст] / К. Саидова // АКД. – Душанбе, 1965. – 25с. ;

- [207]. Саидов Н. С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада [Текст] / Н.Саидов // АКД. – Душанбе, 2014. – 21 с.
- [208]. Саломов А. Дж. Адаптация арабских заимствований в таджикском языке (по материалам «Воспоминание» Садриддина Айни) [Текст] / А. Дж. Саломов // АКД. – Душанбе, 2010. – 26 с.
- [209]. Сангинова Р. И. Лексика Канибадамского говора таджикского языка [Текст] / Р. И. Сангинова // АКД. – Душанбе, 2012. – 23 с.
- [210]. Сороколетов, Ф. П. Диалектная лексика и ее отношение к словарному составу общенародного языка [Текст] / Ф. П. Сороколетов // Слово в русских народных говорах. – Л., 1968. – С. 221-229.
- [211]. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка [Текст] / М. Д. Степанова. – М., изд-во лит-ры на иностр. яз., 1953. – 376 с.
- [212]. Сулаймонов И. О. Лексика говора горного Гиссара [Текст] / И. О. Сулаймонов // АКД. – Душанбе, 2019. – 25с.
- [213]. Табаров Х. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти [Текст] / Х. Табаров // АКД. – Душанбе, 2011. – 24с.
- [214]. Тиллоходжаева М. Н. Многозначные глаголы в неполном толковом сваре С. Айни [Текст] / М.Н. Тиллоходжаева // АКД. – Душанбе, 2009. – 25с.
- [215]. Тураев Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микропонимии долинч Ягноб [Текст] / Б. Тураев // АКД. – Душанбе, 2010. – 21с.
- [216]. Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района [Текст] / Л. В. Успенская // Тр. АН Тадж. ССР. -1962. Т. I. – 115 с.
- [217]. Филин Ф. П. Проект «Словаря русских народных говоров» [Текст] / Ф. П. Филин. – М. -Л., 1961. – 385 с.
- [218]. Фомина М. И. Современный русский язык (лексикология) [Текст] / М. И. Фомина. – М., 1983. – 335 с.

- [219]. Фрай Ричард. Наследие Ирана [Текст] / Ричард Фрай. (Под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева; Пер. с англ. В. А. Лившица и Е. В. Зеймаля). – 2-е изд., исп. и доп. – М.: Вост. лит., 2002. – 463с.
- [220]. Хасанов М. Лексика и фразеология романа «Духтари оташ» Дж. Икромии [Текст] / М. Хасанов // АКД. – Душанбе, 1966. – 22с.
- [221]. Хикматуллаев Н. Семантико-стилистические особенности лексических синонимов в трилогии Джалола Икрами «Двенадцать ворот Бухары» [Текст] / Н. Хикматуллаев // АКД. – Душанбе, 1993. – 17 с.
- [222]. Ходжиев С. Языковые особенности прозы начала XX века (на материале «Тухфаи ахли Бухоро» Мирзо Сироджа Хакима) [Текст] / С. Ходжиев // АКД. – Душанбе, 1967. – 27 с.
- [223]. Холов М. Лексика романа «Дохунда» Садриддина Айни [Текст] / М. Холов // АКД. – Душанбе, 1972. – 17 с.
- [224]. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А. Л. Хромов // Тр. Ан Тадж. ССР. 1962. -Т. 107. -216 с.
- [225]. Хромов А. Л. Историко-лингвистические исследования Ягноба и Верхнего Зерафшана [Текст] / А.Л. Хромов//АДД.-Душанбе,1970. -80 с.
- [226]. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке [Текст] / Т. Д. Чхеидзе. -Тбилиси, 1969. – 141 с.
- [227]. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М., 1972. – 327 с.
- [228]. Шанский, Н. М., Иванов, В. В. Современный русский язык [Текст] / Н. М. Шанский, В. В. Иванов. – М., 1981. – Ч. 1. – 191 с.
- [229]. Шокиров Т. С. Лингвостилистические особенности произведений Фазлиддина Мухаммадиева [Текст] / Т. С. Шокиров // АКД. – Душанбе, 1986. – 25 с.
- [230]. Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных и современном таджикском литературном языке (на примере суффикса -й /-гй, вй...) [Текст] / Э. Шоев // АКД. -Душанбе, 1984. – 20 с.

- [231]. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни [Текст] / М. Шодиев // Дис. канд. фил. наук. – Душанбе, 1994. – 191 с.
- [232]. Элназарова Ҳ. А. Религиозная лексика в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси [Текст] / Ҳ. А. Элназарова // АКД. – Душанбе, 2014. – 26с.
- [233]. Юсупов Х. Лексические особенности языка произведений Садриддина Айни [Матн] / Х. Юсупов // АКД. – Душанбе, 1971. – 35 с.
- [234]. Юсупова М. А. Фразеология романа С. Айни «Дохунда» [Текст] / М. А. Юсупова // АКД. – Душанбе, 1972. – 26 с.
- [235]. Юсупов А. И. Медицинские термины «Хидоят-ул-мутааллимин фит-тиб» Ахвайни Бухорой [Текст] / А. И. Юсупов // АКД. – Душанбе, 2004. – 22с.

III. Бо хатги арабиасос

- [236]. Зарринкуб А. Ду қарни сукут: саргузашти ҳаводис ва авзои таърихии Эрон дар ду қарни авали Ислом аз ҳамлаи араб то зуҳури давлати Тоҳириён [Текст] / А. Зарринкуб. – Техрон: Интишороти Амири Кабир, 1336. – 321 с.
- [237]. Кишонӣ Хусрав. Иштиқоқи пасвандӣ дар забони форсии имрӯз [Текст] / Х. Кишонӣ. – Техрон, 1371. – 128 с.
- [238]. Муҳаммад Муин. Муфраду чамъ ва маърифаву нақара [Текст] / М. Муҳаммад. – Техрон, 1337. – 305с.
- [239]. Муҳаммаднасим Нағҳати Саидӣ. Дастури муосири забони дарӣ [Текст] / М. Н. Саидӣ. – Кобул: Интишороти Амирӣ, 1392. – 256 с.
- [240]. Муҳаммадҷаводи Машкур. Дастурнома дар сарфу наҳви забони порсӣ [Текст] / М. Машкур. – Техрон: Муассисаи матбуотии Шарқ, 1350. – 383с.
- [241]. Парвиз Нотили Хонларӣ. Таърихи забони форсӣ [Текст] / П. Н. Хонларӣ. Ҷ. 3. – Техрон: Фарҳанги нашри нав, 1382. – 490 с.
- [242]. Содикӣ А. А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ [Текст] / А. А. Содикӣ. Техрон: Нашри Дониш, 1372, шумораҳои 79-80. – С. 12-15.

- [243]. Фаршедвард Х. Дастури муфассали имрӯз [Текст] / Х. Фаршедвард. - Техрон: Интишороти суҳан. 1384. – 425с.
- [244]. Ҳиравӣ Қ. Таърихи Сомониён (асри тиллоии Эрон баъд аз ислом) [Текст] / Қ. Ҳиравӣ. – Техрон: Амири кабир, 1382. – 536с.
- [245]. Ҳумоюнфарруҳ А. Дастури чомеи забони форсӣ [Текст] / А. Ҳумоюнфарруҳ. Чопи савум, 1364. – 1208 с.

IV. Фарҳангномаҳо

- [246]. Маҳмудов М., Ҷураев Ғ. Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи «д») [Матн] / М.Маҳмудов, Ғ. Ҷураев. -Душанбе: Дониш, 1971. – 75с.
- [247]. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М.Маҳмудов, Б.Бердиев. –Душанбе: Дониш, 1989. – 280с.
- [248]. Маҳмудов М. Ҷураев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷураев, Б. Бердиев. Чопи якум. - Душанбе, 2012. – 842 с. Чопи дуюм с –Душанбе, 2017. – 910 с.
- [249]. Маҳмудов М., Ҷураев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М.Маҳмудов, Ғ.Ҷураев. – Душанбе: Дониш, 1997. – 288 с.
- [250]. Мирзозода С.Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 279с.
- [251]. Муҳаммад Ғиёсуддин. «Ғиёус-ул-луғот» [Матн] / Ғ. Муҳаммад. (таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров). - Душанбе: Адаб, Ҷ. 1. 1987, 480с. Ҷ. 2. 1988. 416 с. Ҷ. 3. – 304с.
- [252]. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ [Текст] / М. Муҳаммад. -Техрон, 1375, иборат аз 5 ҷилд.
- [253]. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ [Матн] / Б.Муҳаммадхусейн. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416с.
- [254]. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] / А. Нуров. Ҷ.І. –Душанбе:ЭСТ, 1983. – 536 с.
- [255]. Нуров А.Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] / А. Нуров.Ҷ.ІІ. -Душанбе: ЭСТ, 1984. – 608 с.

- [256]. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368с.
- [257]. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю. А. Рубинчика [Матн] /. -М.: Сов. Энциклопедия. Т. 1. 1983. -1632 с. Т. 2. 1983. – 1632 с.
- [258]. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь (Юго-Восточный Таджикистан) [Текст] / А. З. Розенфельд. -Л., 1982. – 240 с.
- [259]. Сирочуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят [Матн] / А.О. Сирочуддин.- Душанбе: Ирфон, 1992. – 288с.
- [260]. Словарь иностранных слов [Текст]. – М., 1954. – 476 с.
- [261]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. (аз асри X то ибтидои асри XX) Ҷ. I. [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
- [262]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. (аз асри X то ибтидои асри XX) Ҷ. II. [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
- [263]. Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ [Матн]. -Душанбе: Шарқи озод, 2013. –320 с.
- [264]. Фарҳанги муосири форсӣ [Матн]. -Техрон: Фарҳанги муосир, 2004. – 1354 с.
- [265]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ Ҷ. I. [Матн]. -Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
- [266]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ Ҷ. II. [Матн]. -Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 944 с.
- [267]. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷикӣ / М. Фозилов. Ҷ I. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 952с.
- [268]. Шоҳаҳмад А. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ [Матн] / А.Шомаҳмад. –Хучанд: Хуросон. 2015. – 730 сах.
- [269]. Энциклопедический словарь. [Текст]. -М., 1953. –Т. 1-3. (ГИС.). –781 с.
- [270]. https://vk.com/wall-61061489_643064. [захираи электронӣ].
- [271]. <https://tg.wikipedia.org/wiki/Фарҳангҳо>. [захираи электронӣ].

2. Манбаъ:

- [272]. Айнӣ С. «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт, ҷ. 12. -Душанбе, 1976. – 564с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КOA-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Зоитова М. М. Таҳқиқи вожаҳои марбут ба наботот дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2018. – № 3 С. 133– 141.

[2-М]. Зоитова М. М. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2020. – № 1 (84). – С. 25– 29.

[3-М]. Зоитова М. М. Нақши морфемаи -й дар калимасозӣ (дар асоси маводи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ) [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. - № 1 (90). С. – 77–82.

[4-М]. Зоитова М. М. Сохтори морфологии калимаҳои мураккаб дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. –Душанбе, 2021. - № 2 (91). –С. 70-75.

[5-М]. Зоитова М. М. Воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и С. Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. - № 5(106). –С. 97-102.

II. Таълифоти муаллиф, дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Зоитова М. М. Баррасии як қабати луғавӣ дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садрриддин Айнӣ [Матн] / М.

М. Зоитова // Маҷмуаи мақолаҳои маводи конференсияи байналмилалӣ «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистии халқҳои Осиёи Марказӣ»). -Душанбе 16-17 апрели соли 2018. –С. 322– 327.

[7-М]. Зоитова М. М. Таҳқиқи истилоҳоти илмӣ дар «Луғати нимтафсилӣ»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова //Забон рӯки тоат. №12 (маҷаллаи илмӣ) / Маҷмуаи мақолоти маводи конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Шевашиносӣ тоҷик: масоил ва рушди он»). – Душанбе. – 2020. – С. 173-179.

[8-ХМ]. Раҳматуллозода С. Р., Зоитова М. М. Диалектизмҳои марбут ба ҳайвонот ва паррандагон дар «Луғати нимтафсилӣ тоҷикӣ барои забони тоҷик»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / С. Р. Раҳматуллозода, М. М. Зоитова // Вопросы гуманитарных наук. Национальная академия наук Таджикистана. Институт гуманитарных наук имени Академика Баходура Искандара. – 2020. - № 1. – С. 9-16.

[9-М]. Зоитова М. М. Қолибҳои шакли муқассари калимаҳои арабӣ дар «Луғати нимтафсилӣ тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / М. М. Зоитова // Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар мавзӯи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ»), ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 21-уми феввали соли 2022, саҳ. 91-98.

[10-М]. Раҳматуллозода С., Зоитова М. М. Мазмуну моҳият ва хусусиятҳои диалектизмҳо [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Китобхонаи миллӣ. –Душанбе, 2023, -№3 (3). –С.37-46.